
FIDE ET FORTITUDINE

Pittsburgh

Lewis Livingston. _ 1814 _

C. SALLUSTII CRISPI

OPERA

OMNIA, QUÆ EXTANT,

INTERPRETATIONE

ET

NOTIS

ILLUSTRAVIT

DANIEL CRISPINUS

IN USUM

SERENISSIMI DELPHINI.

IN HAC EDITIONE AMERICANA PLERAQUE LONDINIENSIS ERRATA, DILIGENTISSIME ANIMADVERSA, CORRIGUNTUR.

PHILADELPHIÆ

Ex Officina Classica:

IMPENSIS W. POYNTELL & SOC.

....

1804.

157+33bp

May, 1873

B. Graves, Printer,
No. 40, North Fourth-street

AD
LECTOREM.

QUIS fuerit Crispus Sallustius, antequàm tibi sisteretur, monendus esses, amice lector: Sed illud quia viri juxta docti et celebres egregiè præstiterunt, supervacaneum duximus eorum benè scripta recoquere: Adeòque ex illis, si lubet, auctoris nostri et vitam et mores cognoveris. Aliud est, quod à nobis jure, meritòque expectes; quemnam, scilicet, ex hâc novâ Sallustii editione, fructum carpere possis. Institutum, totiusque operis designationem si spectes, nihil non sperare audeas: Nam, quod antè omnia monitum te volumus, non instinctu nostro, sed sapientissimi ducis Montauserii, serenissimi Delphini moderatoris, jussu, consilioque, eximium, eo quo videbis ornatu, historicum tibi exhibemus. Ille, ut est omni humanarum literarum elegantiâ excultus, ubi instituendo principi præpositus est, quonam potissimùm modo singuli auctores facilè, feliciterque legerentur, cæpit cogitare: quæ lucem adderent legentium animis: quæ impedimentum inferrent: eaque omnia animadvertit, quæ non modò serenissimi Delphini, sed publica etiam studia juvare possent. Duæ sunt in legendis auctoribus difficultates, quæ festinantibus et minùs exercitatis negotium facessant: Prior quidem, quàm facit ipse sermo et dictio; seu quæ ex linguâ et idiomate oritur: Alia verò, quæ rebus ipsis adscribitur; quas vel obitèr illi in cursu orationis, vel tanquàm abundè cognitas attigerunt: quâvis de causâ deniquè, non satìs ad captum omnium, explicaverunt. Multam equidem, eamque maximè laudabilem operam in his solvendis difficultatibus collocaverunt hacte-

nis viri eruditissimi: At suo loco, nec satis commodè visa sunt posita quæ illi cæteroquin optimè scripserunt. Eorum enim commentarios ubi inspicias, quæ ad nudam vocum et phrasis pertinent significationem, aut peculiarem sermonis declarationem, ea cum ulteriori rerum enarratione commixta invenies: Ex quo oritur, ut, cùm aliquam ex his notis inspicere velis, non ea priùs occurrat, quàm in aliis, contra animi tui desiderium, tempus consumpseris. Ne quid ejusmodi eveniret, egregiè providit vir prudentissimus. Namque interpretationem, quæ ad vocum et sermonis facit explanationem, seorsùm à notis, quæ res ipsas evolvunt, proponendam decrevit: Nisi fortè, quandò qui ad notas majores nonnullæ circa dictionem difficultates essent retrahendæ. Designavit insuper, quò omnia primo statim intuitu occurrerent, ut notis arithmeticis loca, ubi interpretatione opus esset, indicarentur: alphabeti autem literis, quæ notas poscerent. Minuta verò hæc sunt, quæ primò delineantis animum occupaverunt. Aliud unâ et eâdem operâ ab ipso quæsitum est; ubertas, scilicet, et sermonis copia. Non enim tantùm in interpretatione suo quoque et naturali loco restituendas voluit partes orationis singulas; nominativum ante verbum, deindè accusativum, &c. sed synonymiam, obscurarum vice præsertim, aliarum etiam vocum substituenda statuit: Ut sic tum sensus clarissimus appareat, tum verborum vis et propria significatio dijudicetur, abundantiaque inducatur: Quamquàm ex poëtis hic fructus erit multò uberrimus. Restabat aliud nihil, nisi tàm utili, tàmque laudabili consilio manum admovere. Rem verò ipsam, ut videtur, in se recepit gratus bonarum literarum genius: Nam à quo incœpto retrahere impensam maximam quivis credidisset, ei rei ne minimum quidem obtulit impedimentum. Nimirum in ea tempora incidimus, quibus regum munificentissimus, hominumque oculatissimus, imperium obtinet. Cùm ergo dux illustrissimus Montauserius ad honoris summum fastigium sublatus, lectusque inter proceres fide ac sapientiâ præcellentes, quos magno numero hodiè præsertìm habet alma Gallia, regiæ Delphini institutioni incumberet, ea perficienda curavit, quæ antè cogitaverat: Studiosissimè apud omnes literatos, intra et extra regni fines, requirendos jussit, viros instituti sui administros; quos beneficen-

tiâ, et omni favore clientes suos fecit. Quantùm de bonis literis, literatisque, toto deniquè Musarum choro meruerit, qui omnes, quotquot habemus Latinæ linguæ auctores, eo, quò præscripsit modo, castigandos et enarrandos procuravit, non ego, in hâc infantiâ, sed quibuscumque bonorum omnium non fuerit innata turpis adversatio, omnes prædicabunt. Jam nihil opus erit vernaculis istis, et quotannis ferè renovandis interpretationibus, quæ vix satìs unquam auctoris sensum et scopum assequuntur; semper ab ejus ratione, modoque recedunt. Quisquis in Latinæ linguæ cognoscendis principiis operam suam per sex menses adhibere voluerit, is posteà solus magnam illam virtutis altricem, veterem Romam dico, poterit perlustrare; tutusque venerandorum ejus sepultorum manes in auxilium et consilium evocare. Utinam verò, quod reliquum est, tam multis commoditatibus culpâ nostrâ nihil detractum fuerit. Socordiâ non evenerit profectò: Quæ autem per imperitiam turbata fuerint, ea ut humanitate tuâ excusare velis, lector benevole, oramus. Quòd si illustrissimus Condomiensis episcopus ex assiduis, quibus, in erudiendo principe, detinetur curis, ad hæc levia animum demittere potuisset; aut nobilissimo Huetio in earundem curarum partem ascito, quâ benevolentiâ laborantibus nobis nonnunquàm subvenit, eadem totum opus ad examen suum revocare licuisset, aliquid certè promovendis studiis utilius excudere potuissemus. Quod nobis, qui priores in hanc arenam descendimus, quoniam fortuna melior invidit, si quid in hoc quasi prœludio peccaverimus, aliorum, qui idem decurrunt stadium, diligentiâ sarcietur. Multa dicenda superessent, ut quibusdam hominibus, quos nominare nihil attinet, non tam satisfaceremus, quod nemo natus fecerit, quàm responderemus: At, quietem nostram qui nihil turbaverunt, illis multò meliùs erit quietam mentem bonâ prece deprecari. Quomodocumque errata nostra patefecerint, nisi fortè etiam illis, apud Superos semper commorantibus, indignum videbitur ad tam vilia sese demittere, lubentissimo animo corrigemus. Tu modò, id quod res est, cogita, candide lector, nos maximo studio enisos esse, ut auctorem nostrum in perfacili cognitione poneremus. Hinc indè, indiscriminatìm, quæcumque ad hunc scopum ducere credidimus, securi desumpsimus: Nequè eò minimùm cujusquam scriptoris laudi gloriæve detractum volumus, quòd,

utenda quæ illi in lucem ediderunt, ea nos ex illorum benignitate hauserimus. Ita verò agere satiùs fore visum est, quàm, ut illi factitarunt, singula suis auctoribus attribuere. Nam, ut taceam quod prolixæ est istud quandòque disquisitionis, nullius, aut certè minimæ utilitatis ; pronum est, eâ diligentiâ, in eam, quam maximè vitaveris, incidere vituperationem : Quippè quem statìm malevoli furem appellaverint, si quid, quod tutè benè annotaveris, alii, quos quidem nunquam videris, antè te observaverint. Tentavimus siquidem ex proprio censu nonnulla tibi eruere, lector ; exindè tamen laudem nullam aucupamur. Minima sunt, quæ, tu nisi, pro tuâ æquitate, ex bonâ nostrâ voluntate metitus fueris, vix tantilli esse pretii confitemur. Fructum verò, magnamque laboris nostri mercedem, qui nos stimulavit, aculeum, benefaciendi studium, nobis duximus : ut jam, si quid ad te perveniat compendii, voluptati nostræ accedat cumulus. Diù verò multùmque vale.

PETRUS CRINITUS

DE

HISTORICIS

AC

ORATORIBUS LATINIS.

CRISPIS Sallustius Amiterni natus traditur, in agro Sabino, quo anno Atheniensium urbs à L. Sullâ devicta, atque vastata est, ut Romani annales referunt; ex nobili Sallustiorum familiâ ortus est, quæ diù in secundo ordine dignitatem servavit, idemque in urbe educatus creditur, et à teneris annis operam ac studium impendisse optimis disciplinis: sed cùm in ea tempora incidisset, quibus corrupti civium mores variis partibus atque factionibus forent, neque virtuti præmia, aut bonis ingeniis adessent, in tam depravatâ civitate, quod idem Sallustius fatetur, victum ejus ingenium voluptatibus, facilè succubuit. Itaque cùm ad remp. pro ætate foret delatus, propter civium improbitatem et factiones, multa adversa pertulit: nam tum præcipuè Surianis partibus infecta civitas æstuabat. Constat ex veterum commentariis, Sallustium ipsum ingenio fuisse acri, et in studiis literarum accurato, tum maximè in scribendâ historiâ. Præceptorem habuit inter alios Ateium Prætextatum, qui Philologum se appellavit, et ab eo edoctus est de ratione rectè scribendi; ut à Suetonio Tranquillo traditur, qui et Asinium quoque Pollionem scribit ab eodem Prætextato eruditum, atque instructum; maximè autem M. Catonis studiosus fuit: ex cujus commentariis verba excerpsit, et velut breviarium ad usum proprium habuit: quod Octavius quoque Aug. in epistolâ ad M. Antonium, refert; in quâ ipsum Antonium, ceu insanientem increpat, quòd ea scribere vellet, quæ mirentur potiùs homines, quàm quæ intelligant. Sed interim ad Sallustii commentarios. Historiam composuit de L. Catilinæ conjuratione contra R. Senatum, et item de bello Jugurthæ, qui Numidiæ

rex factus, diù contra Romanos strenuè rem gessit. Historiam præterea de Romanorum gestis, ut de Mario et Sullâ, necnon de Pompeio contrà regem Mithridatem; quod opus libris aliquot à Sallustio absolutum traditur: et adhuc supersunt quædam, veluti absolutissimi operis reliquiæ, in quibus Sallustii diligentia in historiâ describendâ, atque gravitas appareat.

Vide Page 157, *ad Notam* c.

In parte operis de rebus Punicis, tanto animi studio incubuit, ut à quibusdam scriptum sit, eum regionem adiîsse, ac maximâ solertiâ perlustrâsse, quò majore fide atque officio veritatem exploraret. Avienus certè Rufus plurimùm Sallustii diligentiam, atque studium commendavit: sed et Gellius, vir Romanus, qui veterum eruditionis Aristarchus habebatur, ita de Sallustii oratione disserit: *Elegantia*, inquit, *Sallustii, verborumque facundia, et novandi studium, cum multá prorsus invidiá fuit; plures non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque, et obtrectare, in quibus plura inscité, aut malignè vellicant;* quin et hunc proprietatis servantissimum vocat. Titus autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, sicuti ab Annæo Senecâ scribitur, ut quædam ex historiâ Thucydidis translata, et eleganter assumpta, velut depravata, et corrupta illi objecerit, idque ipsum non in Thucydidis gratiam effecit, ut Aurellius Fuscus dicebat, verum putavit se faciliùs Sallustium vincere, si priùs Thucydidem ipsum præferret. Asinius quoque Pollio librum scripsit, quò Sallustii scripta reprehenderet, quòd in iis nimiâ quâdam affectatione antiquitatem sequeretur. Fabius vero Quintilianus, vir maturo et gravi judicio, asseruit, oratione Sallustii, atque brevitate nihil fieri posse perfectius, præsertìm apud vacuas et eruditas aures; neque veritus est idem Fabius, Thucydidi, in scribendâ historiâ apud Græcos principi, Sallustium ipsum opponere, sicuti T. Livium Herodoto: quo factum est, ut cùm plures voluerint dicendi genus Sallustianum sequi, minimè sint assecuti. Est enim ejus oratio tam absoluta, tam casta, tam innocens, ut meritò ab eruditis divina brevitas censeatur: nam et Arruntius, qui belli Punici historiam scripsit, Sallustio tantùm concessit, ut ejus orationem maximo studio sequeretur; quod alibi diximus. Nec illud ignoratur, consuevisse Sallustium magno labore ac studio scribere, ut nihil non absolutum, atque perfectum videri posset; quod ex ipsâ lectione facilè colligitur. Amicos in primis doctrinâ, et ingenio nobiles habuit, ut Cornelium Nepotem, Messalam, et Nigidium Figulum, qui periîsse in exsilio traditur; Julium præterea Cæsarem magno studio dilexit, à quo etiam, ut creditur, dignitate præfecturæ honestatus est. Illud item à Suetonio refertur, Lenæum grammaticum, Pompeii libertum, satyras contra Sallustium composuisse, eumque mordaci et virulento carmine lacerâsse, ut qui lurconem illum, popinonemque, et nebulonem, ac lustronem appellârit, tum vitâ, scriptisque monstrosum, ac M. Catonis verborum furem ineruditissimum: quod ipsum non aliâ ratione à Lenæo factum creditur, quàm ut studium suum, atque officium ergà patronum Pompeium probaret: quem virum Sallustius ore improbo, animo autem inverecundo esse scripserat: itaque mirandum non est, si tam acerbè, atque satyricè libertus Lenæus contra Sallustium aciem styli exacuit. Quantùm odii, atque inimicitiæ, inter hunc et M. Ciceronem extiterit, notissimum est: quod utriusque violentæ, atque acerrimæ orationes ita demonstrant: ut neuter videri possit satìs sui rationem habuisse, dum alteri malè diceret. Quâ in re non sunt multa referenda, cûm ex Hieronymi Fabii auctoritate constet, eos ho-

mines longè aberrâsse, qui confictas magìs orationes ab aliis, quàm à Sallustio et Cicerone habitas crediderint. Et sanè tam corruptis moribus Sallustius, ingenio tam proclivi ad luxum fuit, ut paternam domum, vivente adhuc patre, turpissimâ ratione venalem haberet, quod illi inter alia vitia à M. Cicerone exprobratur. Sed à Varrone etiam et Gellio traditum est, eundem fuisse in adulterio deprehensum ab Annio Milone, lorisque cæsum, ac datâ pecuniâ dimissum ; quâ ratione factum est, ut M. Cicero appellare illum non dubitaverit, mensarum asseclam, cubiculorum pellicem et adulterum. Dignitates publicas gessit, et quæsturæ, et tribunatûs honorem assecutus est, sed nullâ quidem laude, aut commendatione, adeò lubidine magìs, quàm ratione, et publicè et privatìm vixit : nam et ad judicum subsellia abstractus, fortunâ extremâ (ut inquit Cicero) stetit. Scribunt autem grammatici eâ de causa senatu ejectum fuisse à censoribus, quòd ingenti libidine matronas consectaretur. Illud quoque de Sallustio relatum est, patrocinio et favore C. Cæsaris consecutum fuisse præturam Africæ inferioris, ex quâ dives factus, cùm in urbem rediret, pretiosissimos hortos in regione ad Malum punicum comparavit, ac Tiburti villam, quæ à Cicerone itidèm illi objiciuntur. Neque desunt qui scribunt Terentiam M. Ciceronis uxorem ab eo repudiatam, Sallustio nupsisse ; ac deinceps Messalæ Corvino, viro in eloquentiâ clarissimo : quod etiam suo loco scripsimus. Sciendum est fuisse plures Sallustios : nam et Cneus à M. Tullio celebratur, in Sallustiorum familiâ insignis, et M. Ciceroni, ac Cn. Pompeio maximè familiaris ; quod ex iis epistolis colligitur, quas Cicero ad Pomponium Atticum scribit : quâ in re imprudenter quidam decepti sunt, cùm Sallustii Empedoclea ignorarent ; ut alibi demonstravi. Sunt qui tradunt, ad annum secundum et LX eum vixisse, et in patriâ annis aliquot pòst obiîsse : quod ex veterum commentariis colligitur. Illud prætereà de hoc ipso Crispo Romæ circumlatum est, ut multi testantur.

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus Romanâ primus in historiâ.

GERARDUS JOHANNES VOSSIUS

DE

HISTORICIS LATINIS.

C. SALLUSTIUS Crispus natus Olympiad. CLXXIII. an III. quem ad annum Anonymus ἐν Ὀλυμπιάδων ἀναγραφῇ hæc annotat: Σύλλας τὰς Ἀθήνας ἐξεπολιόρκησε μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος. Κρίσπος Σαλούστιος ἱστοριόγραφος ἐγεννήθη. *Sylla Athenas expugnat secundo mense hiberno. Crispus Sallustius historicus nascitur.* Is est annus Urbis conditæ IↃCLXVIII. Ubi videmus Græcos scribere Σαλούστιος. Et sanè itidem in Mss. meis, et antiquioribus editionibus, vocatur in aliis Mss. et lapidibus. Marmor effosum juxta rudera Sallustianæ domus:

M. AURELIUS PACORUS
ET M. COCCEIUS STRATOCLES
EDITUI VENERIS HORTORUM
SALLUSTIANORUM BASEM CUM
PAVIMENTO MARMORATO
DIANÆ
D. D.

Neque aliter lapis alius, cujus vide scis inscriptionem apud Aldum de Orthographiâ. Natus autem est Amiterni in Sabinis, anno uno post natum Veronæ Catullum, ut notat Eusebius ad annum MDCCCCXXXI: quadriennio autem ante bellum obiit Actiacum, ut idem scribit ad annum MDCCCCLXXX. doctissimus Hieronymus Wolfius putabat, nomen ejus simplici L. scribi oportere, quia vel à sale sit, vel salute. Sed ἔτυμον utrumque est incertum. Et cur non à sale geminato LL. æquè esse possit, ac ab eodem venit *sallo*, undè *sallitus*, pro salso? Quare puto, non recedendum esse à libris antiquis, atque inscriptionibus, in quibus L. geminatur. Tribunus plebis erat, quo anno Clodius à Milone occisus fuit, puta anno IↃCCII, quo Cn. Pompeius Magnus, compluribus mensibus consul sine collegâ fuit. Tribunatu eo, quem nullâ cum laude gessit, ut Ciceroni, ita et Miloni, infestus admodum erat: idque quia in Faustæ, L. Syllæ filiæ, adulterio deprehensus, virgis à Milone esset cæsus, nec nisi pecuniâ datâ dimissus. Nempe istud in causâ est cur Clodianis semper studuerit adversus Milonem. Vide Pedianum, Gellium, Servium, Horatii interpretes; item orationem sub Ciceronis nomine jam Augustæo, vel Tiberii ævo, editam. Ex quibus etiam discimus, ob adulteria ac stupra senatu fuisse motum ab Appio Claudio Pulchro, et L. Calpurnio Pisone Cæsonio coss. nempe anno Urbis IↃCCIII, sive juxta alios IↃCCIV. quo consules erant L. Æmilius Paulus et C. Claudius Marcellus. Ejus è Senatu ejectionis meminit et Dio lib. XL. Ac ne alium Sallustium signari putes, clarè ait id

contigisse; Σαλλεςίῳ, τῷ τὴν ἱςορίαν συγγράψαντι. Eo anno Milo exulabat: undè consequitur, quod à Milone Tribuno pl. virgis cæsum dicebamus, id anteà contigisse; non eo ipso anno, ut vir eruditus putabat. Etiam discimus iisdem ex Scriptionibus, à C. Julio Cæsare, rerum potito, dignitatem Senatoriam recuperâsse, quæstoremque factum, et posteà etiam præturam obtinuisse. Præturæ mentionem quoque invenio apud Hirtium penè initio libri de bello Africano: *Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Circinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum pater navium ire jubet; quòd ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.* Item apud Dionem lib. XLII. de hoc ipso legas: Στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ ἐτῷ τὴν βελὴν ἀναλαβεῖν ἀπεδέδεικτο. Narrat ibidem, ut cum in Campania Cæsaris milites, quos in Africam premittere statuerat, seditionem concitâssent; ac Sallustius prætor Romam contenderet, quò Cæsarem hujus rei faceret certiorem: propemodùm fuerit occisus à compluribus militum, qui eum insequebantur, nec cuiquam parcebant, imò duos etiam senatores occiderant. Apud eundem lib. XLIII. refertur, ut Cæsar Numidiæ præfecerit Sallustium; ille autem provinciam expilaverit: ac à Cæsare quidem fuerit absolutus; sed infamiam non effugerit; quòd qui in historiâ acerbus esset alienorum castigator, turpiter ipse in hoc munere se dedisset. Ex hâc autem prædâ Numidicâ ita ditatus fuit, ut in Quirinali monte forum emeret quod Sallustii vocatur, ubi nunc ædes S. Susannæ; item hortos, qui hodièque Sallustiani nominantur. Hæc ostendunt, vitam ejus laudari à nemine posse. Nempè omnis ejus gloria à præclaris scriptis proficiscitur. Sed vix ejus quicquam integrè ad nos pervenit, præter bellum Jugurthinum et Catilinarium: Ita vulgò inscribuntur. Sed posterior genuina inscriptio, DE CONJURATIONE CATILINARIA. Testis Sallustius ipse his verbis: *Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissimè potero, paucis absolvam.* At ex nobili historiarum opere, quo imprimis historici principis nomen meruit, nihil habemus præter quatuor oratiunculas, epistolas duas, et lacera aliquot fragmenta, quæ ex grammaticis antiquis, atque aliis scriptoribus, collecta sunt. Duæ verò ad Cæsarem orationes, ut vocant, de Rep. ordinandâ, utrum Sallustii sint, non convenit inter eruditos. Carrio Sallustio abjudicant; et pro illo est, quòd veterum nemo, qui tantopere gaudent Sallustium ad partes advocare, indè aliquid depromat. Dissentit autem Douza, cui favent libri vett. et dicta ipsa, quæ, quicquid dicat Carrio, planè Sallustium redolent. Sin genuinæ non sint, negari tamen non possit, valdè esse antiquas, et quidem Juliani, aut Augustæi ævi: saltem non infra Flavianum. Sed genuinas esse arbitror, non tamen ut orationes esse putem, sed epistolas duntaxat. Nam posterioris auctor bis ait, se illa scribere, ac disertim literas appellat. Planèque verisimile est, missas esse ad Cæsarem, cùm in Hispanias contra Petreium et Afranium proficisceretur: quemadmodum jamdudum Ciacconius observavit. Illa verò in Ciceronem oratio, etsi a Fabio quoque tanquam Sallustii laudetur: tamen, quod res indicat, omninò est alicu-

jus declamatoris: credo Porcii Latronis, vel alterius alicujus, ex illis, quos nominat M. Seneca in Suasoriis, et Controversiis. Fidem ejus valdè commendant antiqui. Nam *certissimus auctor* dicitur Vibio Sequestri de Fluminibus. Item Hieronymo libro de locis Hebraicis, et exindè Isidoro lib. XIII. cap. xxi. Ad hæc *nobilitatæ veritatis historicus* nuncupatur ab Augustino, lib. I. de Civitate Dei, cap. v: Avienus etiam in descriptione oræ maritimæ, dicit omnia illius dicta esse *prejudicatæ auctoritatis*, appellat quoque *expressorem efficacem styli et veritatis*. Objectant adversus ea aliqui, quod, pravo loliginis succo, pleraque ad Ciceronis laudem pertinentia, quæ apud alios legere sit, prætererit. Verùm ea potiùs neglexisse ego arbitror, vel ut falsa, vel ut incerta planè, vel ut exigua ac minuta. Quod ad dictionem Sallustii attinet, omnes antiqui judicant, brevem ac nervosam esse, et Thucydideæ æmulam. Sanè scriptor est planè Atticus, quâ laude Demostheni propior est, quàm Cicero ipse; ut benè censet Turnebus in adversariis suis. Sed ut Thucydidem non omnes probârunt, ita nec Sallustii dicta omnibus probabantur. Nam Asinius Pollio damnabat eam, tanquam obscuram, et in translationibus audacem: ut Tranquillus auctor est, lib. de claris grammaticis in Philologi vitâ. Imprimis verò reprehendi solet, quòd antiqua verba ex Catonis Originibus excerperet: cujus rei meminêre Augustus apud Tranquillum in ejusce Cæsaris vitâ, idemque Tranquillus, lib. de claris grammaticis in vitâ Lenæi, et Fabius ex antiquo epigrammate, lib. VIII. cap. iii. Sed hæc impedire non potuêre, quò minùs à Tacito (at quanto viro! *rerum Romanorum florentissimus auctor*, lib. III. Historiarum diceretur.) Imò juxta Martialem lib. XIV. *Crispus Romanâ primus in historiâ* est. Augustino quoque lib. de vitâ beatâ, vocatur *electissimus pensator verborum*. Imò Græci ipsi ejus historias tanti fecêre, ut eas verterit Zenobius, sophista is, qui Romæ docuit sub Adriano Cæsare; quique epitomen proverbiorum Didymi, et Tarrhæi scripsit: ut testis est Suidas in Ζηνόβιος. Atque inde est, quòd Sallustii quoque meminit Stephanus in Ἄζιλις. Utinam verò extaret Asper Grammaticus, Sallustii interpres, teste Hieronymo. Quædam ex eo citat Sosipater. Joannes Baptista Pius annotationum posteriorum cap. LXXXIV. citat antiquum auctorem, qui vitam Sallustii scripsit. Eum non vidi. Sed scito vitam Sallustii è veteribus reliquisse Asconium Pedianum: ut cognoscere est ex Acrone, ad Horat. Sat. 2. lib. I. E junioribus idem conati Pomponius Lætus, et Petrus Crinitus. Sed his fides habenda, quatenùs veterum scrinia compilârunt. Cave autem cum Sallustio hoc confundas Crispum Sallustium, ad quem in odis scribit Horatius, historici hujus sororis filium, Augusti amicum, de quo Seneca, lib. I. de Clementiâ, et Tacitus, lib. II. et III. annal. A quo et mètallum quoddam Sallustianum esse dictum, Plinius auctor est, lib. XXXIV. cap. ii.

VETERUM SCRIPTORUM,

ET NONNULLORUM RECENTIORUM DE SALLUSTIO JUDICIA ET TESTIMONIA.

AUGUSTUS CÆSAR.

Suetonius, in vitâ Augusti.

TUQUE dubitas Cimberne Annius, an Verrius Flaccus imitandi sint tibi? Ita ut verbis, quæ Crispus Sallustius excerpsit ex Catonis Originibus, utaris, an potiùs Asiaticorum oratorum inanibus sententiis, verborum volubilitas in nostram sermonem transferenda?

Velleius Paterculus, Hist. lib. 2.

Æmulus Thucydidis Sallustius.

Penè stulta est inhærentium oculis ingeniorum enumeratio: inter quæ maximè nostri ævi eminent, princeps carminum Virgilius, Rabiriusque, et consecutus Sallustium Livius, Tibullusque et Naso, perfectissimi in formâ operis; nam virorum ut magna admiratio, ita censura difficilis est.

Horatius, serm. lib. 1. sat. 2.

Libertinarum dico: Sallustius in quas
Non minùs insanit, quàm qui mœchatur........

Asconius Pedianus.

Fertur Sallustius tanto ardore insanivisse in libertinas, quanto mœchus in matronas: quod cùm illi in senatu à censoribus objectum esset, respondit, se non matronarum sectatorem esse: quare ex senatu ejectus est, quod ipse excusat, in Catilinæ bello.

Hæc vetus interpres Horatii.

Seneca Rhetor. Decl. lib. 3.

Orationes Sallustii in honorem historiarum legantur.

Seneca Philosophus, Epist. 114.

Sallustio vigente, amputatæ sententiæ, et verba ante expectatum cadentia et obscura brevitas fuêre pro cultu. Arruntius vir raræ frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus, et in illud genus nitens.

Et ibidem.

Quæ apud Sallustium rara fuerunt, apud Arruntium crebra sunt, et penè continua: nec sine causâ; ille enim in hæc incidebat, at hic illa quærebat;

Et lib. 9. Deci 1. et Controvers. 25. lib. 5.

Cum sit præcipua in Thucydide virtus, brevitas; hâc eum Sallustius vicit, et in suis illum castris cecîdit. Nam in sententiâ Græcâ tam brevi, quam salvo sensu detrahas vocem aliquam, constabit sensus, etiamsi non æquè comtus, attamen integer: at ex Sallustii sententiâ nihil demi sensus detrimento potest. Titus autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam sententiam, et tamquam translatam, et tamquam corruptam, dum transferretur, objiceret Sallustio: nec amore Thucydidis facit, ut illum præferat; sed laudat, quem non timet: et facilius putat posse à se Sallustium vinci, si antè à Thucydide vincatur.

JUDICIA ET TESTIMONIA

Martialis, lib. 14.

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus Romanâ primus in Historiâ.

Quintilianus, lib. 2, *cap.* 5.

Livius à pueris magìs legendus, quàm Sallustius, et hic historiæ majoris est auctor: ad quem tamen intelligendum jam profectu opus sit.

Et lib. 3. *cap.* 10.

Crispus Sallustius in bello Jugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

Et lib. 4. *cap.* 2.

Vitanda illa Sallustiana, quamquam in ipso virtutis locum obtinet, brevitas, et abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minùs fallit, audientem transolvat, nec, dum, repetatur, expectat.

Et lib. 8. *cap.* 3.

Nec minùs noto Sallustius epigrammate incessitur:

Et verba antiqui multùm furate Catonis,
Crispe Jugurthinæ conditor historiæ.

Et lib. 9. *cap.* 3.

Ex Græco translata Sallustii plurima.

Et lib. 10. *cap.* 3.

Neque, ille Sallustiana brevitas, quâ nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus judicem et sæpius ineruditum captanda nobis est: neque illa Livii lactea ubertas docebit satìs eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quærit.

Et ibidem.

At non historiâ cesserit Græcis; nec Thucydidi opponere Salhustium verear: nec indignetur Herodotus æquari sibi T. Livium, cum in narrando miræ jucunditatis, clarissimique candoris; tum in concionibus, suprà quam narrari potest, eloquentem: ita dicuntur omnia tum rebus tum personis accommodata: sed affectus quidem, præcipuè eos qui sunt dulciores ut parcissimè dicam, nemo historicorum commendavit magìs: ideòque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consecutus est; nam mihi egregiè dixisse videtur Servilius Nonianus, pares eos magìs quàm similes.

Et ibidem.

Atticis præcisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque Thucydidem superant: tristes ac jejuni Pollionem æmulantur; otiosi et supini, si quid modò longiùs circum duxerunt, jurant Ciceronem ita locuturum fuisse.

Et lib. 11. *cap.* 3.

Sanè manifestus est Sallustii ex ipso opere labor.

Statius Papinius, lib. 4.

Sed tuas artes puer antè discat:
Omne qui mundi senium remensus,
Orsa Sallusti brevis, et Timavi
Reddis alumnum.

Cornelius Tacitus, Hist. lib. 3.

C. Sallustius rerum Romanorum florentissimus auctor.

Justinus Hist. lib. 38.

Pompeius Trogus in Livio et Sallustio reprehendit, quòd conciones directas, ac orationes operi suo inserendo historiæ modum excesserint.

Au. Gellius, lib. 1. *cap.* 15. *Noct. Attic.*

Sallustius novator verborum.

Et lib. 3. *cap.* 1.

Sallustius vel subtilissimus brevitatis artifex.

Et lib. 4. *cap.* 15.

Elegantia orationis Sallustii, verborumque facundia et novandi studium cum multâ prorsus invidiâ fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare, in quibus plura inscitè aut malignè vellicant: nonnulla tamen videre possunt non indigna reprehensione.

Et lib. 10. cap. 20.

Sallustius proprietatis in verbis retinentissimus consuetudini concessit.

Et lib. eod. cap. 26.

Asinio Pollioni in quâdam epistolâ, quam ad Plancum scripsit, et quibusdam aliis C. Sallustio iniquis, dignum notâ visum est, quòd, &c.

Et lib. 17. *cap.* 18.

M. Varro in literis atque vitâ, fide homo multâ, et gravis, in libro quem inscripsit, *Pius*, aut, *De Pace*, C. Sallustium scriptorem seriæ illius et severæ orationis, in cujus historiâ notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adultero deprehensum ab Annio Milone loris bene cæsum dicit, et, cùm dedisset pecuniam, dimissum.

Suetonius, de Claris Grammaticis : de Philologo.

Asinius Pollio librum scripsit, in quo Sallustii scripta reprehendit, ut nimiâ verborum affectatione oblita.

Et ibidem.

Philologus coluit familiarissimè C. Sallustium, et eo defuncto Asinium Pollionem, quos historiam componere aggressos, alterum breviario rerum Romanorum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit; alterum præceptis de ratione dicendi: quò magìs miror Asinium Pollionem credidisse, antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio, cùm sciat eum sibi nihil aliud suadere, quàm ut noto, civilique, et proprio sermone utatur, viteturque maximè obscuritatem Sallustii, et audaciam in translationibus.

Et de Lenæo.

Lenæus tanto amore erga patroni (Pompeii) memoriam exstitit, ut Sallustium historicum, quòd eum oris improbi, animo inverecundo, scripsisset, acerbissimè satira laceraverit, lustrurum, et lurconem, et nebulonem, popinonemque appellans, et vitâ scriptisque monstrosum, præterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem.

Macrobius, Sat. 3. cap. 15.

Sallustius gravissimus alienæ luxuriæ objurgator et censor.

Et lib. 5. cap. I.

Quatuor sunt genera dicendi: copiosum; in quo Cicero dominatur: breve; in quo Sallustius regnat; siccum; quod Frontoni adscribitur: pingue et floridum; in quo Plinius Secundus quondam; et nunc, nullo veterum minor, noster Symmachus luxuriatur.

Symmachus, lib. 5. Epist. 66.

Interea recuso sententiam, quæ rem venaticam servile dicit officium. Statuerit hoc scriptor stilo tantùm probandus; nam morum ejus damna non sinunt, ut ab illo agendæ vitæ petatur auctoritas.

Ausonius, in Protreptico.

Jam facinus, Catilina, tuum, Lepidique tumultum,
Ab Lepido et Catulo jam res et tempora Romæ,
Orsus, bis senos seriem connecto per annos:
Jam lego civili mistum Mavore duellum,
Movit quod socio Sertorius exsul Ibero.

Sidonius Apollinaris, io Panegyri Athemii Augusti.

Quâ Crispus brevitate placet, quo pondere Varro,
Quo genio Plautus, quo flumine Quintilianus,
Quâ pompâ Tacitus, nunquam sine laude loquendus.

Et in Panegyri Narbonensi :

Et te multimodâ satìs verendum
Scriptorem numerositate, Varro :
Et te qui brevitate, Crispe, polles :
Et qui pro ingenio fluente, nulli,
Corneli Tacite, et tacendus ori.

Apuleius, in Apologiâ.

Neque Cato gravitatem requirit, neque Lælius levitatem, neque Gracchus impetum, nec Cæsar calorem, nec Hortensius distributionem, nec Calvus argutias, nec parcimoniam Sallustius, nec opulentiam Cicero.

Festus Avienus, in Orâ Maritimâ.

Interrogâsti, si tenes, Mæotici
Situs quis esset æquoris : Sallustium
Nôram id dedisse, dicta et ejus omnibus
Præjudicatæ auctoritatis ducier
Non abnuebam : ad ejus igitur inclytam
Descriptionem (quâ locorum formulam
Imaginemque, expressor efficax styli
Et veritatis, penè in obtutus dedit
Lepore linguæ) multa rerum junximus.

Vibias Sequester : lib. de fluminibus.

Sallustiùs auctor certissimus.

Marius Victorinus, in librum Cic. de inventione.

Història & brevis esse debet in expositione, & aperta & probabilis, ut Sallustius sibi omnis in Catilinâ tribuit.

Spartianus, in D. Hadriano.

Amavit (*Hadrianus*) genus dicendi vetustum, controversias declamavit, Ciceroni Catonem, Virgilio Ennium, Sallustium Cælio prætulit; eâdemque jactatione de Homero ac Platone judicavit.

Vopiscus in Aureliano.

Nemo scriptorum, quantùm ad historiam pertinet non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, in quo Cornelius Tacitus, in quo denique Trogus, manifestis erroribus convincerentur.

Et in Probo.

Et mihi quidem id animi fuit, non ut Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos, atque omnes disertissimos imitarer viros, sed Marium Maximum, Suetonium Tranquillum, &c.

Et lib. 2. *cap.* 13.

Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait : Sed omnis nostra, vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magìs utimur. Rectè, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fædissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit.

Hieronymus, in Epitaph. Nepotiani ad Heliodorum.

Neque enim proposui historiam scribere, sed nostras breviter flere miserias. Alioquin meritò ad hæc explicanda et Thucydides et Sallustius muti sint.

Et lib. 1. *adversus Jovianum.*

Cicero rogatus ab Hirtiò, ut post repudium Terentiæ sororem ejus duceret, omnino hæc facere supersedit, dicens, non posse uxori se et Philosophiæ pariter operam dare. Illa interim conjux egregia, et quæ de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico ejus, et tertio Messalæ Cornivo, et quasi per quosdam gradus eloquentiæ devoluta est.

Idem de locis Hebraicis, et ex eo Isiodorus Orig. lib. 13. *cap.* 21.

Sallustius, auctor certissimus.

Augustinus de Civitate Dei, lib. 1. *cap.* 5.

Sallustius nobilitate veritatis historicus.

Et Epist. 5 ad Marcellinum.

Nobilissimus historicus.

Johannes Sarisberienses, Polycritici 8. cap. xi.

Unde et Crispo Historicorum inter Latinos potissimo, sed et ipsi Ciceroni placuit: in malis factionem esse, quod in viris bonis vera amicitia est.

Volaterranus.

Cajus Sallustius Crispus, Romanâ primus in historiâ, ut ait Martialis! Thucydidi ex Græcis opponitur à Quinctiliano, elegantiâ dicendi, atticâ brevitate, sententiarum celebritate. Taxatur autem à Pollione, ut nimis antiquarius, et ex Catonis Originibus verba mutuatus. Trogo autem, quòd orationibus nimis longis ac directis utatur: sicuti etiam Thucydides. Hic ille inimicus Ciceronis, divitiis præditus, cujus hortorum vestigia adhuc cernimus Romæ: quorum Plinius quoque meminit libro Naturalis historiæ septimo, capite decimo sexto. Hic etiam ille alienæ luxuriæ gravissimus objurgator et censor, qui Metellum Pium in historiâ reprehendit, quòd præter ejus et populi Romani dignitatem et modestiam, conviviis in Hispaniâ, omnique luxu uteretur. Posteà verò ipse deprehensus in adulterio, ab Annio Milone, et loris bene cæsus, et postquam pœnas dedisset, dismissus est. Auctores Varro et Macrobius, Aulus Gellius.

Petrarcha:

Crispus Sallustius nobilis historicus veritatis (sic enim de illo apud auctores verissimos scriptum video) quò fideliùs ars Africæ complecteretur, libros Punicos perquisivit, peregrinamque linguam, per interpretem, flagranti studio scrutatus est, quin et maria transgressus dicitur, ut oculis suis crederet de conditionibus locorum. Bellum Jugurthinum, Conjurationemque Catilinæ, compendioso ad unguem, ut dici solet, castigato stylo complexus est; sed nullo famosior quam Historiarum libro, qui ætati quoque nostræ, ne certum ejus sileam dedecus amissus est; veterum quidem testimonio illustris, apud nos solo jam nomine superstes.

L. Vives.

Sallustius rerum Romanorum florentissimus scriptor, ut inquit Tacitus, frequens est in manibus puerorum, sed mihi aptior videtur provectioribus. Inimitabilis est in illius scriptis gratia: quæ quotiescunque repetita, nunquam tædium sui, aut satietatem lectori afferat.

Qu. Estaugius.

Nemini dubium est Sallustium plures majoresque historiarum libros scripsisse: qui partim temporum injuriâ, partim invidiâ hominum jamdudum periêre. Neque absurdum est inde suspicari, si bellum Jugurthinum, quod ipse non vidit, et tamen Romanis suis ità diligenter notavit, ea quoque memoriæ mandâsse, quæ suo tempore potissimùm contigêre: quemadmodum contentionem inter Marium Sullamque ortam, ob bellum Mithridaticum: Octavii, Mariique necem: Africam Pompeii Magni victoriam: Sullæ tyrannidem: Metelli Pompeiique in Hispanias missionem: Sertorii, pugnæque ejus finem: Gladiatorum bellum: Tribunatum plebi restitutum: Pyratarum exitium: Syriam victam: et cum his pleraque alia, quæ â Sallustii nativitate usque ad Catilinæ conspirationem gesta sunt, ubi interfuerant anni exacti viginti et quinque. Deinde, à Catilinæ conjuratione usque ad Sallustii obitus, etiam ardua haud pauca acciderunt: velut, Magni Pompei triumphus: Ciceronis exsilium, et trucidatio: Gallicum bellum: Clodius interemtus: respublica oppressa: Africana expeditio: Julius Cæsar confossus: Octaviani Aug. imperium: L. Antonii seditio. Quare haud facilè creditu, tam diligentem historicum hæc Romana omisisse. Sed hanc, pro dolor! jacturam debemus aut Gothis et Vandalis orbis devastatoribus: aut Ciceronianis vel Livianis Sallustio infensissimis: nam iste Patavinus tunc viginti quatuor annorum natus erat, cùm Sallustius ex humanis cessit: cujus tandem libri etiam à jacturâ, quatumvis mitiore, immunes non fuerunt. Sic ex Livio parum superest: ex Ennio ferè nihil: ex Sallustio pauca, utì res humanæ semper fuerunt. Prætereà nos abs re, à quibusdam dicitur inimitabilis, veluti liquet vel ex auctoribus, qui post eum de Jugurthâ scripserunt: ut Livius, et abbreviatores ejus, præsertim Florus, lib. iii. cap. et lib. lxii. Orosius,

lib. v. cap. 15. Valerius Maximus, lib. iii. cap. 2, et lib. vi. cap. 11. Frontinus, lib. 1. cap. 8. et lib. ii. cap. 1. et 4. Eutropius, lib. iv. cap. 8. Plinius, et alii, qui ad tantam dicendi gratiam nunquam pervenerunt. Vir ille, clarissimus philosophus, orator magnus, verus historicus, adversarios habuit Ciceronem in primis, propter Terentiam: Asinium Pollionem propter Ciceronem: Titum Livium, propter scribendi famam: qui cùm suis curârunt assiduè, ut non omninò Sallustii vitium cum scriptis ejus oblivioni traderetur. Ità similitudo illa studii, rarò benevolentiam, æmulationem potius affere solet.

Julius Cæs. Scaliger, Oratione pro Cicerone:

Id quod est Sallustius omnium scriptorum numerosissimos nusquam aspernatus est.

Et Ibidem:

A Sallustio autem brevitatem illam peti debere, cùm scribis; neque quid velis, intelligo, neque tam vulgi animo conceptam, adeò persuasam, adeò decantatam in illo viro brevitatem unquam comprehendo. Nam si, quoniam frequentibus asyndetis utitur, aut quòd non longis periodis ambit argumenta rerum, properare tibi videtur, isto tibi quoque pacto brevibus atque interceptis saltibus centum milliariorum iter minùs longum videbitur, quam unius modo stadii intervallum, quod uno spiritu confeceris. Aut contrà videmus Sallustium ipsum, cûm quid semel dicendum assumpsit, adeò perstare, ut sæpenumero egredi videatur, &c.

Ibidem:

Neque verò Sallustium, politissimum auctorem, rejiciunt (Ciceroniani:) sed anxium illud atque insititium dicendi genus, sed multa superstitiosa verba.

Idem, Lib. iv. *Poët. Cap.* 24.

Quasi verò commentarium scripserit ille, non historiam pleniorem; qui sit historiæ pater appellatus.

Et. Lib. iii. *Cap.* 96.

Ambitiosè igitur fecisse videtur Sallustius quibusdam, quòd poetarum more, cùm dicere orsus esset de Catilinâ, omissâ eâ narratione, repetit historiam ab ipsis ultimis Romæ rudimentis. Nos virum, in suo genere præstantem, cùm rectè, tum necessariò fecisse judicamus; ut ostenderet corruptam civitatem, cujus et pars esset Catilina.

C. SALLUSTII CRISPI

CATILINA,

SEU

BELLUM CATILINARIUM.

[a] OMNIS homines, qui [1] sese student præstare cæteris animalibus, summâ ope niti decet, ne vitam silentio transeant, veluti pecora, quæ natura prona, atque ventri obedientia, finxit. [b] Sed nostra omnis vis in animo & corpore sita est. Animi imperio, corporis servitio, magis utimur. Alterum nobis cum diis, al-

INTERPRETATIO.

[1] *DECET omnes homines, qui student, sese præstare cæteris animalibus, conari totis viribus ne transeant vitam nihil agendo, sicut pecora, quæ natura fecit in terram propensa, & ventri obedientia.*

NOTÆ.

a *OMNIS.*] Accusativus pluralis. Solebant enim veteres nomina in *is* desinentia in singulari, eodem sono efferre in accusativo plurali; mutatâ tamen syllabâ brevi in longam, utpote natâ ex dipthongo *eis*, quâ terminabantur olim accusativi illi plurales.

b *Sed.*] Hîc non est adversativa; posita est vocula pro *verùm, autem,* Gallicè *Or.*

terum cum belluis commune est. [1] Quo mihi rectiùs videtur, ingenii, quàm virium, opibus gloriam quærere; & quoniam vita ipsa, quâ fruimur, brevis est, memoriam nostri quàm maximè [a] longam efficere. Nam divitiarum & formæ gloria, fluxa atque fragilis est: virtus clara, æternaque habetur. Sed diu magnum inter mortales certamen fuit, vi-ne corporis, an virtute animi, res militaris magìs procederet. [2] Nam & priùs, quàm [b] incipias, consulto, &, ubi consulueris, maturè facto, opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id [c] primum fuit) [d] diversi, pars ingenium, alii corpus, exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur: [3] sua cuique satìs placebant. Postea verò quàm in Asiâ [e] Cyrus, in Græciâ Lacedæmonii, & Athenienses [4] cœpêre urbes, atque nationes subigere; lubidinem dominandi, causam belli habere: maximam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculis, atque negotiis compertum est, in bello plurimùm ingenium posse. Quòd si regum, atque imperatorum animi virtus in pace ita, ut in bello, valeret, [f] æquabiliùs, atque constantiùs sese res humanæ haberent; [5] neque aliud alio ferri, neque mu-

INTERPRETATIO.

[1] *Quapropter videtur mihi rectiùs, quærere gloriam opibus & facultatibus ingenii, quàm opibus virium* corporearum.

[2] *Nam ex alterâ parte oportet deliberare, priusquam incipias; & ex alterâ, oportet tempestivè exequi, postquam consulueris.*

[3] *Unusquisque sic satìs contentus erat iis quæ possidebat.*

[4] *Postquam verò Cyrus in Asiâ, Lacedæmonii & Athenienses in Græciâ, cœperunt in suam potestatem redigere urbes atque nationes; habere lubidinem dominandi pro causâ belli; putare maximam gloriam in maximo imperio sitam esse: tum denique compertum est experientiâ atque negotiis, ingenium plurimùm posse in bello.*

[5] *Neque videres opes & divitias ex hâc aut illâ regione, in aliam deportari.*

NOTÆ.

a *Longam.*] Hoc vult Sallustius, ut unusquisque hominum recordationem, præclaris factis mereatur, itaque in ipsorum vivat memoriâ.

b *Incipias.*] Id est, *quilibet incipiat.* Hæ locutiones per secundam singularis numeri personam sunt frequentissimæ & elegantissimæ. Iis utimur etiam cùm ad multitudinem præsentem sermo dirigitur.

c *Primum.*] Id est, *vocati sunt Reges, qui primi dominium exercuerunt in gentes.* Quod quidem autoris sensu, intelligendum est, quatenùs, cum aliis, initium rerum repetit ex profanis autoribus.

d *Diversi.*] Id est, *diversas vias insistentes.*

e *Cyrus.*] Cambysis & Mandanes filius, qui imperium Medorum ad Persas transtulit. Cur verò ejus meminerit Sallustius, cùm ante Cyrum, Ninus Assyriorum Rex Asiam bello vastaverit, crediderim esse factum, quia antè Cyrum obscurata sit admodum rerum memoria; neque antè ipsum satìs cognitum fuerit vi-ne corporis an virtute animi res militaris magìs procederet.

f *Æquabiliùs.*] Id est, *magìs suum & eundem statum obtinerent. Gall. Auroient un cours bien plus réglé.*

tari, ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facilè iis artibus retinetur, quibus initio partum est. Verùm, ubi pro [a] labore, desidia; pro [b] continentiâ & [c] æquitate, [d] lubido atque [e] superbia invasêre; fortuna simul cum moribus [f] immutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minùs bono transfertur. Quæ homines [g] arant, navigant, ædificant, virtuti omnia[1] parent. Sed multi mortales, dediti ventri, atque somno, indocti, incultique, vitam sicuti [h] peregrinantes transiêre. Quibus profectò,[i] contra naturam, corpus voluptati, anima oneri, fuit; eorum ego vitam, mortemque [2] juxtà æstumo, quoniam de utrâque siletur. Verùm enimvero is demum mihi vivere, & frui animâ, videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ, famam quærit. [k] Sed in magnâ copiâ rerum, aliud alii natura iter ostendit. Pulchrum est bene facere reipublicæ, etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello, clarum fieri licet; & qui fecêre, & qui facta aliorum scripsêre, multi laudantur. [3] Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem, & actorem rerum; tamen

INTERPRETATIO.

[1] *Omnia obediunt virtuti, & illi subjecta sunt.*

[2] *Ego tanti facio mortem illorum ac vitam.*

[3] *Atque quanquam scriptor rerum gestarum nullo modo, nec mereatur, nec obtineat eandem gloriam quam consequitur ille, qui eos perficit: attamen videtur mihi quidem, in primis, difficile scribere historiam.*

NOTÆ.

a *Labore.*] *Labor* hîc positus est pro *propensione ad Laborem*; pro *laboriositate*, si ita loqui liceret: opponitur enim desidiæ.

b *Continentiâ.*] Apud politicos, adeòque & Historicos persæpè non idem dicit quod apud Philosophos. Hi per *continentiam* eam virtutem intelligunt, quæ moderatur appetitui circà cibum, potum, &c. Illis verò *continentia* est quâ homo qui sedet in gubernaculo reipublicæ, abstinet ab omni injustâ exactione.

c *Æquitate.*] Plûs est *Æquitas* quâm *Justitia*. Hæc suas habet formulas ità digestas, ut sæpè summum jus summa sit injuria: at verò Æquitas illud unum respicit quod in se, & revera æquum & bonum est: judicat ex foro conscientiæ; quandoque leges transgreditur justitiæ; imò contrà eas facit.

d *Lubido.*] Ea est cùm homo politicus, quamobrem aliquid injusti incipiat interrogatus, is respondet, *quia lubet.* Alibi aliud lubido indigitat.

e *Superbia.*] Tyrannidis gradus est ultimus & supremus, cùm scilicet rex aliquis cum fastu, & fastidio perinde injustitiam suam in subditos exercet, ac si bruta essent, aut vilia mancipia.

f *Immutatur.*] Id est, ex favente fit adversa.

g *Arant.*] Id est, *quæcumque terræ culturâ crescunt. Navigant* id est, *navigationibus comparantur*. Sed insolentior est tropus.

h *Peregrinantes.*] *Quasi essent à vita extranei, quosque minimè tangat quicquid in eâ est.*

i *Contrà naturam.*] Omninò, nam secundum eam, qui minor est servit majori: animus verò corpori præstat.

k *Sed in magnâ, &c.*] Sensus est. Cùm tam variæ sint artes, quibus gloria comparari possit, naturam diversè hunc aut illum ad quamlibet instituere.

in primis arduum videtur, res gestas scribere: primùm quòd facta dictis [a]exæquanda sunt; dein quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malevolentiâ, & invidiâ, dicta putant. Ubi de magnâ virtute, atque gloriâ bonorum memores; [1] quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra, ea veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, [2]studio ad rempublicam [b]latus sum; [c] ibique mihi multa adversa fuêre. Nam pro pudore, pro [d]abstinentiâ, pro [e]virtute, audacia, [f]largitio, avaritia, vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla ætas, ambitione corrupta, tenebatur. Ac me, cùm ab reliquis malis moribus dissentirem, nihilominus honoris cupido eadem, quæ cœteros, [g] fama, atque [h] invidia vexabat. [3] Igitur, ubi animus ex multis

INTERPRETATIO.

[1] *Unusquisque legit & audit cum æquitate animi ea, quæ putat sibi factu facilia: ea* verò *quæ sunt supra, & sibi impossibilia, habet pro falsis, veluti ficta.*

[2] *Magno cum affectu conatus sum munus aliquod in republicâ suscipere.*

[3] *Igitur cum animus fuit mihi liber à multis curis & solicitudinibus, atque periculis & discriminibus, & constitui vitam reliquam mihi transigendam esse procul à republicâ, nolui perdere bonum otium,* animi *socordiâ & ignaviâ aut* corporis *desidiâ & segnitie: neque verò volui me intentum servilibus officiis transigere vitam colendo agrum, aut venando; sed postquam regressus sum ad institutum & studium, à quo ambitio mala avocaverat me, constitui perscribere res gestas Pop. R. carptim prout singula videbantur digna hominum recordatione.*

NOTÆ.

a *Exæquanda.*] Ea demum scriptoris laus est, cùm ita ille orationem suam ex ipsis rebus effingit, ut in scripturâ & picturâ, quam fuerit in re, & exemplari, nec plùs, nec minùs, conspiciatur.

b *Latus sum.*] Id est, *eâdem lubidine quâ cæteri ad magistratus anhelabant, quasi turbine correptus sum.* At enim, vide mihi, quæso, quâ solertiâ errata sua excuset Sallustius: vult ille videri grassante pravitate, & quasi æstu quodam, sublatus.

c *Ibique.*] Id est, *In muneribus adipiscendis et gerendis.*

d *Abstinentiâ.*] Eadem est atque innocentia & continentia.

e *Virtute.*] Propriè, hoc in loco, eam virtutem indicat, quâ quis animo est præstanti & elato. Gall. *La noblesse du courage.*

f *Largitio.*] Qui ad honores aspirabant, quandoque epulis & conviviis populi suffragia captabant, & illius auram venabantur; quandoque frumenta distribuebant, &c. Illud est largitio: atque ut largirentur, opus erat omninò aliquos expilare.

g *Fama.*] Quo modo reponit Sallustius famam in malis moribus? Qui scilicet ille, sicut & reliqui, eam sibi malis artibus, quas excusat tamen, quantùm potest, magnam facere studebat; ambiendo, &c.

h *Invidia.*] Mirè se hîc torquent interpretes: quidam textum corrigunt; alii *invidiam* exponunt, quasi Sallustius maligna invidorum judicia expertus fuerit. At certò illud non agitur: autor enim loquitur de malis moribus, quibus & ipse corruptus fuerat; quod patet ex eò quòd se dicit à reliquis dissentire. Ergo, quanquam cunctanter à doctissimorum virorum sententiâ discedo, pace ipsorum discedo tamen. *Invidia,* uti quidem arbitror, nihil est aliud quàm idem ille morbus, quo hodièq; laborant omnes qui nimio affectu, se præponi postulant iis, qui sibi gratiâ præpollent apud principem aut populum.

miseriis, atque periculis requievit, & mihi reliquam ætatem [a] à republicâ procul habendam decrevi; non fuit consilium, socordiâ, atque desidiâ, bonum otium conterere: neque verò, agrum colendo, aut venando, [b] servilibus officiis intentum, ætatem agere; sed à quo incepto, studioque me ambitio mala detinuerat, eòdem regressus, statui res gestas populi Romani strictim, uti quæque memoriâ digna videbantur, perscribere: eò magìs, quòd mihi à spe, metu, [c] partibus reipublicæ, animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissimè potero, paucis absolvam. Nam id facinus in primis ego memorabile existimo, sceleris atque periculi novitate, de cujus hominis moribus pauca priùs explananda sunt, quám initium narrandi faciam.

L. Catilina [b]nobili genere natus, fuit magnâ vi et animi, & corporis, sed ingenio malo, pravoque. Huic ab adolescentiâ bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuêre; [1] ibique juventutem suam exercuit: corpus [e]patiens inediæ, algoris, vigiliæ, supra quám cuiquam credibile est; animus audax, sobdolus, varius, cujuslibet rei [f]simulator ac dissimulator: alieni appetens, sui profusus; ardens in cupiditatibus; satìs eloquentiæ, sapientiæ parum; vastus animus, immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem [g]L. Sullæ, lubido maxima invaserat reipublicæ [2] capiundæ: [3]neque, id quibus modis assequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam [h]pensi habebat. Agitabatur magìs,

INTERPRETATIO.

[1] *Et exercuit juventutem suam in illis rebus.*

[2] *Hunc lubido maxima invaserat reipublicæ invadendæ.*

[3] *Neque ullo modo curabat, quibus modis illud assequeretur, modò sibi summum imperium pararet.*

NOTÆ.

a *A republicâ procul.*] Id est, *Absque omni honorum ambitu.*

b *Servilibus.*] Quamvis eâ causa maximè vexatus fuit Sallustius, non tamen ideò credendum est, eum venationem inter servilia officia, quasi ea non sit libero homine digna, per contemptum rejecisse: minimè: est enim belli quoddam tyrocinium, & exercitium utile, si quis modò sobriè utatur. Persequitur autor à primo institutam distinctionem inter ea, quæ virtute & imperio animi parantur, & ea quæ vi & servitio corporis acquiruntur; tantùmque sibi illa placuisse magìs testatur.

c *Partibus.*] Gall. *Parti*, Ang. *faction.*

d *Nobili.*] Patricius fuit, ut liquet ex Cicerone, & aliis, ex Sergiâ familâ oriundus, cujus ultimus fuit.

e *Patiens.*] Nomen est: eum significat, qui potest inediam tolerare, quanquam reipsà non patiatur. Patiens verò participium, cum accusativo, ille est qui reverà patitur, quamvis ægrè toleret.

f *Simulator.*] Is dicitur, qui id esse ostendit, quod non est, *dissimulator* contrà, qui id non esse, quod est.

g *L. Sullæ.*] Hic ille est felix & notissimus Sylla, qui Mario oppresso, dictaturam & summum imperium nactus, patriam quoque & rempublicam usque adeò sibi fecit obnoxiam, ut invito illo, nec bona, nec vitam, retinere quisquam posset.

Pensi.] *Pensum fit a pendo*, quod inter alia significat *æstimo, curo*, itaque, *nihil pensi habere*, est *nihil curare.*

magìsque indies animus ferox inopiâ rei familiaris, & conscientiâ scelerum, quæ utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi: incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos pessima, ac [a] diversa inter se mala, luxuria, atque avaritia vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis [1] tempus admonuit, suprà repetere, ac paucis instituta majorum domi, militiæque, quomodo rempublicam [2] habuerint, quantamque reliquerint, & ut paulatim immutata, ex pulcherrimâ, pessima, ac flagitiosissima facta sit, disserere.

Urbem Romam, sicut ego accepi, condidêre atque habuêre initio [b] Trojani; qui, Æneâ duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his [c] Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, [d] sine imperio, liberum, atque solutum. Hi postquam in una mœnia convenêre, dispari genere, dissimili linguâ, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quàm facilè coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satìs prospera, satìsque pollens videbatur; [3] sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentiâ orta est. Igitur [e] reges, populique finitimi bello tentare; pauci ex amicis auxilio esse. Nam cæteri, metu perculsi, à periculis aberant: at Romani, domi, militiæque intenti, festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviàm ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magìsque dandis, quàm accipiendis beneficiis amicitias parabant: imperium legitimum, nomen imperii [f] regium habebant: [4] delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientiâ validum erat, reipublicæ consultabant. Hi, vel ætate, vel curæ [g] similitudine, patres appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod ini-

INTERPRETATIO.

[1] *Quandoquidem occasio nos admonuit de moribus civitatis.*

[2] *Quomodo rempublicam administraverint.*

[3] *Invidia orta est ex opulentiâ, sicut id plerumque accidit inter homines.*

[4] Quidam *delecti, quibus corpus erat infirmum ex senectute, ingenium* verò *validum sapientiâ, consulebant reipublicæ.*

NOTÆ.

a *Diversa.*] Id est, *opposita.* Sæpius ita sumendum in nostro autore.

b *Trojani.*] Alii à Romulo conditam Romam asserunt. Is fortè, quod primò Trojani ædificaverant, minùsque deinde coluerant, restituit, & auxit.

c *Aborigines.*] *Indigenæ,* antiquissimi Italiæ populi.

d *Sine Imperio.*] Mortuo, scilicet, Latino, suo rege.

e *Reges.*] Acron puta, rex Ceninensium, Tatius Sabinorum.

f *Regium.*] Id est, reges vocabantur qui primi imperium obtinuerunt apud Romanos; quod quidem verum est, sive eorum tempora à Romulo, sive à Latino vel Æneâ repetas.

g *Similitudine.*] Id est, *qui eam reipublicæ quam patres familiæ curam habebant, ideo Patres vocabantur.* Centum verò à Romulo fuerunt primò instituti quorum progenies patricia dicta est: quanquam alii deinde in eum numerum adsciti fuerunt.

tio conservandæ libertatis, atque augendæ reipublicæ causa fuerat, in superbiam, [a] dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binos imperatores sibi fecêre. Eo modo minimè posse putabant per licentiam insolescere animum humanum. Sed eâ tempestate cœpêre se quisque magìs, magìsque extollere, ingeniumque [b] in promptu habere; nam [c] regibus boni, quàm mali, suspectiores sunt: semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adeptâ libertate, quantùm brevi creverit, tanta cupido gloriæ incesserat. Jamprimum juventus, simul ac [d] belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat: magisque in decoris armis, & militaribus equis, quàm in scortis atque conviviis, [e] lubidinem habebat. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: [f] virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maximum certamen inter ipsos erat: quisque hostem [g] ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat: [h] eas divitias, eam bonam famam, magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem, divitias [1] honestas, volebant. Memorare possem, quibus in locis maximas hostium copias populus Romanus [i] parvâ manu fuderit; quas urbes naturâ munitas pugnando ceperit; ni ea res longiùs nos ab incepto traheret. [k] Sed profectò fortuna in omni re dominatur. Ea res

INTERPRETATIO.

[1] *Volebant divitias mediocres.*

NOTÆ.

a *Dominationem.*] Hîc pro *tyrannide* posita est *dominatio*, quam Tarquinius adeò invexit immoderatam, ut, eo dejecto, sibi binos imperatores, consules scilicet, Romani delegerint.

b *In promptu.*] Id est, *Non jam illi vires ingenii occultabant, ne tyranno forent formidolosi; quin contrà, virtutem suam quisque quàm maximé exprompt am & manifestam habebat.*

c *Regibus.*] Malis scilicet, de quibus nunc agitur; nisi fortè omnes pariter uno & eodem odio Sallustius, popularium opinioni serviens, persequitur.

d *Belli patiens.*] Anno ætatis circiter 17 quo pueri esse desinebant; protractâ deinde juventute ad annum usque, 46, à quo incipiebat senectus.

e *Lubidinem.*] Tametsi sæpius *lubido* in malam partem accipitur, pro *desiderio pravo;* attamen, ut vides, quandoque etiam sumitur in bonam.

f *Virtus.*] Fortitudinem intellige.

g *Ferire.*] Nihil frequentiùs quàm loquendi formulas istiusmodi videbis, per infinitivum, pro indicativo: sunt autem, valde significantes & elegantes.

h *Eas divitias.*] Vulgò diceremus, *In eo positas esse divitias, in eo positam esse bonam famam, &c. putabant.*

i *Parvâ manu.*] Frustrà sunt, ni fallor, qui, ut Romanorum gloriam militarem magnam fuisse probent, huc multa ex historiâ nobis pervulgata congerunt; intendit enim autor majorem fuisse eam, quàm scriptis celebrata fuerit.

k *Sed.*] Adversativa est: ex eo verò difficultatem parit, quòd sententiæ integræ non respondet. Superiori periodo dixit Sallustius se posse memorare quibus in locis populus Romanus fuderit copias, &c. Inde ille nihil excipit. Verùm in illâ propositione, hæc assertio includitur, *Populus Romanus fudit copias parvâ manu, &c.* Huic assertioni respondet particula *sed.* Quasi dicat, *Bello maximi fuerunt patres nostri; sed fortuna illis gloriam suam invidit; nam facta eorum Historiâ, uti digna erant, non fuêre concelebrata.*

cunctas, ex lubidine magìs, quàm ex vero, celebrat, obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicut ego existimo, satís amplæ, magnificæque fuêre; verùm aliquantò minores tamen, quàm famâ feruntur: sed quia provenêre ibi magna [a] scriptorum ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur; ita eorum qui ea fecêre, virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuêre extollere præclara ingenia. At populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque negotiosus maximè erat. Ingenium nemo sine corpore exercebat. Optimus quisque facere, quàm dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare, malebat. Igitur domi, militiæque boni mores colebantur. Concordia maxima, minima avaritia erat. Jus,[b] bonumque apud eos non legibus magìs, quàm [c] naturá, valebat. Jurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant, In [d] suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audaciâ in bello, ubi pax evenerat, æquitate, seque, remque publicam, curabant. Quarum rerum ego maxima documenta hæc habeo; quòd in bello sæpius vindicatum est in eos, qui [e] contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardiùs, revocati prælio excesserant; quàm qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere, ausi erant: in pace verò, beneficiis, magìs, quàm metu, imperium agitabant; et acceptâ injuriâ ignoscere, quam persequi, malebant. Sed, ubi [f] labore, atque justitiâ, respublica crevit; reges magni bello domiti; nationes feræ, & populi ingentes vi subacti; Carthago, æmula imperii Romani, ab stirpe interiit; cuncta maria, terræque patebant, fortuna sævire ac miscere omnia cœpit. [1] Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant; iis otium, divitiæ optandæ aliis,

INTERPRETATIO.

[1] *Otium & divitiæ, quas* Romani *debuissent optare aliis, fuerunt causa oneris et infelicitatis iis, qui toleraverant, facilè & cordatè passi erunt labores, pericula, res dubias atque asperas.*

NOTÆ.

a *Scriptorum.*] In his fuêre Herodotus, Thucydides, Xenophon.

b *Bonumque.*] Formulâ solenni *bonum* cum *jure*, aut *æquo* jungitur, *jus bonumque, æquum & bonum:* quia, scilicet, interdum summum jus cùm sit summa injustitia, jus & lex scripta mitiganda est æquitate quâdam & bonitate naturali.

c *Naturá.*] Illam intellige quam bonam educatio ingeneraverat, quæ altera est natura. Hoc dicit Sallustius, *Non magìs veteres Romanos ex præscripto legum, aut earum comminationibus probos fuisse, quàm quia probitas ipsis placebat, et quasi congenita erat.*

d *Suppliciis.*] Id est; *sacrificiis;* prisca enim paupertas, ex noxiorum bonis sacra diis fecisse fertur.

e *Contra imperium.*] In his fuit Manlius, quem Torquatus pater virgis cæsum capite mulctavit. Imò Posthumius à patre quoque eodem supplicio ultimo affectus, quòd rei bene gerendæ occasione oblatâ, sine imperio victoriam reportâsset.

f *Labore.*] In bello præsertim; *justitia,* in pace.

oneri, miseriæque fuêre. Igitur primò pecuniæ, dein imperii cupido crevit. Ea quasi materies omnium malorum fuêre. Namque avaritia fidem, probitatem, cæterasque artes bonas subvertit: pro his superbiam, crudelitatem, deos negligere, omnia venalia habere, edocuit; ambitio multos mortales [1] falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud promptum in linguâ, habere; amicitias, inimicitiasque [a] non ex re, sed ex commodo, æstimare; magisque vultum, quàm ingenium bonum, habere. Hæc primò paulatim crescere, interdum [b] vindicari. Post, ubi [c] contagio, quasi pestilentia, invasit; civitas immutata, imperium ex justissimo, atque optimo, crudele, intolerandumque factum. Sed primò magis ambitio, quàm avaritia, animos hominum exercebat; quod tamen vitium propiùs virtutem erat; nam gloriam, honorem, imperium, [d] bonus, ignavus, æquè sibi exoptant. Sed ille [e] verâ viâ nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis, atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit. Ea quasi venenis malis imbuta, corpus, animumque virilem effœminat: semper infinita, insatiabilis est: neque copiâ neque inopiâ minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis [f] receptâ republicâ [g] bonis initiis [h] malos eventus habuit; rapere omnes, trahere: domum alius, alius agros [i] cupere: neque modum, neque modestiam victores habere: fœda, crudeliaque in cives facinora facere: huc accedebat, quòd L. Sulla exercitum, quem in Asiâ [k] ductaverat, quò sibi fidum faceret, contra morem majorum luxuriosè, nimisque [2] liberaliter, habuerat. Loca amœna, voluptaria,

INTERPRETATIO.

[1] *Ambitio coegit multos homines fieri fallaces & fraudulentos.*

[2] *Exercitum tractaverat luxuriosè & nimis licenter.*

NOTÆ.

a *Non ex re.*] Id est, *non ex pulchritudine & merito, aut contra; sed tantùm pro ratione commodi & turpissimi quæstûs.*

b *Vindicari.*] Ideò latæ leges *de ambitu & pecuniis repetundis;* quæ (prout boni vel mali opibus & autoritate præpollebant) vigebant, vel torpescebant.

c *Contagio.*] Morbus est quilibet, qui contactu contrahitur; hoc in loco morum notat fœdam immutationem & contaminationem, quæ exemplo, & consuetudine malorum invehitur.

d *Bonus.*] Pro *forti & cordato:* sic sæpè.

e *Verâ.*] *Legitima & bona:* sæpenùmero hoc sensu invenies.

f *Recepta.*] *Recuperata, & liberata à* tyrannide Marii præsertim, & Cinnæ.

g *Bonis initiis.*] Primò enim videbatur Sylla omnia pro senatu, & reipublicæ bono, agere.

h *Malos.*] Ne ita intelligas, quasi Sylla perpetuò in republicâ felix non fuerit: mali eventus ad rempublicam spectant, quam ille oppressit.

i *Cupere.*] Non modò cupiebant, sed ut quisque domum aut villam concupiverat, dabat operam ut in proscriptorum numero esset. Unde Q. Aurelius, cum in iis nomen suum legisset, *Væ mihi misero!* inquit, *Albana me villa persequitur.*

k *Ductaverat.*] Id est, *cui præfuerat;* nam si aliter sumas, non *in Asiâ*, sed, *in Asiam*, legendum foret.

facilè in otio feroces militum animos molliverant: ibi primùm insuevit exercitus populi Romani amare, potare; [a] signa, tabulas pictas, vasa cælata, [b] mirari; ea [1] privatim ac publicè rapere, delubra spoliare, sacra, profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecêre. Quippe secundæ res sapientium animos [c] fatigant, [2] ne dum illi, corruptis moribus, victoriæ [d] temperarent. Postquam divitiæ honori esse cœperunt, & eas gloria, imperium, potentia sequebatur; [e] hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia [f] pro malevolentiâ duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria, atque avaritia cum superbiâ invasêre. Rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi, neque moderati habere. Operæ pretium est, cùm domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa deorum, quæ nostri majores, religiosissimi mortales, fecêre. [g] Verùm illi delubra deorum pietate, domos suas gloriâ, decorabant; neque victis quidquam, præter injuriæ [3] licentiam, eripiebant.

INTERPRETATIO.

[1] *Ea rapiebant ex privatis & publicis ædibus.*

[2] *Multo minùs illi, qui erant corruptis moribus, victoriæ modum fecissent.*

[3] *Neque eripiebant quicquam victis præter facultatem lædendi.*

NOTÆ.

a *Signa.*] Quaslibet intelligo, figuras, quâvis materiâ effictas, eminentes modò fuerint & extantes. Gall. *Tout ouvrage de sculpture & de relief.*

b *Mirari.*] Eodem sensu Horatius hoc verbum pro affectuum commovendorum causâ proximâ usurpat: nisi potiùs credas in admiratione positam esse primam animi commotionem. Uno verbo, *Mirari* positum est pro *Amare, Cupere.*

c *Fatigant.*] Id est, *vix possunt sapientes, fortunam ferre; diffluunt in rebus secundis, & quandoque insolescunt,* nisi pectus bene præparatum fuerit: nam plures voluptas, quàm dolor vincit.

d *Temperarent.*] Id est, *minùs potestate suâ in illos uterentur; jus aliquod, servarent, quo, non omnibus modis victos vexarent & torquerent.* Jus militum, *Quodlibet.*

e *Hebescere.*] Id est, *minus stimulis ejus excitabantur.*

f *Pro malevolentiâ.*] Quomodo isthuc? Eo planè quo & hodie illud fit. Cùm aliquem vident inculpatis moribus, quique non in unam & eandem ruit pravitatem *Quia ille invidet,* dicunt. Quando eò mores lapsi sunt, certè eorum admodum difficilis est curatio. Si verò per innocentiam intelligas tantùm abstinentiam ab omni rapinâ, tunc malevolentia fuerit equidem invidia, at paulò aliter explicanda; quasi scilicet aliquis eo fine sit abstinens, ut alios, si minùs tales fuerint, increpare & damnare possit.

g *Verùm.*] Respondet sensui intellecto, non expresso, quasi dicat, *Minùs te moveat videre habitationes, quas tam humiles diis posuerant prisci patres nostri, postquam eas comparaveris cum magnificis villis nostrorum hominum: illi enim, contrà quàm fit hodie, templa deorum pietate, domos suas gloriâ, decorabant.* Colebantur à veteribus religiones piè magìs quàm magnificè, ut Livius loquitur; unde in lege duodecim tabularum, *Ad divos adeunto castè, pietatem adhibento; opes amovento.*

At hi contrà, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quæ fortissimi viri victores hostibus reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id [a] demum esset imperio uti. [1] Nam quìd ea memorem, quæ, nisi his, qui vidêre, nemini credibilia sunt; à privatis compluribus subversos montes, maria [b] constrata esse? Quibus mihi ludibrio videntur fuisse divitiæ. Quippe, quas honestè habere licebat, per turpitudinem abuti properabant. Sed lubido stupri, ganeæ, cæterique [c] cultûs non minor incesserat. Viri pati muliebria: mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi causâ, terrâ marique omnia exquirere: dormire prius, quàm somni cupido esset: non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem operiri; sed ea omnia luxu antè capere. [d] Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus, haud facile lubidinibus carebat: eò profusiùs omnibus modis quæstui, atque sumptui deditus erat.

[2] In tantâ, tamque corruptâ civitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiosorum atque facinorosorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat: quique alienum æs grande conflaverat, quo [3] flagitium, aut facinus [e] redimeret: præterea, omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes: ad hoc, quos manus, atque lingua, perjurio, & sanguine civili alebat: postremò, omnes, quos flagitium, egestas, [f] conscius animus, exagitabat: hi Catilinæ proximi,

INTERPRETATIO.

[1] *Nam quâ de causâ narrarem ea, quæ nullus possit credere, nisi qui viderit? Montes* scilicet *subversos et sublatos à privatis compluribus, maria constrata esse et ædificata.*

[2] *Catilina habebat circum se catervas et agmina omnium flagitiosorum atque facinorosorum, tanquam stipatorum et custodum, id quod erat facillimum factu in civitate tantâ et tam corruptâ.*

[3] *Ut flagitium, aut facinus elueret.*

NOTÆ.

a *Demum.*] Id est, *quasi imperium non aliter insigne esset, quàm hominibus male faciendo, aut in eo consisteret.*

b *Constrata.*] Sive *constructa*, aut *contracta* legeris, eodem modo Romanorum luxus circa ædificia in mari extruenda carpetur; quâ de re Horatius quoque ita conquestus est:

Contracta pisces æquora sentiunt.
Factis in altum molibus, &c.

Ob ingentes sumptus, & profusam in ædificiis & convictibus luxuriam, Lucullus *Xerxes togatus* à Pompeio dictus est.

c *Cultus.*] Hîc in malam partem accipitur pro *nimiâ & lascivâ corporis curatione*, aut *in cutis indulgentiâ, & blanditiis.*

d *Hæc.*] Præpostera, scilicet, vivendi consuetudo, moresque propudiosi.

e *Redimeret.*] Id est, *ut se liberaret, atque delicti pœnam effugeret*, vel pecuniâ judices corrumpendo, vel cum iis qui litem intentabant transigendo.

f *Conscius.*] Scelerum scilicet: *Conscius* enim quandoque in bonam partem sumitur.

familiaresque erant. Quòd si quis etiam à culpâ vacuus in amicitiam ejus incideret; quotidiano usu, atque illecebris, facilè par, [a] similisque cæteris efficiebatur. Sed maximè adolescentium familiaritates appetebat. Eorum animi molles, & ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. [1] Nam, uti cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere, aliis canes, atque equos mercari: postremò neque sumptui, neque [b] modestiæ suæ parcere, dum illos [c] obnoxios, fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita existimarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honestè pudicitiam habuisse. Sed ex [d] aliis rebus magìs, quàm quòd cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat. [e] Jamprimum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, [f] cum virgine nobili, cum [g] sacerdote [h] Vestæ, & alia hujuscemodi contra [i] jus, fasque: postremò, captus amore [k] Aureliæ Orestillæ, cujus, præter formam, nihil unquám bonus laudavit; [2] quòd ea nubere illi

INTERPRETATIO.

[1] *Nam præbebat aliis scorta, aliis emebat canes atque equos; prout unusquisque ardebat desiderio alicujus rei, secundum suam ætatem.*

[2] *Creditur pro certo, Catilinam fecisse domum suam vacuam nuptiis flagitiosis, filio suo necato, eò quòd Aurelia Orestilla, timens* eum futurum *privignum, qui ætate adultus erat, dubitabat nubere ipsi Catilinæ.*

NOTÆ.

a *Similisque.*] Cùm *similis* non tantum dicat quantum *par*, perinde est ac si dixisset Sallustius. *Usu et consuetudine quicunque in Catilinæ amicitiam incederat, facilè illi par, aut* saltem *similis efficiebatur.* Nisi malis *τό Par* gradus nequitiæ notare, *simili* vero genus ipsum, in quo illi pares fiebant.

b *Modestiæ.* Hìc Gallicè, vertas *sans honneur.* Alibi Aliter.

c *Obnoxios.*] *Obstrictos.* Gall. *Attachez à sa personne.*

d *Aliis rebus.*] Ubi manifestum fecerat Catilina, se nullo scelere aut flagitio vacare; sed profligatæ nequitiæ hominem esse.

e *Jamprimum.*] Instituit Sallustius earum rerum enumerationem, ex quibus, eos juvenes qui Catilinam frequentabant, parum honestè pudicitiam habuisse, conjecturâ prospiciebatur.

f *Cum virgine.*] Forte de eo stupro loquitur, quod ei obtulit, quæ postea socrus fuit: nam & illud quoque Cicero Catilinæ objecit; tacito tamen, ut hìc, mulieris nomine, ne illi & familiæ nota inureretur.

g *Sacerdote Vestæ.*] Virgines erant Vestales, castitatis eximiæ, quibus nefas erat virum tangere, ad sacri & æterni ignis custodiam in penetralibus Vestæ adhibitæ.

h *Vestæ.*] *Estha* Chaldæis *ignem* denotat, à quo Græcis ἑστία factum, id est, *focus*; unde Latinis *Vesta*, id est, ignis. *Vestæ* verò nomine æthereum & divinum quendam ignem intellexêrunt, seu mentem, quæ non ocûlis, sed animo tantùm percipitur, ex quo factum ut nullum in Vestæ templo simulachrum conspiceretur. Atque notandum est, duas fuisse Vestas, alteram veterem Saturni matrem, quæ *Cybele*, & *Pales*, & *Terra*, imò *Ops* & *Ceres* dicitur; alteram, verò Saturni, ex illâ alterâ filiam, quæ hæc nostra est: quanquam hæc omnia non uno modo apud omnes mythologos reperias; imò sæpissime confundantur.

i *Jus.*] *Jus*, ad homines; *fas* refertur ad Deos.

k *Aureliæ.*] Quæ fuerit non satìs constat: eam formâ & divitiis inter primas claruisse certum est.

dubitabat, timens privignum adultum ætate; pro certo creditur, [a] necato filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causa fuisse [b] facinoris maturandi. Namque animus impurus, diis, hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem [c] excitam vexabat. Igitur color ei [d] exsanguis, [e] fœdi oculi; citus modò, modò tardus incessus: prorsus in [f] facie, vultuque [g] vecordia inerat. Sed juventutem, quam, ut suprà diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos [h] commodare; fidem, fortunas, pericula vilia, habere. Post, ubi eorum famam, atque pudorem [1] attriverat, majora alia imperabat. Si causa peccandi in præsens minùs suppetebat, nihilominus [i] insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare. Scilicet, ne per otium torpescerent manus, aut animus, [2] gratuitò potiùs malus, atque crudelis, erat. [3] His amicis, sociisque, confisus Catilina; simul, quòd æs alienum per omnis* terras ingens erat; &, quòd plerique Sullani milites largiùs suo usi, rapinarum & victoriæ [k] veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimendæ reipublicæ consilium cepit. In Italiâ nullus exercitus: Cn. Pompeius in [l] extremis terris bellum gerebat: ipsi con-

INTERPRETATIO.

[1] *Quando minuerat famam atque pudorem eorum.*

[2] *Erat potiùs malus atque crudelis sine mercede.*

[3] *Catilina, confisus his amicis & sociis, cepit consilium reipublicæ opprimendæ; simul quòd ille grandem pecuniam ubique debebat, & quòd plerique milites Syllani, qui prodigè usi erant bonis suis, optabant bellum civile, memores rapinarum et victoriæ veteris.*

NOTÆ.

a *Necato.*] Veneno, ut refert Valer Max.

b *Facinoris.*] De opprimendâ republicâ intelligit.

c *Excitam.*] Non enim usquequaque conscientia sopita est; mentem quandoque commovet, excitat, & turbat. Dixit verò autor *mentem excitam vexabat*, pro *exciebat et vexabat.*

d *Exsanguis.*] Perturbatio conscientiæ tristitiam & metum comites habet, quibus sanguis ad intimas corporis partes evocatur.

e *Fœdi.*] *Sævitiam et immanitatem declarantes.* Aliâs *Fœdus deformem* tantùm, dicit.

f *Facie.*] Id est, *Specie et omni exteriore aspectu.* Nonnunquam *facies os* tantum, aut *vultum* significat. Gal. *Le visage.*

g *Vecordia.*] Insania, furor.

h *Commodare.*] Id est, *In suum et amicorum commodum subministrare.*

i *Insontes.*] Ne absolutè sontes, aut insontes intelligas, quasi se judicem & vindicem Catilina in republicâ gesserit. Per *insontes* eos indicat, qui ejus consiliis nihil officiebant, quique erga illum insontes erant.

* *Omnis.*] Accusativus pluralis, vide notam à paginâ primâ.

k *Veteris.*] Adversus Marium; ex quâ omnes suos Sylla ditaverat.

l *Extremis.*] Per respectum ad Romanos, qui se orbis dominos jactabant, istud intelligendum; Pompeius enim in Asiâ erat, cum Mithridate bellum gerens.

sulatum petendi magna spes, senatus nihil sanè intentus; tutæ, tranquillæque res omnes. Sed ea prorsùs opportuna Catilinæ. Igitur circiter Kal. Jun. [a] L. Cæsare & C. Figulo Coss. primò singulos appellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quæ voluit; in unum omnes convocat, quibus maxima [b] necessitudo, & plurimum audaciæ, inerat. Eò convenêre senatorii ordinis P. Lentulus [c] Sura, P. [d] Autronius, L Cassius Longinus, C [e] Cethegus, P. & Ser. Sullæ [f] Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. [g] Bestia, Q. [h] Curius: præterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc, multi ex [i] coloniis, & [k] municipiis, [l] domi nobiles. Erant præterea [m] complures paulò occultiùs consilii hujusce participes, quos magis dominationis spes hortabatur, quàm inopia, aut alia necessitudo. Cæterùm juventus pleraque, sed maximè nobilium, Catilinæ inceptis favebat. [1] Quibus in otio, vel magnificè, vel molliter, vivere co-

INTERPRETATIO.

[1] *Illi qui poterant vivere vel magnificè, vel molliter in otio*, sequebantur *incerta pro certis*, *malebant bellum quàm pacem.*

NOTÆ.

a *L. Cæsare.*] Id est. anno mundi 3886. Ante Christum natum 62. A Româ conditâ 689, vel secundùm alios 690.

b *Necessitudo.*] Hìc pro *necessitate* ponitur: aliàs pro *familiaritate.*

c *Sura.*] Ita vocatus fuit, quòd, pecuniâ publicâ assumptâ, cùm quæsturæ rationem reddere non posset, se dixit suram præbiturum, ut solebant pueri qui in ludo pilæ peccâssent. Post consulatum, senatu ob malos mores ejectus fuit: quare iterum prætor est factus, ut pristinam dignitatem recuperaret; & in prætura conjuravit.

d *Autronius.*] Hic consul designatus, de ambitu interrogatus, lege damnatus est.

e *Cethegus.*] Is fuit ex gente Corneliâ: homo vehemens & furiosus.

f *Servii.*] Hic Servius Sylla, pater Publii & Servii Syllæ, frater fuit Syllæ Dictatoris, ut scribit Dio.

g *Bestia.*] Hic est, qui tribunus plebis de Cicerone conquestus est; ut infrâ videbimus.

h *Curius.*] Per hunc conjuratio, primò patefacta est.

i *Coloniis.*] Colonia multitudo est hominum, qui publico consilio ad novas terras deducuntur, quæ in singulos divisæ ab iis coluntur. Romani per Triumviros, Quinqueviros, &c. colonias suas constituebant. Vide plura apud Gellium, lib. 16. cap. 13.

k *Municipiis.*] Fuerant municipia civitates, quarum incolæ, cives Romani ex municipiis dicti sunt. Illorum quibusdam civitas Romana cum suffragio, aliis absque eo, data fuit. Priores jus petendi magistratus habebant, & Romanis legibus vivebant: posteriores, cum suis moribus relicti essent, etiam â magistratibus Romæ vacabant. Atque hæc omnia varié mutata sunt: sed adi Rosinum.

l *Domi.*] Quare *Domi?* Quia scilicet, quamvis eorum opes, & potentia in suâ civitate, maxima esset, non illi pariter Romæ valebant.

m *Complures.*] Romani scilicet, quales fortè Cæsar, Antonius, alii.

pia erat; incerta, pro certis, bellum, quàm pacem, malebant. Fuêre item eâ tempestate, qui crederent M. Licinium [a] Crassum non ignarum ejus consilii fuisse: quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat; cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facilè apud illos principem se fore.

[b] Sed antea item conjuravêre pauci, in quibus Catilina, [c] de quo, quàm verissimè potero, dicam. [d] L. Tullo, M. Lepido Coss. P. Autronius, & P. Sulla, [e] designati consules [f] legibus ambitûs interrogati, [g] pænas dederant. Pòst paulò Catilina, [h] pecuniarum repetundarum reus, [i] prohibitus erat petere consulatum; quód intra [k] legitimos dies [l] profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens [m] nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus; quem ad perturbandam rempublicam inopia, atque mali mores stimulabant. Cum [n] hoc Catilina, & Autronius circiter Nonas Decembr. consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januar. L. Cottam & L. Torquatum Coss. interficere; [o] ipsi, [p] fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obti-

NOTÆ.

a *Crassum.*] Hic fuit, quo non alius Romæ ditior extabat; quem tamen auri fames ad bellum contra Parthos impulit, ubi unà cum exercitu trucidatus est.

b *Sed antea.*] Hîc abrumpitur narratio, ut aliquid de aliâ conjuratione dicatur, cujus volunt autorem fuisse Crassum, quanquam studio id dissimulat Sallustius. Igitur post aliquot periodos, hinc repetendum erit filum institutæ orationis.

c *De quo.*] Id est, *de quâ re, de quâ conjuratione.*

d *L. Tullo.*] Hoc est, *tertio anno ante ultimam conjurationem.*

e *Designati.*] Ita vocabantur qui in annum proximum electi fuerant.

f *Legibus.*] Paratæ fuerunt multæ contra ambitum, quas si voles, apud Alexandrum Neapolit. lib. 3. cap. 17. videbis. Ex earum legum autoritate interrogabantur, de ambitu qui accusati fuerant.

g *Pœnas.*] Magistratu movebantur, atque iis etiam mulcta pecuniaria irrogabatur.

h *Pecuniarum.*] Africam Catilina cùm diripuisset, Legati Afri in Senatu de illo absente conquesti sunt, deinde ejus nomen à Clodio delatum est: unde prohibitus fuit petere consulatum, nam reo illud legibus interdictum erat.

i *Probibitus.*] Quia, ut modò vidimus, Catilina reus erat; atque etiam Lucius Volcatius alter consul publicum consilium habuerat. An Catilinæ ratio habenda esset? Sciendum est enim non tantùm debuisse eos qui candidati essent, publicè declarare se magistratum petere velle; sed insuper nomen apud eum qui comitia habiturus erat, profiteri adstrictos fuisse, à quo recipiebantur, si digni essent, sin minùs, rejiciebantur.

k *Legitimos.*] *Lege institutos:* dies enim certos accusatori & defensori ad actionem instituendam præscribebant.

l *Profiteri.*] Defensionem suam & expurgationem, scilicet.

m *Nobilis.*] Utpote à Calpo, Numæ filio oriundus: Pisones enim ex gente Calpurniâ fuerunt, quam Ovidius à Calpo deducit.

n *Hoc.*] Pisone scilicet.

o *Ipsi.*] Catilina & Autronius.

p *Fascibus.*] Notum est fasces virgas fuisse ex ulmo, aut betulâ cum securi colligatas, quas magistratibus lictores præferebant: cùm verò insignia essent dignitatis, hinc factum, ut pro eâ fasces accipiantur; atque hîc pro consulatu positi sunt.

nendas [a] duas Hispanias mittere. Eâ re cognitâ, rursus in Nonas Febr. consilium cædis transtulerunt. Jam tum non consulibus modò, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturâsset [b] pro curiâ signum sociis dare ; eo die post conditam urbem Romam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit. Postea Piso, in citeriorem Hispaniam quæstor, [c] pro prætore missus est, adnitente Crasso ; [d] quòd eum infestum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus [e] provinciam invitus dederat. Quippe fœdum hominem à republicâ procul abesse volebat: simul, quia boni complures [f] præsidium in eo putabant, & jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicant, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos Cn. Pompeii veteres, fidosque clientes, [g] voluntate ejus Pisonem aggressos: nunquam Hispanos [h] præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa anteà perpessos. Nos eam rem [i] in medio relinquimus. De superiori conjuratione satis dictum.

[k] Catilina, ubi eos, quos paulò antè memoravi, convenisse videt ; tametsi cum singulis multa sæpe egerat, tamen [1] in rem fore credens universos appellare, & cohortari, in abditam partem ædium secessit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujusce modi habuit :

Ni virtus, fidesque vestra satis spectata mihi foret, nequicquam

INTERPRETATIO.

[1] *Cum crederet ad conjurationis utilitatem pertinere.*

NOTÆ.

a *Duas.*] Ulteriorem scilicet & citeriorem ; idque cùm per vim, tum contra morem : nam Hispaniæ provinciæ erant prætoriæ, Piso quæstor, tantùm erat ; deinde alterutra, non ambæ uni assignabantur.

b *Pro curiâ.*] Id est, *Ante locum ubi senatus congregatus erat;* non enim uno & eodem loco semper habebatur.

c *Pro Prætore.*] Id est, *Quamvis prætor non esset, missus est tamen in provinciam prætoriam, cum prætoriâ potestate.*

d *Quod eùm infestum.*] Sperabat enim Pompeii potentiam per Pisonem imminutam iri.

e *Provinciam.*] Hispaniam scilicet. Nimirum populus Romanus, quandoque nationem aliquam bello domuerat, eam plerumque magistratibus suis subjiciebat.

f *Præsidium.*] *Auxilium reipublicæ adversus Pompeium, ille resistendo.*

g *Voluntate.*] *Pompeii hortatu.*

h *Præterea.*] Omnino hunc locum ita arbitror intelligendum, ut non sit excusatio, quod alii volunt, sed facti negatio. Quasi dicat. *Quidam dicunt, Hispanos interfecisse Pisonem, & inter eos nonnulli ejus crudelitatem causam mortis faciunt, alii jussum Pompeii ; at verò alii negant ab Hispanis Pisonem interfectum esse.*

In mediò.] Ita ut cuivis, liberum sit, quod volet credere, aut pro alterutrâ sententiâ argumenta proferre.

k *Catilina.*] Nunc ad postremam Catilinæ conjurationem autor revertitur.

opportuna res cecidisset; spes magna dominationis in manibus frustrà fuisset: neque, per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis, & magnis [1] *tempestatibus vos cognovi fortes, fidosque mihi; eò animus ausus est maximum, atque* [a] *pulcherrimum facinus* [b] *incipere: simul, quia vobis eadem, quæ mihi, bona, malaque esse intellexi.* [c] *Nam, idem velle, atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego, quæ mente agitavi, omnes jam antea* [2] *diversi audìstis. Cæterùm mihi indies magìs animus accenditur, cùm considero, quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsos vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum potentium jus, atque* [3] *ditionem, concessit; semper illis reges,* [d] *tetrarchæ vectigales esse: populi, nationes,* [e] *stipendia pendere: cæteri omnes, strenui, boni, nobiles, atque ignobiles,* [4] *vulgus fuimus; sine* [f] *gratiâ, sine* [g] *auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica* [h] *valeret, formidini essemus: itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos sunt, aut ubi illi vo-*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia multis & magnis periculis vos cognovi fortes.*

[2] *Omnes jam antea audivistis separatim, quæ ego cogitavi.*

[3] *Postquam respublica redacta est sub imperium & dominationem paucorum.*

[4] *Pro fæce & colluvione habiti sumus.*

NOTÆ.

a *Pulcherrimum.*] Ea vis est boni, ut illius specie etiam perditissimi parricidæ suas, adumbrent machinationes.

b *Incipere.*] Hìc Gruterum, virum doctissimum pudet barbariei: attamen idem prorsus in Terentii Eunucho, Act. 5. sc. 9. legitur.

an me, qui id ausu' sim
Incipere; an fortunam collaudem? &c.
Unde satìs constat, hinc *incipere*, ut ille voluit, non esse deturbandum.

c *Nam.*] Hæc partim conclusio firmissimis nititur fundamentis: verùm eam obscuravit Catilina, dum honestis nominibus nefandum scelus obvelare studet. Ita verò resolvas ejus ratiocinationem. *Ausus sum pulcherrimum facinus, non tantùm quia vos estis fortes; verùm etiam quia sumus amici firmi; constat verò firmos nos esse, quia eadem volumus & nolumus; at volumus eadem, quia eadem sùnt nobis bona & mala.* Atque hæc posterior probatio detruncata est; & aperta ut sit, addas oportet, *quorum quidem bonorum aut malorum ea est natura, ut nos omnes, uno & eodem modo eòdem cogant.* Falsum autem est quod dicit Catilina, eadem velle & eadem nolle, efficere amicitiam: honestas si adsit, tunc illud nomine cohonestabitur amicitiæ; quæ si Catilinæ non defuisset, nihil ferè pulchrius aut utilius ejus oratione extaret.

d *Tetrarchæ.*] Non sunt illi qui quatuor provinciis, sed qui unius provinciæ quartæ parti præsunt.

e *Stipendia.*] Hic fuit dolus quorumdam populorum, & fraus Romanorum. Cum illis horum cognita esset avaritia, hi verò omnium ferè gentium metum perspectum haberent; concordabant inter se, ita ut Romani, qui saltem gratiâ & auctoritate pollerent, ab illis populis publicam injuriam averterent, patronis verò suis illi stipendia, aut, quod magìs ad nostrum sermonem accedit, pensiones solverent.

f *Gratiâ.*] Apud populum: *Sans faveur.*

g *Auctoritate.*] In senatu, *Sans crédit.*

h *Valeret.*] Id est, *statum suum legitimum obtineret.*

hunt: nobis reliquerunt pericula, [a] *repulsas,* [b] *judicia, egestatem. Quæ quousque tandem patiemini, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem præstat, quàm vitam miseram, atque inhonestam, ubi alienæ superbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verùm enimvero, prò deûm atque hominum fidem, victoria in manu nobis est: viget ætas, animus valet. Contrà illis, annis, atque divitiis, omnia* [c] *consenuerunt. Tantummodo incepto opus est: cætera* [d] *res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in* [e] *extruendo mari, & montibus coæquandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? Illos binas, aut ampliùs domos continuare; nobis* [f] *larem familiarem nusquam ullum esse? Cùm tabulas, signa,* [g] *toreumata emunt,* [h] *nova diruunt, alia ædificant; postremò omnibus modis pecuniam trahunt,* [i] *vexant; tamen summâ lubidine divitias suas* [1] *vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris æs alienum; mala res, spes multò asperior. Denique quid reliqui habemus, præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam sæpè optâstis, libertas, præterea divitiæ, decus, gloria,* [2] *in oculis sita sunt; fortuna ea omnia victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magìs quàm oratio mea, vos hortentur. Vel imperatore vel milite me utemini. Neque* [k] *animus, neque corpus à vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum unà consul agam: nisi fortè me animus fallit, & vos servire magis, quàm imperare, parati estis.*

Postquam accepêre ea homines, quibus mala abundè omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla: tametsi illis, quieta movere, mag-

INTERPRETATIO.

[1] *Tamen per* suam *summam libidinem & sumptus immensos non possunt exhaurire suas divitias.*

[2] *Decus, gloria, vobis se offerunt.*

NOTÆ.

a *Repulsas.*] Catilina bis consulatum petiit, bis repulsus fuit.

b *Judicia.*] Quæ in nos exercentur scilicet. Alii ambitus, alii repetundarum pœnas dederant.

c *Consenuerunt.*] Id est, *imminuta sunt, aut prorsus interierunt.*

d *Res expediet.*] Id est, *Reliqua sine nobis perficientur.* Gall. *Le reste se fera de soi même.*

e *Extruendo.*] *Extruere* hîc est, *ædificare, donec locus mari subtrahatur.* Gal. Optimè dicimus, *Combler les mers.*

f *Larem.*] Lares dii erant domestici, quibus focus sacer erat: unde ipsi pro foco & domo sæpè positi, ut hoc in loco.

g *Toreumata.*] Toreuma esse videtur quicquid cœlo aut torno, elaboratum est. Gall. *Tout ouvrage de relief, et fait en bosse ouvrage fait au tour.*

h *Nova.*] Id est, *quod nuper ædificaverant, hodie diruunt, ut denuo extruant.*

i *Vexant.*] Verbum istud prorsus referendum est ad pecunias, non, uti volunt nonnulli, ad homines. Hoc dicit, aliquos quanquam pecunias suas profunderent, non potuisse tamen exhaurire: sed verbum quo usus est autor, magnam habet emphasim.

k *Animus.*] Id est, *vos consilio et manu juvero.*

na merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quæ conditio belli foret: quæ armis præmia peterent: quid ubique opis, aut spei haberent. Tum Catilina polliceri [a] tabulas novas, [b] proscriptionem locupletium, magistratus, [c] sacerdotia, rapinas, alia omnia, quæ bellum atque lubido victorum fert: præterea, esse in Hispaniâ citeriore [d] Pisonem, in [e] Mauritaniâ cum exercitu P. Sitium [f] Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum [g] C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem & familiarem, & omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo consulem se initium agendi facturum. Adhoc, maledictis increpabat omnes bonos: suorum unumquemque nominans, laudare, admonere alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi, aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos [1] alacres videt; cohortatus, ut [h] petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit. Fuêre eâ tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habitâ, cùm ad jusjurandum [2] populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris [i] circumtulisse; inde, cùm post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in [k] solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse concilium suum; atque eò dictitare fecisse, quò inter se magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta & hæc, &

INTERPRETATIO.

[1] *Postquam videt animos omnium oratione commotos & accensos.*

[2] *Cùm adigeret ad jusjurandum illos qui sceleris sui conscii erant & fautores.*

NOTÆ.

a *Tabulas.*] Tabulæ novæ appellantur, cùm abolitis prioribus debitis, nemo, quod ante à creditoribus acceptum est, cogitur solvere: quæ quidem propositæ sunt aliquando tabulæ, cùm ære alieno, & præsertim usuris plebs Romana oppressa erat. Gall. *Abolition de detes.* Anglicè, an Act of Grace.

b *Proscriptionem.*] Ex quo factiosis locupletium bona veniebant. Illud verò malum in civitatem invexerant bella civilia. Nam qui per illa victoriam adepti fuerant, illi nomina eorum, qui diversarum partium fuisse putabantur, in tabulis descripta proponebant, constitutis præmiis, si quis eorum quenquam occidisset; bonis etiam proscriptorum publicatis atque hastæ subjectis.

c *Sacerdotia.*] Non tam dignitatem ipsam sacerdotalem, cujus nebulones illi prope nullam curam habebant, quàm ex dignitate lucrum, aut, quod vocamus nos, *beneficium* aut *præbendam.*

d *Pisonem.*] Quem occisum fuisse Catilinam latebat, aut certè dissimulabat.

e *Mauritaniâ.*] Africæ regio est, versus Gaditanum fretum.

f *Nucerinum.*] *Nuceriæ ortum.* Quatuor autem Nuceriæ fuerunt in Italiâ.

g *C. Antonium.*] Hic fuit triumviri patruus.

h *Petitionem.*] Consulatûs scilicet, ut illi ambirent, &c.

i *Circumtulisse*] Ut singuli biberent, seu potiùs libarent, & leviter attingerent.

k *Solemnibus.*] Id est, *quæ certis anni temporibus fieri solerent.* In iis autem mos erat sacerdoti, priusquam inter victimæ cornua vinum funderet, simpulo, id est vasculo ligneo aut fictili, propinare, atque astantibus circumferre, ut pariter libarent, & de vino gustarent.

multa prætcrea, existimabant ab iis, qui [a] Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est. Sed in eâ conjuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu, [1] probri gratiâ, moverant. Huic homini non minor [2] vanitas inerat, quam audacia. Neque reticere, quæ audierat; neque suamet ipse scelera occultare: prorsus neque dicere, neque facere, quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulviâ, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cùm minùs gratus esset, quòd, inopiâ minùs largiri poterat, repentè glorians, maria, montesque polliceri cœpit, [b] minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret: postremò, ferociùs agitare, quàm solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii causâ cognitâ, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit: [3] sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione, quæ, quo modo audierat, compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consùlatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidiâ æstuabat, & quasi pollui consulatum credebat, si eum, quamvis egregius, homo [c] novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia, atque superbia [4] postfuêre. Igitur, [d] comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius, & C. Antonius. Quod factum primò populares conjurationis [5] concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed indies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, suâ, aut amicorum, fide sumptam mutuam [e] Fæsulas ad Manlium quendam portare; qui postea [6] princeps fuit belli faciundi. Eâ tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentes sumptus stupro corporis toleraverant: post, ubi ætas, tantummodo quæstui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande [f] conflaverant.

INTERPRETATIO.

[1] *Quem censores ex senatu ejecerant, ut ipsum ignominiâ multarent.*

[2] *Non minor levitas & futilitas inerat huic, quàm audacia.*

[3] *Sed, tacito nomine auctoris, narravit compluribus ea quæ* audiverat, *de conjuratione Catilinæ, eo modo quo audiverat.*

[4] *Invidia atque superbia postposita fuerunt.*

[5] *Quod factum turbaverat primò conjuratos.*

[6] *Qui postea primus bellum intulit.*

NOTÆ.

a *Ciceronis.*] Hoc est, *quæ in eam exarsit.*.

b *Minari.*] Dicebat se eam gladio interfecturum.

c *Novus.*] Ille novus homo dicebatur cujus majores amplissimis usi non essent honoribus: qui primus virtute suâ majoribus prælucebat.

d *Comitiis.*] Comitia, conventus erant populi ad creandos magistratus, leges ferendas, &c.

e *Fæsulas.*] Fæsulæ, urbs Tusciæ versus Appenninum, juxta Florentiam.

f *Conflaverant.*] Id est, *quæ se alineo ære obstrinxerant.* Gall. *Qui s'ètoient endetés.*

Per eas se Catilina credebat posse [1] servitia urbana solicitare, urbem [a] incendere, viros earum, vel adjungere sibi, vel interficere. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpè virilis audaciæ facinora commiserat: Hæc mulier genere atque formâ, præterea viro atque liberis, satís fortunata fuit: literis Græcis & Latinis docta: psallere, saltare elegantiùs, quàm necesse est probæ: multa alia quæ instrumenta luxuriæ sunt: sed ei cariora semper omnia, quàm decus, atque pudicitia fuit. Pecuniæ, an famæ minùs parceret, haud facilè discerneres; lubidine sic accensa, ut sæpiùs peteret viros, quàm peteretur. Sed ea sæpè antehac [b] fidem prodidèrat, [2] creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuriâ atque inopiâ præceps abierat. Verùm ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere: [c] jocum movere: sermone uti, vel [d] modesto, vel [e] molli, vel [f] procaci. Prorsus multæ [g] facetiæ, multusque lepos inèrat. His rebus comparatis, Catilina nihilominus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque à principio consulatûs sui, multa per Fulviam pollicendo, effecerat, ut Q. Curius, de quo paulò antè memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc, collegam suum Antonium [h] pactione provinciæ pepulerat, ne contra rempublicam sentiret: circum se præsidia amicorum, atque clientum occultè habebat. Postquam dies comitiorum venit, & Catilinæ neque petitio, neque insidiæ, quas consuli fecerat, prosperè cessêre; constituit bellum facere, & extrema omnia experiri; quoniam, quæ occultè tentaverat, aspera fœdaque evenerant. Igitur C. Manlium Fæsulas, atque in eam partem [i] Etruriæ, Septimium quendam [k] Camertem

INTERPRETATIO.

1 *Credebat se posse per eas multitudinem servorum urbanorum ad defectionem impellere.*

2 *Pejerando, rem creditam negaverat.*

NOTÆ.

a *Incendere.*] Ut scilicet, per tumultum faciliùs esset, quos vellent interficere.

b *Fidem prodiderat.*] Id est, *promissis eum sacramento non steterat; perfidam se præbuerat.*

c *Jocum.*] Gall. *Elle entendoit la raillerio.*

d *Modesto.*] Gall. *Le serieux.*

e *Molli.*] *Le gallant.*

f *Procaci.*] *Le langage qui est trop libre; n'est bon qu, à des effrontées.*

g *Facetiæ.*] Id est, *urbanitas, & gratia, decus & exculta elegantia.* Fortè non malè vertas Gallice *Enjouëment.*

h *Pactione.*] Ciceroni Macedonia cùm obtingeret quæ optima erat provincia ex commercio & mercibus orientis, eam ille Antonio concessit, ut obsequio ipsum mitigaret, atque impediret, ne contra rempublicam machinaretur.

i *Etruriæ.*] Italiæ regio non longe à Latio, ad occasum. Hodie *Toscane.*

k *Camertem.*] *Ex oppido Umbriæ Camertâ, aut Camerino oriundum.*

in [a] agrum Picenum, C. Julium in [b] Apuliam dimisit; præterea alium aliò, quem ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romæ multa simul moliri: consuli insidias tendere: parare incendia: opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum [1] telo esse, item alios jubere, hortari, uti semper intenti, paratique essent: dies, noctesque festinare: vigilare: neque [c] insomniis, neque labore fatigari. Postremò, ubi multa agitanti nihil procedit, rursus [d] intempestâ nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam, ibique multa de ignaviâ eorum questus, docet se præmisisse Manlium ad eam multitudinem, quam ad capienda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si priùs Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere. Igitur, perterritis ac dubitantibus cæteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, & cum eo L. Vargunteius Senator constituêre [2] eâ nocte paulò pòst, cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, & de improviso domi suæ imparatum confodere. Curius, ubi intelligit, quantum periculum consuli impendeat, properè per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enunciat. Ita illi [e] januâ prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruriâ plebem solicitare, egestate simul, ac [f] dolore injuriæ novarum rerum cupidam, quòd Sullæ dominatione, agros, bonaque omnia amiserat; præterea, latrones cujusque generis quorum in eâ regione magna copia erat: nonnullos ex Sullanis [g] coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant. Ea cùm Ciceroni nunciarentur, [h] ancipiti malo permotus, quòd neque urbem ab insidiis privato consilio longiùs tueri poterat; neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, [i] satìs compertum

INTERPRETATIO.

1 *Ipse cum gladio in publicum prodibat.*

2 *Constituerunt introire ad Ciceronem eâ nocte, paulò pòst, sicuti salutatum ivissent.*

NOTÆ.

a *Agrum Picenum.*] In mediâ propemodum Italiâ, ad mare Adriaticum: hodie, *La marche d'Ancone.*

b *Apuliam.*] Ad mare Adriaticum jacet, in Italiæ orâ extremâ ferè, quæ vergit ad orientem.

c *Insomniis.*] Insomnia est cùm quis dormire non potest.

d *Intempestâ.*] *Circa mediam noctem, cùm tempus non est ampliùs operandi. Conticinio, concubio.*

e *Januâ.*] Ciceronis scilicet.

f *Dolore.*] Quòd sibi à Syllâ bona erepta fuissent.

g *Colonis.*] Syllæ milites erant, quibus Hetruscorum agros diviserat, quòd ii Marii partes secuti essent.

h *Ancipiti.*] Id est, *quòd ex utrâque parte imminebat.*.

i *Satis.*] Ex toto hoc negotio maximum certe erat periculum. Cùm enim in senatu ipso plurimi essent, iique maximè potentes, qui conjurationi faverent, invidiosum erat homines accusare tanto favore subnixos, nisi pariter coarguerentur: deinde ipsis reipublicæ consilia manifestabantur.

habebat; rem ad senatum [a] refert, jam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, [b] darent operam consules, ne quid respublica detrimenti caperet. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios, atque cives: domi, militiæque imperium, atque judicium summum habere. Aliter sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est. Post paucos dies, L Senius Senator in senatu literas recitavit, quas Fæsulis allatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse cum magnâ multitudine ante diem vi. Kal. Nov. Simul, [c] id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant: alii, conventus fieri, arma portari, [b] Capuæ atque in Apuliâ [e] servile bellum moveri. Igitur [f] senatî decreto, Q. [g] Marcius Rex Fæsulas; Q. [h] Metellus Creticus in Apuliam, circumque ea loca missi. Hi utrique [i] ad urbem imperatores erant impediti, ne triumpharent, calumniâ paucorum, quibus omnia honesta, atque inhonesta vendere mos erat. Sed prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. [k] Metellus Celer in agrum Picenum: hisque [l] permissum, uti pro tempore, atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicsâset de conjuratione, quæ contra remp. facta erat, præmium, servo libertatem & [m] H. S. C. libero impunitatem ejus rei, H. S. CC. itemque

NOTÆ.

a *Refert.*] *Referre*, est *rem agitandam in senatu proponere.*

b *Darent operam.*] His verbis solennibus, summum imperium, & quasi dictatorium consulibus deferebatur.

c *Id quod.*] Parenthesis est. Gall. *Comme c'est la coûtume en de pareilles rencontres.*

d *Capuæ.*] Urbs fuit Campaniæ nobilissima mari Tyrrheno adjacens: cujus illecebris & amœnitate usque adeò captus Annibal, ut ipsius domitrix dicta fuerit.

e *Servile.*] Id est, *quòd per servos gereretur.* Gall. *Qu' en tâchoit d'y faire soûlever les esclaves.*

f *Senatî.*] Pro *Senatûs*; ita olim.

g *Marcius.*] Marciorum familia ab Anco Marcio quarto Romanorum rege deducitur. Hic consul fuit cum L. Metello, quo mortuo, & eo qui in ejus locum suffectus erat, solus Marcius consulatum gessit.

h *Metellus.*] Cognomen habuit â devictâ Cretâ post consulatum.

i *Ad urbem.*] Quia ante triumphum urbem intrare non erat licitum.

k *Metellus Celer.*] Hic beneficio Ciceronis, Galliam ipsi destinatam, sed in concione depositam, administravit; consul fuit postea cum Afranio.

l *Permissum.*] Imò & imperatum.

m *H. S.*] Sestertium denotat hæc figura, cujus si accuratiorem cognitionem habere voles, opus erit adire eos qui de ære tractarunt, Budæum, puta, Hottomannum, aliosque: neque enim, quæcunque ab aliis bene scripta sunt, opus est huc transcribere. Interim, ne omnino vacuus discedas, quantùm satìs erat, dicemus ad hujus loci intelligentiam. *Sestertius*, ut quidem plurimis ex locis collibere videor, nummus fuit primò æreus, valore duorum assiùm cum semisse, qui postea ex argento conflatus quinque, æstimatus fuit: atque utrumque, si ad monetæ nostræ Gallicæ rationem exigas, prior decem Turonensibus denariolis, paulò pluris, vel secundum alios quatuordecim; posterior duplò valebat. Verùm difficultas in eo non est, cùm ubique prostent Tabulæ pro monetarum æstimatione. Numerandi ratio hâc in parte obscuritatem attulit, quam tamen ex pauculis sequentibus lineis intelliges. Quando numerus

decrevêre, uti [a] familiæ gladiatoriæ Capuam, & in cætera municipia distribuerentur pro cujusque [b] opibus; Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, eisque [c] minores magistratus præessent. Quibus rebus permota civitas, atque immutata facies urbis erat; ex summâ lætitiâ, atque [d] lasciviâ, quæ diuturna quies pepererat, repentè omnis tristitia invasit. Festinare, trepidare, neque loco, neque homini cuiquam satìs credere: neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus [1] pro reip. magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflictare sese; manus supplices ad cœlum tendere; misereri parvos liberos; rogitare; omnia pavere; superbiâ atque deliciis omissis, sibi patriæque, diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametsi præsidia parabantur, & ipse

INTERPRETATIO.

[1] *Propter reipublicæ magnitudinem.*

NOTÆ.

intra mille continetur, nulla est prorsus difficultas; rotundè & absque ullâ precisione Romani, sicut & alii, numerant: sed numerus quando mille nummos seu sestertios excedit, sæpè detruncatus est; ita ut mille pro singulis sint intelligendi. Cùm summa eo quo dixi modo ampliùs quàm mille complectebatur, tum per Genitivum pluralem *sestertiûm* illam exprimebant; adeò ut *Sestertiûm*, & mille sestertii sint res una & eadem. Unde factum, ut poëtæ ex genitivo illo plurali, nomen genere neutro effecerint, quo tamen nisi in numero plurali non utuntur; atque ita illis singula sestertia pro mille veniunt sestertiis illis parvis à masculino sestertius, quo solo oratores utuntur. Si verò summa esset minimùm decies centenorum millium, tum adverbiis deciês, centiès, viciès, &c. utebantur, quæ adverbia centena millia faciebant, quamvis ea non exprimerentur. Jam res satìs clara est, interim nodus unus restat explanandus; sciendum enim, an hoc Sallustii loco centum sestertia, an centum sestertiûm seu sestertiorum intelligantur. Hîc verò opus est conjecturâ & judicio. Dico itaque, primò, ab aliis prolixè probatum esse hanc figuram H. S. pro minoribus sestertiis, in masculino genere positam esse, quatenus nullus numerus, nisi qui expressus est intelligitur; deinde venire etiam eandem figuram, pro *sestertiùm*, vel *sestertia* poetarum. Hoc posito, nihil facilius est quàm videre ineptum fore, si senatus, in re quæ salutem publicam respiciebat, centum sestertios, vilissimam pecuniam, decrevisset. Ergo figura hæc H. S. C. *centum*, hoc in loco, facit *sestertiùm*, vel, si cum poetis loqui ames centum *sestertia*, id est *centena millia nummorum* seu *sestertiorum*: quæ ad nostram monetam, si per summam integram & solidam referas; quingentos efficient aureos dupliones; *Cinque cens pistoles*.

a *Familiæ.*] Qui gladiatores apud unum lanistam sese exercebant, discebant, aut serviebant, ii familia dicebantur.

b *Opibus.*] Sæpe gladiatores à privatis empti ad tumultum & cædem; ipsi aliquando bella & quidem gravia excitaverunt; adeoque minimè mirum si suspecti essent, ex urbe deducerentur; atque pro ratione virium, in municipia distribuerentur.

c *Minores.*] Quæstores, puta, ædiles minores, triumviri capitales, &c.

d *Lasciviâ.*] Non hîc posita pro incontinentiâ, seu obscœnâ libidine; sed tantum pro ludibundâ, exultante, & profusâ lætitiâ.

lege [a] Plautiâ interrogatus erat ab L. [b] Paulo: postremò, dissimulandi causâ & quasi sui expurgandi, sicuti [c] jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive [d] præsentiam ejus timens sive irâ commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille assedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici, postulare á patribus, ne quid de se temerè crederent: [1] eâ familiâ ortum, ita ab adolescentiâ vitam instituisse, ut omnia [e] bona in spe haberet: ne existumarent, sibi patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanum essent, perditâ républicâ opus esse; cùm eam [f] servaret M. Tullius, [g] inquilinus civis urbis Romæ. Ad hoc, maledicta alia cùm adderet; obstrepere omnes; hostem, atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: *Quoniam quidem circumventus,* inquit, *ab inimicis præceps agor, incendium* [h] *meum ruinâ exstinguam.* Dein se ex curiâ domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quòd neque insidiæ consuli procedebant, & ab incendio intelligebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere; ac priùs, quàm legiones scriberentur, multa antè capere, quæ bello usui forent; nocte intempestâ, cum paucis, in Manliana castra profectus est. Sed Cethego, atque Lentulo, cæterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes

INTERPRETATIO.

[1] Pergit dicere, *se esse ortum eâ familiâ, ita instituisse vitam ab adolescentiâ, ut non, nisi bonam spem, de se præberet.*

NOTÆ.

a *Plautiâ.*] Eam tulit Plautius tribunus plebis, adjuvantibus Catulo & Lepido, anno ante conjurationem Catillinæ 15. ut quæreretur in eos qui quovis modo senatui, magistratibus, imò & privatis hominibus, insidias, aut vim fecissent.

b *Paulo.*] Is postea Consul fuit.

c *Jurgio.*] *Comme si on luy eut fait une querelle mal à propos.*

d *Præsentiam.*] Timebat ne fortè, cùm Catilina ausus esset in senatum venire, minùs crederent senatores quæ ipse de conjuratione indicaverat.

e *Bona in spe.*] *Qu' on ne pouvoit avoir que des esperances avantageuses de lui.*

f *Servaret.*] Id est, *servare studeret, aut servandam simularet.* Neque verò Catilinæ mens est dicere, servatâ opus esse republicâ, aut se ejus ruinam quæsiisse.

g *Inquilinus.*] Peregrinus, Arpino oriundus.

h *Meum.*] Id est, *quod in me excitatum est.* Metaphora sumpta ab incendiis, quæ ut ne in dissita ædificia grassentur, ruinâ intermediorum impediri solent. Intendit Catilina se pestem reipublicæ, aut saltem inimicis importaturum, potiùs quàm periturum. Cæterùm auctoritate Ciceronis contendunt, non istud in senatu à Catilinâ dictum fuisse; sed eum Catoni ante comitia consularia judicium minitanti, respondisse volunt, si quod esset in fortunas suas incendium excitatum, id se non aquâ, sed ruinâ exstincturum.

factionis confirment, insidias consuli maturent; cædem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo [1] numero legatos ad Q. Marcium Regem mittit, cum mandatis hujusmodi;

DEOS, hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque[2] *quò periculum aliis faceremus; sed uti corpora nostra ab injuriâ tuta forent: qui miseri, egentes, violentiâ atque crudelitate fœneratorum, plerique patriâ, sed omnes famâ, atque fortunis expertes sumus: neque cuiquam nostrûm licuit, more majorum,*[a] *lege uti, neque, amisso patrimonio,*[b] *corpus liberum habere: tanta sævitia fœneratorum, atque prætoris fuit. Sæpe majores vestrûm miseriti plebis Romanæ decretis suis inopiæ ejus*[c] *opitulati sunt: ac novissimè, memoriâ vestrâ, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum*[d] *ære*

INTERPRETATIO.

[1] *Manlius mittit quosdam ex suis militibus legatos ad Q. Marcium Regem.*

[2] *Neque ut alios in discrimen adduceremus.*

NOTÆ.

a *Lege.*] Papiriâ, aut quamvis aliâ, quæ civibus adversus fœneratores consuleret; ne illi in debitores sævirent, eos ligarent, aut alio modo vexarent.

b *Corpus Liberum.*] Lex fuit duodecim tabularum atrocissima contra perfidiam debitorum, quà, non tantùm illi vinciri, sed etiam in partes secari, ab iis quibus adjudicati essent, licitum erat. Illam eo fine paraverant, ut ne, perfidiâ debitorum, subsidium pecuniæ mutuatitiæ, quo communis hominum vita indiget, inopiæ temporariæ adimeretur. Quoniam verò sævitia ista pœnæ non quita est contemni, quenquam dissectum esse antiquitùs, Gellius testatur, se nec legisse, nec audivisse: hinc factum ut situ & senio, tum etiam legibus subsequentibus, de istâ acerbitate detractum fuerit. Ligari corpus debitorum non pariter in desuetudinem abiît; nam pro moribus & temporibus reipublicæ, plebem hâc de re conquestam esse, cum ex aliis locis, tùm ex hâc Manlii epistolâ omnino conspicimus.

c *Opitulati sunt.*] Fœnus cùm pro libitu non semel auctum fuisset, aliquando etiam tribunitiâ rogatione diminutum est adeò ut non tantùm ex unciario, quod cautum fuerat duodecim tabulis, semunciarium, in singulos menses, factum sit, sed omnino lege L. Genutii tribuni plebis sublatum.

d *Ære.*] Hîc per æs nonnulli æs commune, seu ærarium, intelligunt; atque arbitrantur ex publicis pecuniis expedita fuisse nomina hominum privatorum; quod ut firment, aliquid simile ex Livio, multo antè tamen actum, proferunt. At certè, cùm de istâ nostrâ solutione nullum vestigium, quod quidem sciam, aut ab illis indicetur, uspiam appareat; non modò de re ipsâ dubius hæreo, sed ut maximè vera esset, eam Manlii verbis significari non equidem arbitratus fuero. Potiùs est ut credam, hoc in loco, quamvis obscurè, illud indicari tamen quod præstitit Valerius Flaccus in Marii locum suffectus, qui, ut refert Paterculus lib. 2. turpissimæ legis autor fuit, quâ creditoribus quadrantem solvi jussit. Si enim verum est, uti quidem libentissimè credo, quod alicubi testatur Lambinus in commentariis ad Horatium, se sestertium vidisse argenteum V signatum, id est, ut ille exponit, valore

solutum est. Sæpe ipsa plebs, aut dominandi studio permota, aut superbiâ magistratuum armata, [a] *à patribus secessit. At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum causâ, bella, atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo* [b] *bonus, nisi cum animâ simul, amittit. Te, atque senatum obtestamur,* [c] *consulatis miseris civibus, legis præsidium, quod iniquitas prætoris eripuit, restituatis; neve nobis eam necessitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo, maximè ulti sanguinem nostrum, pereamus.*

Ad hæc, Q. Marcius respondit, si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: eâ misericordiâ atque mansuetudine senatum, populumque Romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustrà auxilium petiverit. At Catilina [d] ex itinere plerisque [e] consularibus, præterea optimo cuique literas mittit: se falsis [2] criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, [f] Massiliam in exilium proficisci; non [3] quòd sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti respublica quieta foret, neve ex suâ contentione seditio oriretur. Ab his longè diversas literas Q. Catulus in senatu recitavit; quas sibi [g] nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum [h] exemplum infrà scriptum est.

INTERPRETATIO.

[1] Dicit, *senatui et populo Romano talem misericordiam atque mansuetidinem semper fuisse, ut, &c.*

[2] Dicet *se circumventum falsis criminibus et accusationibus, cedere fortunæ.*

[3] *Non ideò quòd sibi conscius esset tanti sceleris.*

NOTÆ.

quinque assium; nullus dubitat quin ad illud respexerit Manlius, cùm *as* qui æreus est, ne quidem quartam partem faciat sestertii, qui argenteus fuit, idque tam egregiè ad ejus scopum pertineat. Atque ita tempora optimè convenient, & verè dixerit Manlius *memoriâ vestrâ*, cùm antea viderimus superstites Syllanos milites, Valerium in Marii locum subrogatum, nec quemquam lateat Syllam & Marium coævos fuisse

a *A patribus.*] A senatu & potentioribus; quod quidem ter aut quater factum fuisse legimus, seu libertatem, seu pudicitiam, seu natalium dignitatem, seu honorum decora & insignia populus vindicaverit; ut loquitur Florus.

b *Bonus.*] Id est *cordatus.*

c *Consulatis.*] Id est, *eorum rationem habeatis, ipsis prospiciatis, & ruinam avertatis.*

d *Ex itinere.*] Postquam Româ discesserat; ex locis ubi commorabatur.

e *Consularibus.*] Illis, qui consulatum gesserant, ideo scripsit Catilina, quòd major eorum in senatu auctoritas esset, primique sententiam suam dicerent.

f *Massiliam.*] Urbs est Galliæ Narbonensis maritima, quæ & antiquissima; à profugis ex Ioniâ Phocensibus condita. Hodie *Marseilles.*

g *Nomine.*] Gall. *De la part.*

h *Exemplum.*] Gall. *La copie.* Atque ipsius Catilinæ propria esse verba arbitror, cujus ut mens, ita stylus perplexus est.

L. Catilina Q. Catulo S. [a] *Egregia tua fides, re cognita,* [b] *grata mihi,* [c] *magnis in meis periculis,* [d] *fiduciam commendationi* [e] *meæ tribuit.* [f] *Quamobrem defensionem in* [g] *consilio novo* [h] *non statui parare: satisfactionem ex nullâ conscientiâ de culpa, proponere decrevi :* [i] *quæ mediûs* [k] *fidiûs licet vera mecum recognoscas. Injuriis, contumeliisque concitatus, quòd, fructu laboris industriæque meæ privatus,* [l] *statum dignitatis ; non obtinebam, publicam miserorum causam pro meâ consuetudine sus-*

NOTÆ.

a *Egregia.*] Id est, *excellens, cuique vix similis reperiatur.*

b *Grata.*] Id est, *jucunda;* sed istud ita intelligendum est, ut grati animi testificationem involvat. Gall. diceremus, *Dont je vous suis obligé.*

c *Magnis.*] Catuli enim gratiâ fultus maximè, cùm incesti cum Fabiâ virgine Vestali accusatus esset, judicium effugit.

d *Fiduciam.*] Id est, *facit ut confidam, tibi commendans meas fortunas.*

e *Meæ.*] Id est, *quâ êgo fortunas meas tibi committo.*

f *Quamobrem.*] Locum maximè difficilem nobis fecit mens Catilinæ scelerata & perturbata, cui insuper tenebras offuderunt variæ eòdem congestæ commentationes. Quidam istud *quamobrem* ad præcedentia, alii ad sequentia, referunt, idque totum diversè connectunt: prolixus essem, si omnia conarer, excutere, ideoque id tantùm proferam, quod magìs probatum fuerit. Castilioneus ita exponit. *Decrevi proponere satisfactionem ex nullâ conscientiâ de culpâ, quamobrem non statui parare defensionem in novo consilio. Id est, decrevi purgare me apud te, cùm nullius mihi delicti conscius sim, cur Romæ causam non dixerim, neque defenderim ab inimicorum calumniis.* Agnosco equidem hanc expositionem non multùm ab ipsis autoris verbis recedere ; at certè vereor ejus ut mentem satìs assequatur. Itaque pauculis rem, ut videtur, expedio: *Ob eam rem, et qui tibi confidendam esse experientiâ disdici, ego discessi, nec statui me defendere in senatu denuo convocato. Non enim decrevi me expurgare, aut satifactionem proponere, cùm nullius culpæ sim mihi conscius ; atque ita esse facilè cognosces, si mecum statum et rationes meas velis perlustrare.* Pergit porrò Catilina, atque sigillatim ostendere conatur, illud sibi minimè vitio vertendum esse, quod a senatu maximè reprehendebatur. Dicet fortè aliquis, me particulam negantem ex longinquo in meam explicationem retraxisse : aliquid etiam addidisse ; quivis quidlibet objiciet. Unum omnibus respondeo, quorsum iret, aut quid ageret, quem conscientia & lictores insectarentur, Catilinam nescivisse ; ideoque opus esse gradus ipsius firmare, quodque minùs exposuit, apertiùs declarare.

g *Consilio.*] Nonnulli per *consilium novum* ipsam conjurationem intelligunt, quam vocaverit novum consilium, cùm anteà omnia alia simulâsset. Malim accipi de senatu.

h *Non statui.*] *Imò contra liberè fateri, quod et acriter persequar, quamquam id mihi crimini vertant, me scilicet, causam miserorum suscepisse.*

i *Quæ.*] Me scilicet nullius culpæ esse conscium.

k *Fidius.*] Arbitratur ex Festo doctissimùs Vossius *Me-dius-fidius* juramentum esse per Herculem Jovis filium ; ita ut *dius* positum sit pro Græco διὸς, quod *Jovis* significat ; & *fidius* pro *filius* mutato L in D, more antiquo ; *Me* vero pro Greco μα, quod est adverbium jurandi. Confirmat eam sententiam ex Varrone & Tertulliano, qui Dium fidium, Græcis Herculem esse dicunt. Alii alia, quibus non assentior.

l *Statum.*] Id est, *ex eo gradu dignitatis, ad quem meâ virtute assurrexeram, dejiciebar.* Equidem, cùm ille tantâ familiâ, & tantis animis esset, post præturam, non abs re, si bonus fuisset, ad consulatum aspirâsset.

cepi: non quin [a] *æs alienum* [b] *meis nominibus ex possessionibus solvere possem; cùm & [c] aliis nominibus liberalitas Aureliæ Orestillæ, suis, filiæque copiis persolveret: sed, quòd non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsâ suspicione* [d] *alienatum esse sentiebam:* [e] *hoc nomine satis honestas pro meo* [f] *casu spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cùm scribere vellem, nunciatum est mihi vim parari, nunc Orestillam tibi commendo, tuæque fidei trado. Eam ab injuriâ defendas, per liberos tuos rogatus. Aveto.*

Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro [g] Reatino, dum vicinitatem antea solicitatam armis exornat, cum fascibus, atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta sunt, senatus Catilinam, & Manlium hostes judicat; cæteræ multitudini diem statuit, antequàm liceret [1] sine fraude ab armis discedere, [h] prætèr rerum [i] capitalium condemnatis: præterea, decernit, utì consules [k] delectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi præsidio sit. Eâ tempestate mihi imperium populi Romani multò maximè [l] miserabile visum est: cui cùm ad occasum ob ortu solis [m] omnia domita armis parerent, domi otium, atque divitiæ, quæ [n] prima mortales putant, affluerent; fuêre tamen cives, qui seque, remque publicam obstinatis animis perditum

INTERPRETATIO.

[1] *Prescribit diem cæteræ multitudini, ante quam liceret impune dis cedere ab armis.*

NOTÆ.

a *Æs alienum.*] *Pecuniam mutuò sumptam.* Hinc verò satìs constat, arma movendi unum & eundem conjuratis fuisse prætextum, violentiam nempe fœneratorum.

b *Meis nominibus.*] *An mon nom; sous mon propre seing.*

c *Aliis nominibus.*] Intelligo de pecuniâ sumptâ à Catilinâ, prædibus & sponsoribus amicis; illud enim ab ipso factum fuisse suprà vidimus: atque ita sumendum esse non difficile esset ostendere, si tanti haberetur.

d *Alienatum.*] *Rejectum.* Gall. *Disgracié, rendu suspect.*

e *Hoc nomine.*] Id est, *Eâ causâ; præsertim vero quòd me suspicione falsâ alienatum sentio, postquam Cicero atroci criminatione innocentiam meam ad senatum divexavit.*

f *Pro meo casu.*] Id est, *pro eo statu in quo ego sum.* Gall. *Vû l' etat où je me trouve.*

g *Reatino.*] Reate urbs fuit in Sabinis, Româ prorsus ad septentrionem. *Rieti* vocatur in novis tabulis geographicis.

h *Præter.*] Adverbium est. Gall. *Excepté.*

i *Capitalium.*] Id est, *rerum aut criminum, quæ capitis pœnam arcessunt, vel morte mulctantur.*

k *Delectum.*] Id est, *milites diligerent, & ad militiam conscriberent.* Gall. *Qu' ils levassent des troupes.*

l *Miserabile.*] Id est, *miseratione dignum.* Gall. Non dicas, *miserabile,* sed *digne de compassion.*

m *Omnia.*] Hyperbole est, eo, quo volunt autores, sensu intelligenda: ut scilicet, quascumque terras Romani cognoscerent, ex ipsorum subirent aut venerarentur imperium.

n *Prima.*] Id est, *præcipua & excellentissima.*

irent. Namque, [a] duobus senati decretis, ex tantâ multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesserat. Tanta vis morbi, atque utì tabes plerosque civium animos invaserat. Neque solùm illis [b] aliena mens erat, qui conscii conjurationis fuerant, res omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probabat. Id adeò more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullæ sunt, [c] bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; [1] turbâ atque seditionibus [d] sine curâ aluntur: quoniam egestas facilè habetur sine damno. Sed urbana plebes ea verò [e] præceps ierat multis de causis. Primùm omnium, qui ubique probro, atque petulantiâ maximè præstabant; item alii, [f] per dedecora, patrimoniis amissis; postremò omnes, quos flagitium, aut facinus domo expulerat; hi Romam, sicuti in [g] sentinam, confluxerant. Dein multi, memores Sullanæ victoriæ, quòd ex [h] gregariis militibus alios senatores videbant; alios ita divites, ut regio victu, atque cultu ætatem agerent; sibi quisque, si in armis foret, ex victoriâ talia sperabat. Præterea juventus, quæ in agris [2] manuum mercede inopiam toleraverat, [i] privatis atque [k] publicis largitionibus excita, urbanum otium [l] ingrato labori prætulerat. Eos atque alios [m] omnes malum publicum alebat. Quò minùs mirandum est, homines egentes, malis moribus, maximâ spe,

INTERPRETATIO.

[1] *Aluntur sine curâ inter turbas & seditiones.*

[2] *Quæ toleraverat inopiam fructu laboris sui.*

NOTÆ.

a *Duobus.*] Priùs vidimus, ubi agitur de sestertiis, posteriùs verò, ubi dies statuitur ante quam sine fraude liceret ab armis discedere.

b *Aliena.*] *Aversa à bono reipublicæ; alienata.*

c *Bonis.*] *Iis qui in republicâ potentes sunt & florentes.*

d *Sine curâ.*] Rerum suarum scilicet, quia nihil possident: deinde etiam de iis minùs soliciti, quæ in usum quotidianum requiruntur; cùm hinc inde quælibet, per turbam rapiant.

e *Præceps.*] *Cæco impetu ad Catilinam defecerat & ipsius inceptis favebat.*

f *Per dedecora.*] Id est, *flagitiosè.* Jam sæpius vidimus Salustium adverbiis non ita libenter uti, sed ea per præpositionem & substantivum exprimere solitum esse.

g *Sentinam.*] Propriè est *sentina* pars navis infima, in quam sordes omnes defluunt. Hîc metaphoricè sumitur pro improborum receptaculo.

h *Gregariis.*] Id est, *infimis, quorum laus nulla est.*

i *Privatis.*] *Quæ à privatis hominibus fiebant, ut populi gratiam aucuparentur, & ejus suffragia demererentur.*

k *Publicis.*] Frumenta enim in populum publicè distribuebantur: deinde, donationes publicè in ludis à quibusdam magistratibus fiebant.

l *Ingrato.*] Id est, *ex quó quantum illi vellent non capiebant.*

m *Omnis.*] Ejusdem generis; supple, quos appellare nihil attinet.

reipublicæ juxta ac sibi [a] consuluisse. Præterea quorum, victoriâ Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis [b] imminutum erat, haud sanè [c] alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum, atque senatûs partium erant, conturbari rempublicam [d] quàm minus valere ipsi, malebant; id adeó [e] malum [f] multos post annos in civitatem reverterat. Nam postquam Cn. Pompeio & M. Crasso Coss. tribunitia potestas [g] restituta est; homines adolescentes, [h] summam potestatem nacti, quibus ætas, animusque ferox erat, cœpêre, senatum criminando, plebem exagitare; dein largiendo, atque pollicitando magìs incendere; ita ipsi clari, potentesque fieri. Contra eòs summâ ope nitebatur pleraque nobilitas: [i] senatus, sub specie, pro suâ magnitudine. Namque uti paucis verum absolvam, per [1] illa tempora quicumque rempublicam agitavêre, honestis [k] nominibus, alii, sicuti jura populi defenderent; pars, quó senatus auctoritas, maxima foret, bonum publicum simulantes, pro suâ quisque potentiâ certabant: neque illis modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. Sed, postquam Cn. Pompeius ad bellum [l] maritimum, atque [m] Mithridaticum missus est; plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere; ipsi [n] innoxii, florentes,

INTERPRETATIO.

[1] *Quicumque turbaverunt rempublicam illis temporibus, eam* turbaverunt *honesto prætextu.*

NOTÆ.

a *Consuluisse.*] Id est, *non majorem reipublicæ, quàm suarum rerum curam habuisse:* vel, *reipublicæ commodum suumque idem fecisse.* Gall. *Ne prenoient pas d' autres mesures pour la republique que pour eux. Confondoient l' interet du public avec le leur.*

b *Imminutum.*] Sylla enim proscriptorum liberis jus petendorum honorum eripuit.

c *Alio.*] Id est, *adeptâ victoriâ se quoque quosvis spoliaturos sperabant.*

d *Quàm minùs.*] *Que le perdre la moindre chose de leur crédit.*

e *Malum.*] Dissensiones intellige, quæ senatui cum populo intercedebant.

f *Multos.*] Tribunitiam potestatem Sylla antè aliquot annos ita disjecerat, ut tribunis solum & nudum jus intercedendi reliquisset.

g *Restituta.*] Ab ipso Pompeio, ut populi gratiam promereretur; cujus facti mox ipsum pœnituit.

h *Summam.*] A primâ institutione summa non fuit, quamvis sacro sancta dicta potestas tribunitia: verum eò usque progressa, & limites transgressa est, ut convocare senatum, dimittere ab aliis convocatum, tribuni aliquando ausi sint.

i *Senatus.*] Id est, *cùm pro senatûs dignitate se certare simularent, pro suâ quisque gloriâ nitebantur.*

k *Nominibus.*] Sic solent homines; vel, quod mali faciunt, occultum habent; vel, palam si audent, virtutis specie & nomine obtrudunt: ideoque per fraudem pleraque conantur & exequuntur.

l *Maritimum.*] Adversus Cilices, qui etiam à Mithridate sustentabantur. Hoc bellum *piraticum* vocatur in Flori titulis.

m *Mithridaticum.*] Mithridates rex fuit Ponti, in Asiâ, qui longum & grave bellum adversus Romanos sustentavit.

n *Innoxii.*] Passivè, quibus nemo nocere audebat: nam *innoxius*, activè etiam dicitur pro eo, qui nemini nocet.

sine metu ætatem agere, cæterosque [a] judiciis terrere, [b] quò plebem in magistratu placidiús tractarent. Sed ubi primùm [c] dubiis rebus novandis spes oblata est, vetus [d] certamen animos eorum arrexit, quòd si [e] primo prœlio Catilina superior, aut æquâ manu, discessisset, profectò magna clades, atque calamitas rempublicam oppressissit; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutiùs eâ uti licuisset; quin defessis & exsanguibus, [f] qui plùs posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuêre [g] tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his erat Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari [h] jussit. Iisdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus, aut [i] fortunâ, novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios, sollicitabat; neque solum cives, sed cujuscunque modi genus hominum, quod modo usui bello foret. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos [k] Allobrogum [l] requirat; eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existimans [m] publicè, privatimque ære alieno oppressos, præterea quód naturâ gens Gallica bellicosa esset, facile ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quòd in Galliâ negotiatus erat, plerisque principibus civitatum notus erat, atque eos noverat: itaque sine morâ, ubi primùm legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, & quasi dolens ejus [n] casum, requirere cœpit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam

NOTÆ.

a *Judiciis.*] *Condemnationibus aut certè earum periculo.*

b *Quò plebem.*] Locus obscurus. Sic intelligo. Pauci, qui omnia ad libitum inflectebant, tribunos præsertim, judiciis & condemnationibus terrebant, ut ne illi plebem exagitarent, sed eam placidam & obsequentem efficerent.

c *Dubiis.*] *Seditionibus*, quibus respublica in dubio & discrimine ponitur, quibusque pro imperio ita certatur, ut penès quos futurum sit, lateat.

d *Certamen.*] Quos patricios inter & plebem per tribunos intercedebat.

e *Primo.*] Cave hinc concludas sæpius cum Catilinâ prœlium commissum esse: semel enim & in perpetuum armis cum ipso certatum est. Dicit tantùm, maximum futurum periculum, si superior, aut æquâ manu discessisset; quia scil. plurimi ad ipsum confugissent.

f *Qui plùs posset.*] Tertius aliquis ex republicâ, Crassus fortè, Pompeius, Cæsar: nisi insupèr tantam fuisse pestem Sallustius arbitratus est, ut etiam per hanc conjurationem, exhausta republica, nudum regibus & exteris hostibus latus porrigeret.

g *Tamen.*] Transitio est.

h *Jussit.*] Patriâ potestate, quæ antiquis temporibus maxima erat in filios, ut major esset quàm in servos: tametsi postea de rigore tanto eò usque detractum est, ut patres filios contumaces judici, qui ferè ex eorum præscripto pœnas infligeret, offerrent.

i *Fortunâ.*] Adversâ scilicet & duriore.

i *Allobrogum.*] Populi erant lacùs Lemani accolæ & Rhodani. *Les Savoyards, les Dauphinois, & les Bressans.*

l *Requirat.* Id est, *quærat sedulò, & ad belli societatem adducat.* Gall. *Qu' il les cherchât soigneusement, et qu' il tachât de les gagner.*

m *Publicè.*] Propter tributa & vectigalia quæ Romanis victoribus persolvebant.

n *Casum.*] Quòd ita scilicet, magistratuum avaritiâ opprimerentur. Gall. *Plaignant leur malheur.*

illos videt queri de avaritiâ magistratuum, accusare senatum quòd in eo auxilii nihil esset; miseriis suis remedium mortem expectare: *At ego*, inquit, *vobis*, *si modò viri esse vultis*, *rationem ostendam*, *quà tanta mala ista effugiatis*. Hæc ubi dixit, Allobroges, in spem maximam adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissimè facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat, neque aliena consilii, propter Semproniam. Nam tum Brutus ab Româ aberat. Præterea Gabinium arcessit, quò major auctoritas sermoni inesset. Eo præsente conjurationem aperit, nominât socios, præterea multos cujusque generis [a] innoxios; quò legatis animus amplior esset: dein eos, pollicitus operam suam, domum dimitit. Sed Allobroges diu in incertum habuêre, quidnam consilii caperent. In [b] alterâ parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ: at in [c] alterâ [d] majores opes, tuta consilia, pro incertâ spe certa præmia. Hæc illis [1] volventibus tandem vicit [e] fortuna reip. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus [f] patrocinio civitas plurimùm utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam, consilio cognito, legatis præcipit, ut studium [2] conjurationis vehementer simulent; [g] cæteros adeant: bene polliceantur, dentque operam, ut eos quàm maximè manifestos habeant. Iisdem ferè temporibus, in Galliâ [h] citeriore, atque ulteriore, item in agro Piceno, [i] Bruttio, Apuliâ, [k] motus erat. Namque illi, quos ante Catilina [l] dimiserat, inconsultè, ac veluti per dementiam cuncta [m] simul agere: nocturnis consiliis, armorum, atque telorum portationibus, festinando,

INTERPRETATIO.

1 *Cùm hæc illi animo reputarent.*
2 *Legatis præcipit ut maximè simulent se ad conjurationem propensos esse.*

NOTÆ.

a *Innoxios.*] *Viros bonos, qui conjurationis conscii non erant.* Atque ideo eos nominabant conjurati, ut in validissimas partes confugere se Allobroges crederent.

b *Alterâ.*] Si nimirum, à conjuratorum partibus starent, credere enim erat se ære alieno, per eos victores, liberatum iri, &c.

c *Alterâ.*] Si Romanis fidem servarent.

d *Majores opes.*] In fide permanendum esse hæ rationes suadebant; potentia maxima reipublicæ, (neque enim plurimos videbant inter conjuratos, qui multum valerent.) Tuta consilia, &c.

e *Fortuna.*] *Urbis genius*, qui Romæ publicè colebatur.

f *Patrocinio.*] Romæ habebant singulæ civitates suos patronos, in quorum clientelâ essent; per quos etiam negotia sua curarent.

g *Cæteros.*] Conjuratos, scil.

h *Citèriore.*] Ea est quæ Italiæ proxima, ulterior quæ trans Alpes.

i *Bruttio.*] Calabria est inferior, in Italiæ extremo angulo orientali, ad meridiem.

k *Motus.*] Bellicus, scil. *Des soulèvemens.*

l *Dimiserat.*] *In diversas partes miserat*, qui sibi socios adjungerent.

m *Simul.*] Prudentibus, contra, omnia divisa sunt temporibus.

agitando omnia, plus timoris, quàm periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer prætor, ex [a] S. C. causâ cognitâ, in vincula conjecerat; item in citeriore Galliâ C. Muræna, qui ei provinciæ legatus præerat. At Romæ Lentulus cum cæteris, qui principes conjurationis erant, paratis, uti videbatur, magnis copiis, constituerat, uti cum Catilina in agrum Fæsulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis concione habitâ, quereretur de [b] actionibus Ciceronis, bellique gravissimi [c] invidiam optimo consuli imponeret: eo signo, proximâ nocte cætera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequeretur. Sed ea [d] divisa hoc modo dicebantur: Statilius, & Gabinius uti, cum magnâ manu, duodecim simul opportuna loca urbis incenderent; [1] quò, tumultu, facilior aditus ad consulem, cæterosque, quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eumque vi aggrederetur; alius autem alium: sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentes interficerent: simul, cæde, & incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata, atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignaviâ sociorum: illos dubitando, & dies [e] prolatando, magnas opportunitates corrumpere: facto, non consulto, in tali periculo opus esse: seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Naturâ ferox, vehemens, manu promptus [f] erat: maximum bonum in celeritate putabat. [g] Sed Allobroges, ex præcepto Ciceronis [h] per Gabinium, cæteros conveniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum, quod [i] signatum ad cives præferant: aliter haud facilè eos ad tantum negotium impelli posse. Cæteri nihil suspicantes [k] dant: Cassius semet [l] eò brevi venturum pollicetur, ac paulò ante legatos ex urbe proficiscitur. Len-

INTERPRETATIO.

[1] *Ut per tumultum aditus esset facilior ad consulem & reliquos quibus insidiæ parabantur.*

NOTÆ.

a *S. C.*] *Senatus-Consulto*; ita enim malim legere, quàm, ut habent alii, *ex sociis* quod invectum ex compendiariâ scribendi ratione. Si tamen retineas *ex sociis*, intellige quosdam ex illis nebulonibus, festinatione sua deprehensos, conjurationem & socios manifestos fecisse.

b *Actionibus.*] *De querelis adversus conjuratos in Senatu habitis.* Gall. *Des procedures.*

c *Invidiam.*] Ita ut ille, querimoniis suis, belli auctor videretur.

d *Divisa.*] Id est, *Unusquisque sibi hoc aut illud exequendum receperat.*

e *Prolatando.*] *en tirant de longue; en differant.*

f *Erat.*] Mallem hoc verbum abesset.

g *Sed.*] Transitio est.

h *Per Gabinium.*] Legatos ille ad conjuratos introducebat.

i *Signatum.*] Signum seu sigillum apposuerunt. *Signatum; Cacheté.*

k *Dant.*] Jusjurandum, scilicet, signo confirmatum.

l *Eò.*] *Ad Allobroges.* Cautus hâc in parte fuit.

tulus cum his T. Vulturtium quemdam [a] Crotoniensem mittit, ut Allobroges, priùs quàm domum pergerent, cum Catilinâ, datâ atque acceptâ fide, [b] societatem confirmarent. Ipse Vulturtio literas ad Catilinam dat, quarum [c] exemplum infra scriptum est:

Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quantâ calamitate sis, & memineris, te virum esse: consideres, quid tuæ [d] rationes postulant; auxilium petas ab omnibus, etiam ab [e] infimis.

Ad hoc, [f] mandata verbis dat: cum ab senatu hostis judicatus sit, quo concilio [1] servitia repudiet: in urbe parata esse, quæ jusserit: ne cunctetur ipse propiùs accedere. His rebus ita actis, constitutâ nocte, quâ proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco, & C. Pomptino prætoribus imperat, ut in ponte [g] Mulvio, per insidias, Allobrogum [h] comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratiâ mittebantur: cætera, uti facto opus sit, [i] ita agant. Homines [k] militares sine tumultu [l] præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occultè pontem obsident. Postquam ad id loci legati cum Vulturtio venêre, simul [m] utrimque clamor exortus est: Galli, citò cognito consilio, sine morâ prætoribus se tradunt. Vulturtius primò, cohortatus cæteros, gladio se à multitudine defendit: dein, ubi à legatis desertus est, multa priùs de salute suâ Pomptinum obtestatus, quòd ei notus erat; postremò timidus, ac [n] vitæ diffidens, velut hostibus, sese præto-

INTERPRETATIO.

[1] *Præterea verbis imperat* ut dicat Catilinæ, *quâ causâ servos rejiciat, cùm hostis à Senatu judicatus sit.*

NOTÆ.

a *Crotoniensem.*] Duæ fuerunt urbes in Italiâ, Croton, aut Crotona, nominatæ, altera in extremâ Calabriâ ad ortum, altera in Umbriâ.

b *Societatem.*] Fœdus conjurationis.

c *Exemplum.*] Fortè verba non sunt eadem, sed sensus. Ansam præbet dubitandi quòd paulò aliter hæc & similia à Cicerone referuntur in Catilinam: Illumque adeò, si penitus de hâc conjuratione tibi compertum esse cupis, adibis.

d *Rationes.*] Ex Cicerone vim vocis istius cognosces: Ita vero illam reddit, *Cogita quem in locum sis progressus, & vide quid jam tibi sit necesse.* Gallicè, *Les mesures que vous avez prises, l' état de vos affaires.*

e *Infimis.*] *Servis.*

f *Mandata.*] Quæ perferret ad Catilinam. Gall. *Il lui recommanda de lui dire de bouche.*

g *Mulvio.*] Vocatur hodie *Ponte-molle.* Distat ab urbe duobus millibus passuum, plùs minùs.

h *Comitatus*] *Omnes eos qui Allobroges comitarentur.*

i *Ita agant.*] Imperat ut pro re natâ consilium capiant. *Qu' ils prissent leurs mesures selon qu' ils le jugeroient à propos.*

k *Militares.*] Ejusmodi expeditionibus assueti.

l *Præsidiis.*] In villas proximas bipartiti sunt, referente Cicerone, qui Vulturtio insidias fecerunt; ut Tiberis inter eos, & pons interesset.

m *Utrimque.*] Scilicet statim cognovit Vulturtius, dolos & insidias subesse.

n *Vitæ diffidens.*] Timens ne in loco interficeretur.

ribus dedit. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavêre. Lætabatur intelligens, conjuratione patefactâ, civitatem periculis ereptam esse. Porró autem anxius erat in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset: [1] pœnam illorum sibi [a] oneri, impunitatem perdendæ reipublicæ fore. Igitur [b] confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item que Ceparium [c] Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Cæteri sine morâ veniunt. Ceparius, paulò antè domo egressus, cognito [d] indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quòd prætor erat, [2] ipse manu tenens, in senatum perducit: reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eò senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus [e] ordinis Vulturtium [f] cum legatis introducit: Flaccum prætorem scrinium cum literis, quas a legatis acceperat, eòdem adferre jubet. Vulturtius interrogatus [g] de itinere, de literis postremò quid, [3] aut quâ de [h] causâ, consilii habuisset; primò fingere alia omnia, dissimulare de conjuratione; pòst, ubi [i] fide publicâ dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis antè diebus à Gabinio, & Cepario socium adscitum: nihil ampliùs scire, quàm legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Ser. Sullam, L. Varguntcium, multos præterea in eâ conjuratione esse. Eadem Galli fatentur: at Lentulum dissimulantem [4] coarguunt, præter literas, sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris [k] Sibylinis, regnum Romæ tribus

INTERPRETATIO.

[1] Cogitabat *supplicium illorum futurum sibi oneri, impunitatem perdendæ reipublicæ.*

[2] *Consul ipse tenens Lentulum manu, quia prætor erat, eum deducit in senatum.*

[3] *Vulturtius interrogatus de itinere, de literis, postremò quid consilii habuisset, aut quâ de causa illud cepisset, primò cœpit fingere alia omnia.*

[4] *At convincunt Lentulum dissimulantem, præter literas, sermonibus, quos ille habere solitus erat.*

NOTÆ.

a *Oneri.*] Quemadmodum fuit, nam ideo postea in exilium actus est.

b *Confirmato.*] Ad id corroborato, ut conjurati punirentur.

c *Tarracinensem.*] Tarracina urbs est Volscorum maritima, ab urbe Româ ad ortum.

d *Indicio.*] *Ayant decouvert la trame: Ayant eû le vent de ce que l' on faisoit.*

e *Ordinis.*] Senatorii, scilicet. Gall. *L'assemblée étant fort complete.*

f *Cum legatis.*] Allobrogum, scilicet, Cicero dicit non introductos fuisse eos unà cum Vulturtio.

De itinere.] Quòd iret, cur noctu: monet enim Cicero sub vesperam missos fuisse, qui eum cum cæteris deprehenderunt.

h *Causâ.*] Quamobrem nefaria consilia contra rempublicam cepisset.

i *Fide publicâ.*] Id est, *impunitate promisá, si verum diceret.*

k *Sibyllinis.*] Fuerunt Sibyllæ virgines fatidicæ, quarum una, quæ Erythrea dicta est, ab origine, urbe scilicet *Erythris*, in Ioniâ, & Cumanâ, ab habitatione urbis in Campaniâ, quæ dicitur *Cumæ*, libros tres Tarquinio obtulit, quorum auctoritas tanquam divinitùs missorum oraculorum, apud Romanos sacrosancta fuit.

[a] Corneliis portendi: Cinnam, atque Sullam antea; se tertium esse, cui [b] fatum foret urbis potiri: præterea, ab [c] incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpè ex prodigiis [d] haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur, perlectis literis, cúm priús omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, ut, [e] abdicato magistratu, Lentulus, itemque cæteri, in [f] liberis custodiis habeantur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum [g] ædilis erat, Cethegus Q Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Ceparius (nam is paulò antè ex fugâ retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur. Intereà plebes, conjuratione patefactâ, quæ primò cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutatâ mente, Catilinæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cœlum tollere; velut ex servitute erepta, gaudium atque [h] lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora [1] prædæ magìs, quam detrimento fore; incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maximé calamitosum putabat; quippè cui omnes copiæ in [i] usu quotidiano, & cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem, ad Catilinam proficiscentem, ex itinere retractum aiebant. Is, cùm se diceret de conjuratione indicaturum, si fides publica data esset, jussus à consule, quæ sciret, edicere, eadem ferè, quæ Vulturtius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: prætereà, se missum á M. Crasso, [k] qui Catilinæ nunciaret, ne eum Lentulus, & Cethegus, aliique ex conjuratione deprehensi terrerent; eòque magìs properaret ad urbem accedere, quo & [l] cæterorum animos reficeret, & illi faciliùs é periculo eriperentur. Sed, ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summâ potentiâ; alii rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existimabant, ta-

INTERPRETATIO.

[1] *Namque plebes putabat alia belli facinora fore magís prædæ quam detrimento.*

NOTÆ.

a *Corneliis.*] Id est, *tribus hominibus, qui ex clarissimâ Corneliorum gente essent oriundi.*

b *Fatum.*] *A qui la destinée promettoit l' Empire.* Fati verò nomine indeclinabilis intelligitur series, & rerum concatenatio.

c *Incenso.*] Primò: nam ter templum illud incendio eversum est.

d *Haruspices.*] Illi erant, qui ex inspectis harugis, sive hostiis, futura prædicebant.

e *Abdicato.*] Ante tempus deposito.

f *Liberis,*] Liberis custodiis detinetur qui non in publicum carcerem detruditur, sed cuipiam asservandus reus committitur.

g *Ædilis.*] Magistratus erant Ædiles, qui ædificia curabant, & ludos solemnes itemque annonam, ut liquet ex Cicerone.

h *Lætitiam.*] Addit ad gaudium, quòd corporis gestu demonstratur.

i *Usu.*] Id èst, *in iis rebus, quarum usus erat quotidianus; quibusque carere non poterant.* Ideo plebi incendium crudele visum est.

k *Qui.*] Pro *ut.* Optimè.

l *Cæterorum.*] Ut conjuratis, iis, scilicet, qui deprehensi non erant, animum relevaret.

men, quia in tali tempore tanta vis hominis magìs lenienda, quàm [1] exagitanda, videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, indicem falsum esse; deque eâ re postulant uti [2] referatur. Itaque, Cicerone [a] consulente, [b] frequens senatus decernit, Tarquinii indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum; neque ampliùs potestatem [c] faciendam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem esset mentitus. Erant eo tempore, qui existimarent, indicium illud à P. Autronio machinatum, quò faciliùs, [3] appellato Crasso, [d] per societatem periculi reliquos illius potentiâ tegeret. Alii Tarquinium à Cicerone [e] immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, remp. conturbaret. Ipsum Crassum ego posteà prædicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam. Sed iisdem temporibus Q. [f] Catulus, et C. [g] Piso neque gratiâ, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere quivêre, uti per Allobroges, aut alium indicem C. [h] Cæsar falsò nominaretur. Nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piso, [i] oppugnatus in judicio repetundarum, propter cujusdam [k] Transpadani supplicium injustum; Catulus ex petitione [l] pontificatûs odio incensus, quòd, extremâ ætate, maximis honoribus usus, ab [m] adolescentulo Cæsare [n] victus discesserat.

INTERPRETATIO.

[1] *Quia tanta potentia* illius *hominis videbatur magìs mulcenda, quàm irritanda.*

[2] *Postulant, ut de eo sermo habeatur denùo in Senatu.*

[3] *Ut Crasso inter conjuratos recensito, potentia illius tegeret reliquos, cum ipse in idem periculum adductus esset.*

NOTÆ.

a *Consulente.*] *Presidant, & recueillant les voix.*

b *Frequens.*] Illud est, quod suprâ dixit *magna frequentia ejus ordinis.*

c *Faciendam.*] Ulteriùs, scilicet, loquendi in senatu, aut, quicquam de conjuratione dicendi.

d *Per societatem.*] Ut cùm ille, eodem supplicio multandus potentiâ suâ evaderet, cæteri, qui in eodem essent reatu, damnari non possent.

e *Immissum.*] Delegatum, Gall. *Attiré, Aposté.*

f *Catulus.*] Hic ille fuit, omnium confessione princeps Senatûs; cui, cùm bellum maritimum Pompeio committendum, dehortaretur, addidissetque, *Si quid huic acciderit, quem in ejus locum substituetis?* Succlamavit universa concio, *Te, Quinte Catule.*

g *Piso.*] Hic est quem Cicero, defendit: Consul fuit cum Glabrione, deinde Galliam administravit, ubi Transpadanum, de quo nunc agitur, morte affecit.

h *Cæsar.*] Julius est, primus Imperatorum.

i *Oppugnatus.*] Accusationem intentaverat Cæsar contra ipsum.

k *Transpadani.*] Padus fluvius est in Italiæ parte supremâ, quem Galliæ veteres accensebant. Transpadanus est qui trans Padum habitat, Romæ habitâ ratione.

l *Pontificatus.*] In maximo fuit honore apud Romanos Pontificum dignitas, præsertim verò Pontificis maximi, de quâ nunc agitur.

m *Adolescentulo.*] Nato tamen 35 aut 36 annos circiter. Ut verò te minùs moveat hæc appellatio, à te velim observari, isthuc dictum esse cum comparatione ad ætatem Catuli, & quodammodo ex ipsius personâ.

n *Victus.*] A Pontificatu exclusus.

Res autem [a] opportuna videbatur, quòd is, [b] privatim, egregia liberalitate; publicè, maximis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi [c] singillatim circumeundo, atque ementiendo quæ se ex Vulturtio, aut Allobrogibus audîsse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant: usque adeò, uti nonnulli equites R. qui, præsidii causâ, cum telis erant circum ædem Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi [d] mobilitate impulsi, quo studium suum in remp. clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur. Dum hæc in Senatu aguntur, & dum legatis Allobrogum, & T. Vulturtio, [1] comprobato eorum indicio, præmia decernuntur: liberti, & pauci ex clientibus Lentuli, diversis [e] itineribus, opifices, atque servitia in vicis ad eum eripiendum solicitabant: partim exquirebant [f] duces multitudinum, qui pretio rempub. vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios [g] familiam, atque libertos suos, lectos, & excercitatos in audaciam, orabat, uti grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, utì res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulò antè frequens senatus judicaverat contra remp. fecisse. Tum D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, & prætereà de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque postea permotus oratione C. Cæsaris, [h] pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat; quòd de eâ re, [i] præsidiis additis, referendum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam à consule, [k] hujuscemodi verba locutus est.

INTERPRETATIO.

[1] *Indicio eorum pro vero recognito.*

NOTÆ.

a *Opportuna.*] Id est, *conjurâsse Cæsarem facile erat creditu.* Gall. *La chose paroissoit plausible, vrai-semblable.*

b *Privatim.*] *Par une dépense magnifique dans sa maison.*

c *Singillatim.*] *Les uns d'un cotè, les autres d'un autre.*

d *Mobilitate.*] *Legereté de jeunes gens.* Hos alicubi Cicero insigniter, & propè tanquam Catilinæ socios notat.

e *Itineribus.*] Id est, *hîc & illîc omnibus modis conabantur quosvis ad patronum eripiendum incitare.*

f *Duces multitudinum.*] Illi sunt qui otiosis nebulonibus, quales plurimi sunt in magnis urbibus, imperant, quia ipsi ad omnem nequitiam maximè sunt exercitati.

g *Familiam.*] Id est, *omnes suos servos.*

h *Pedibus.*] Quandoque hoc modo sententiam suam aperiebant: Cùm ex Senatoribus aliquis suam dixisset, quibus ea probabatur illi in eundem locum cum ipso discedebant: atque ea ratio vocabàtur, *Per discessionem.*

i *Præsidiis.*] Custodum numero circa eorum domos adaucto, quibus Lentulus & reliqui commissi fuerant: Itemque urbe vigiliis bene firmata,

k *Hujuscemodi.*] Neque enim iisdem omnino verbis Cæsar usus est; sed in hunc sensum orationem habuit.

Omnes homines, P. C. qui de rebus [a] *dubiis consultant, ab odio, amicitiâ, irâ, atque misericordiâ vacuos esse decet. Haud facilè animus verum providet, ubi illa officiunt; neque quisquam omnium lubidini simul et* [1] *usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet: Si lubido possidet,* [b] *ea dominatur, animus nihil valet: Magna mihi copia est memorandi P. C. qui reges, aut qui populi, irâ, aut misericordiâ impulsi, malè consuluerint: sed ea malo dicere, quæ majores nostri contra lubidinem animi sui, rectè atque ordine fecêre. Bello Macedonico, quod cum rege* [c] *Perse gessimus,* [d] *Rhodiorum civitas, magna, atque magnifica, quæ populi R. opibus* [e] *creverat, infida, atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello* [f] *confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis* [g] *divitiarum magìs, quàm injuriæ bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisêre. Item bellis* [h] *Punicis omnibus, cùm sæpè Carthaginienses & in pace, & per inducias multa* [i] *nefanda facinora fecissent; nunquam ipsi per occasionem talia fecêre: magìs, quod se dignum foret, quàm quod in illos jure fieri posset, quærebant. Hoc item vobis providendum est, P. C. ne* [k] *plùs valeat apud vos P. Lentuli, et cæterorum scelus quàm vestra dignitas; neu magis iræ vestræ, quam famæ, consulatis. Nam si digna pœna pro factis eorum reperitur,* [l] *novum consilium approbo: sin magnitudo sceleris omnium* [m] *ingenia exsuperat,* [n] *iis utendum censeo, quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,* [o] *compositè atque magnificè, causam*

INTERPRETATIO.

1 *Nequè quisquam omnium simul fecit ea quæ lubido, et ea quæ utilitas suasit.*

NOTÆ.

a *Dubiis.*] *Delicates & difficiles.*

b *Ea dominatur.*] Istud opus esset oculis semper observari.

c *Perse.*] Macedonum rex fuit ultimus Perses, seu Perseus, filius Philippi, à P Æmilio in triumphum ductus.

d *Rhodiorum.*] Rhodus insula est maris Mediterranei, Soli olim sacra, ubi & ejus fuit Colossus. Sita est ad angulum minoris Asiæ Occidentalem.

e *Creverat.*] Rhodii Romanis auxilio bello Syriaco adversus Antiochum fuerant; quo devicto, illis quasdam civitates de ejus regno Pop. Romanus concessit.

f *Confecto.*] Rege Perse debellato.

g *Divitiarum.*] *Causa* supple, *Ne quis crederet magìs inceptum bellum desiderio divitiarum, quàm ulciscendæ injuriæ.*

h *Punicis.*] Adversus Carthaginienses, qui & *Pœni* dicti sunt.

i *Nefanda.*] Cùm, verbi gratiâ, Cornelio Asinæ consuli & legato, catenas injecerunt.

k *Plùs valeat.*] Id est, *prospiciendum est ne dum plùs æquo in pœnâ conjuratis pro merito infligendæ, attenti eritis, minùs quid vobis dignum sit videatis.*

l *Novum.*] Ut, scilicet, conjurati, contra morem & leges, eâ causâ paratas, morte multentur.

m *Ingenia.*] Ita ut pœna non possit satìs gravis excogitari.

n *Iis.*] *Exilio,* aut *Carcere.*

o *Compositè.*] Istud invidiosé dictum. Gall. diceremus, *Ils ont fait paroitre leur bel esprit à, &c. Ils nous ont fait de beaux discours touchant, &c.*

reipublicæ miserati sunt: quæ belli sævitia esset, quæ victis acciderent, enumeravâre: rapi virgines, pueros; divelli liberos à parentum complexu; matres familiarum pati, quæ victoribus collibuissent; fana, atque domos expoliari; cædem, incendia fieri; postremò armis, cadaveribus, cruore, atque luctu, omnia compleri. Sed, per Deos immortales, quò illa oratio pertinuit? An, utì vos infestos conjurationi faceret? [a] *Scilicet, quem res tanta, atque tam atrox, non permovit; eum oratio accendet! Non* [b] *ita est: neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur: multi eas* [c] *graviùs æquo habuêre. Sed* [d] *alia aliis licentia est, P. C. Qui* [e] *demissi in obscuro vitam agunt, si quid iracundiâ deliquêre, pauci sciunt; fama, atque fortuna eorum pares sunt; qui, magno imperio præditi, in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales novêre. Ita* [f] *in maximâ fortunâ minima licentia est. Neque* [g] *studere, neque odisse, sed minimè irasci decet. Quæ apud alios iracundia dicitur, ea, in imperio, superbia, atque crudelitas appellatur. Equidem ego sic existimo, P. C. omnes cruciatus minores, quàm facinora illorum, esse. Sed plerique mortales* [h] *postrema meminêre; &* [i] *in hominibus impiis, sceleris eorum obliti, de pœnâ* [k] *disserunt, si ea paulò severior fuerit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certè scio, quæ dixerit,*

NOTÆ.

a *Scilicet.*] Responsio est obliqua & amara, ut ostendat, non modò Senatores opus non esse conjuratis infestos facere; sed insuper inutilia esse quæcumque alii eâ gratiâ dixissent.

b *Ita est.*] Interrogationi expressæ non respondet, *An uti vos infestos conjurationi faceret?* Sed intellectæ, *An qui non estis infesti conjurationi?* Operosa est hæc oratio, quia Cæsar, apertè, quæ sentiebat & optabat, proloqui minùs audebat.

c *Graviùs.*] Gall. *Ont portè leurs ressentimens plûs loin qu' il ne falloit.*

d *Alia.*] Id est, *non omnes, uno & eodem modo ulcisci decet injurias.*

e *Demissi.*] *Homines ignobiles qui in turba latent.*

f *In maximâ.*] Nihil magìs verum & æquum est; interim secus planè inter homines evenit; Nam ut quisque in sublimi positus est, ita plerumque se ille putat malè faciendi licentiam adeptam esse.

g *Studere.*] Nota, pro *favere.*

h *Postrema.*] Pœnam scilicet, quæ impiis infligitur.

i *In hominibus.*] Hoc est, *cùm de iis agitur.*

k *Disserunt.*] In malam partem, scilicet, adversus eos qui nocentes pœnâ adixerunt.

l *Silanum.*] Nominis proximitas in memoriam revocat quæ ego vidi, imò & expertus sum, de istorum, quos nos *bonos homines* vocamus, mollitiâ, & animi imbecillitate. Non possis pejores alios rerum publicarum administrationi præficere, quippe qui obvio cuique affectatæ suæ plerumque sanctitatis admiratori, non omnes modò verè bonos & strenuos spoliandos & lacerandos objiciunt,; sed & seipsos tandem, cum suâ ineptâ lenitate, perversis insidiatoribus deridendos propinant. Bonitas ista pravitas est semper & sæpe nequitia, atque satiùs esset ab uno malo regi, quàm à bono, mille latronibus tradi. Hunc vide, quæso, Silanum, quò abducant Cæsaris laudes flagitiosæ. Primo optimè censuerat capite multandos parricidas, qui Patriæ interitum moliti fuerant: Non priùs accedit callidus assentator, qui quatuor verbis gratiam init, quam ille transversus ridiculè sententiam mutat, atque liberandos sinit, qui postea urbem ferro & igne devastent. Optimè ineptam & pravam, de quâ diximus, levitatem, in Adelphis, pingit & illudit Terentius.

[a] *studio reipublicæ dixisse; neque illum tantâ re gratiam, aut inimicitias exercere.* [1] *Eos mores, eamque modestiam viri cognovi. Verùm sententia ejus mihi non crudelis, (quid enim in tales homines crudele fieri potest?) sed* [b] *aliena à republicâ nostrâ videtur. Nam profectò aut metus, aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus pœnæ novum decernere. De timore, supervacaneum est disserere, cùm, præsenti diligentiâ clarissimi viri consulis, tanta præsidia sint* [c] *in armis.* [d] *De pœnâ, possum equidem dicere id quod res habet; in luctu, atque miseriis mortem ærumnarum requiem, non cruciatum, esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere;* [e] *ultra neque curæ, neque gaudio locum esse. Sed, per Deos immortales, quamobrem in sententiam non addidisti, uti priùs verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliæ leges item condemnatis civibus, non animam eripi, sed exsilium permitti jubent. An quia gravius est verberari, quàm necari? Quid autem acerbum, aut nimis grave est in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius est: quî convenit in minore negotio legem observare, cùm eam in majore neglexeris?* [f] *At enim quis reprehendet, quod in parricidas reipublicæ decretum erit?* [g] *Tempus, dies,* [h] *fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis meritò accidet, quicquid evenerit: cæterùm vos P. C. quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis initiis orta sunt: sed, ubi imperium ad ignaros, aut minùs bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis, et idoneis, ad indignos, et non idoneos* [i] *transfertur. Lacedæmonii, devictis Atheniensibus, tri-*

INTERPRETATIO.

[1] *Novi ita se habere mores et modestiam Silani.*

NOTÆ.

a *Studio.*] Id est, *singulari in rempublicam benevolentiâ.*

b *Aliena.*] Id est, *extra usum, unde etiam detrimentum & damnum inferatur.*

c *In armis.*] Præsidium, sæpius ex se illud indicat quod armis paratur: Attamen, cùm Amici, Muri, Latebræ presidio nobis esse possint, non malè hic additum *in armis*, ad distinctionem.

d *De pœnâ.*] Hîc aliquid deesse putant nonnulli, quia non resumit Cæsar quod proposuerat, cùm dixit, *aut metus, aut injuria, &c.* atque illi membrum posterius omissum esse aiunt. Non ita mihi videtur, nam injuria & pœna sunt, in hoc negotio, termini relativi & æquivalentes, quod patebit attendenti ad scopum Cæsaris. Hoc enim tantum voluit, Silanum motum fuisse in ferendâ sententiâ, aut rationibus quas metus suggessisset, aut iis, quæ ex sceleris naturâ politicè nascerentur.

e *Ultrò.*] *Post mortem.*

f *At enim.*] Objectio ex parte eorum quos sibi Cæsar facit adversarios.

g *Tempus.*] Responsio Cæsaris ad objectionem adversariorum. Per tempus autem, intelligit homines, qui post longum tempus de conjuratorum pœnâ dissertarent.

h *Fortuna.*] Innuit conjuratorum supplicium, pravo exemplo, in reipublicæ malum posse converti.

i *Transfertur.*] Non tantùm intelligit exemplum ad indignos transferri, sed eos, præsertim, exemplo perversè uti.

ginta viros imposuêre, qui rempublicam tractarent. Hi primò cœpêre pessimum quemque et omnibus invisum [a] *indemnatum necare. Eò populus lætari, et meritò dicere fieri. Pòst, ubi paulatim* [b] *licentia crevit, juxta bonos et malos lubidinosè interficere, cæteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa,* [c] *stultæ lætitiæ graves pœnas dedit. Nostrâ memoriâ victor Sulla, cùm* [d] *Damasippum, et alios hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? Homines scelestos, et factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, meritò necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Namque, uti quisque domum, aut villam, postremò aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, ut is in* [e] *proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, paulò pòst ipsi* [1] *trahebantur: neque priùs finis jugulandi fuit, quàm Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ego hoc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor. Sed in magnâ civitate multa & varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi. Ubi hoc exemplo, per senatûs* [f] *decretum, consul gladium eduxerit,* [g] *quis illi finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, P. C. neque consilii, neque audaciæ unquam eguêre: neque superbia obstabat, quò minùs instituta aliena, si modò proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab* [h] *Samnitibus, insignia magistratuum ab* [i] *Tuscis pleraque sumserunt: pòstremò, quod ubiquè apud socios, aut hostes idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quàm invidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore Græciæ morem imitati, verberibus animadvertebant in cives, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res-*

INTERPRETATIO.

[1] *Ipsi paulò pòst indignè trucidabantur.*

NOTÆ.

a *Indemnatum.*] Hoc est, *Causâ indictâ.* Gall. *Sans aucune forme de procés.*

b *Licentia.*] Triginta tyrannorum, scil. qui passim optimum quemque, per avaritiam, aut ambitionem, usu confirmatâ tyrannide, necabant.

c *Stultæ.*] Quia non providerant illi bonos perinde ac malos tolli posse, si quibus causam dicendi potestas adimeretur.

d *Damasippum.*] Homo fuit nullius nominis nisi quòd Marii partes sequutus, quosvis ad ipsius nutum interfecit.

e *Proscriptorum.*] Bonis enim suis spoliabantur.

f *Decretum.*] Illud intellige, quo summa potestas consulibus, verbis solennibus permittitur, *Dent illi operam ne quid respublica detrimenti capiat.*

g *Quis illi.*] Maximè cavendum est, ne bonis regnantibus, eæ in malos sanciantur leges, per quas mali postea bonos oppressum eant.

h *Samnitibus.*] Samnites, seu Sabelli, Italiæ populi supra Campaniam, ad septentrionem.

i *Tuscis.*] Populi Italiæ, mari eorum nomine adjacentes, non longè à Româ, ad occasum.

publica adolevit, & multitudine civium factiones valuêre; [a] *circumveniri innocentes, alia hujuscemodi fieri cœpêre: tunc lex Porcia, aliæque leges paratæ sunt; quibus legibus exsilium damnatis permissum est. Hanc ego causam, P. C. quò minùs, consilium novum capiamus, in primis magnam puto. Profectò virtus, atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecére; quàm in nobis, qui ea benè parta vix retinemus.* [b] *Placet igitur eos dimitti, & augeri exercitum Catilinæ? Minimè: sed ita censeo: publicandas eorum* [c] *pecunias: ipsos in vinculis habendos* [d] *per municipia, quæ maximè opibus valent: neu quis de his postea ad senatum referat, neve* [e] *cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contra rempublicam & salutem omnium facturum.*

Postquam Cæsar dicendi finem fecit, cæteri [f] verbo alius alii, variè assentiebantur: at M. Porcius [g] Cato rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit:

Longè mihi alia mens est, P. C. cùm res, atque pericula nostra considero, & cùm sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de pœnâ eorum, qui patriæ, parentibus, [h] *aris, atque focis suis bellum paravére. Res autem monet, cavere ab illis magìs, quàm quid in illos statuamus, consultare. Nam cætera maleficia tum* [i] *perse-*

NOTÆ.

a *Circumveniri.*] Id est, *per fraudem in vitæ periculum adduci.* Tacitè autem indicare voluit Cæsar, conflatum fuisse crimen conjurationis, aut saltem ab inimicis auctum; ut eo faciliùs ad eas leges descenderet, quibus vitæ civium, ut noxiorum, consulebantur.

b *Placet.*] Occurrit objectioni.

c *Pecunias.*] Eo nomine omnia bona veniunt. *Qu' il faut confisquer tout leur bien.*

d *Per municipia.*] Quos in carcerem conjicere nolebant, eos vel militibus, vel fidejussoribus, vel magistratibus custodiendos tradebant, vel eos per oppida Italiæ dividebant: Atque his periculum maximum erat si rei evaderent, ita ut oppidani pro hostibus & perduellibus haberentur, sicuti a Dione observatum est.

e *Cum populo.*] Provocatio erat ad populum; adeòque potuissent conjurati, gratiâ & amicorum potentiâ, liberari, rogando atque supplicando.

f *Verbo.*] Elliptica oratio: sic intellige. *Hic & alius in sententiam hujus aut illius senatoris veniebat, seu pedibus eundo, seu verbo & voce:* Atque ita variè assentiebantur, seu modum ferendi suffragium, seu ipsum suffragium spectes.

g *Cato.*] Hic fuit minor, Uticensis dictus, quòd Uticæ se suâ cæde cruentaverit, Pronepos illius Catonis Censoris dicti.

h *Aris.*] Per aras, templa; per focos, domos privatas intelligit. Cæterum isthâc enumeratione Cato tacitè, sed prorsus reos damnat, iisque qui ante se sententiam suam dixerant, invidiam creat. Vehemens est hæc oratio, & propemodum dixerim, divina. Figuras habet & aculeos summâ cum dignitate conjunctos. Cùm videas, censeas, sed memineris, Silanum consulem designatum, oratione Cæsaris permotum, sententiam, quod turpissimum fuit, mutâsse; senatum ad misericordiam delapsum esse; denique Catonem admodum adolescentem inter postremos sententiam rogatum fuisse: ut, scilicet, tam gravis ejus censura, qui eâ digni essent, senatum ipsum universum haberet.

i *Persequare.*] Id est, *Quilibet magistratus ulcisci possit.*

quare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustrà judicia implores. Captâ urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per Deos immortales, vos ego appello, qui semper domos, villas, signa, [a] *tabulas vestras pluris, quàm rempublicam fecistis; si ista,* [b] *cujuscumque modi sint, quæ* [c] *amplexamini, retinere; si voluptatibus vestris otium præbere vultis; expergiscimini aliquando, &* [d] *capessite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de* [e] *sociorum injuriis: libertas, & anima nostra in dubio est. Sæpenumerò, P. C. multa verba in hoc* [f] *ordine feci: sæpè de luxuriâ, atque avaritiâ nostrorum civium questus sum: multosque mortales eâ causâ adversos habeo: qui mihi, atque* [g] *animo meo nullius unquam delicti gratiam fecissem, haud facilè alterius* [h] *lubidini malè facta condonabam. Sed,* [i] *ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma erat:* [k] *opulentia negligentiam tolerabat. Nunc verò non id agitur, bonisne, an malis moribus vivamus; neque, quantum, aut quàm magnificum imperium populi Romani sit; sed,* [l] *hæc cujuscumque modi videntur, nostra, an, nobiscum unà, hostium futura sint. Hîc mihi* [m] *quisquam mansuetudinem, & misericordiam nominat? Jam pridem equidem nos vera rerum vocabula* [n] *amisimus.* [1] *Quia, bona aliena largiri,* liberalitas; *malarum rerum audacia,* fortitudo *vocatur;*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia* largiri bona aliena *vocatur* liberalitas; audacia malarum rerum *vocatur* fortitudo, *eo respublica ad ultimas augustias redacta est.*

NOTÆ.

a *Tabulas.*] Pictas intellige. *Des tableaux.*

b *Cujuscumque.*] Cato Stoicus fuit; adeòque fortunæ bona, quæ vocant, revera bona esse aut mala dicere noluit. Verùm hîc insuper quædam latet exprobatio, quâ nimiæ divitiarum cupiditatis Romanos arguit.

c *Amplexamini.*] Id est, *Assiduè & maximè cum studio amplectimini.*

d *Capessite.*] Id est, *ejus curam suscipite.*

e *Sociorum.*] Id est, *quæ ab ipsis acceptæ fuerint.*

f *Ordine.*] Senatorio. Fuit alter equestris, tertius plebeius.

g *Animo.*] Per animum, appetitus intelligit, qui in Catone, quia temperati erant, bene animi nomine honesto appellantur.

h *Lubidini.*] Jam notantur appetitus, prout effræni in omne ruunt flagitium.

i *Ea.*] Quæ ego verba feci, intellige, in senatu, contra eorum pravitatem.

k *Opulentia.*] Id est, *immensa auctoritas & potentia, itemque divitiæ P. Romani patiebantur nos aliquantò negligentiùs imperium agitare.* Verissimè Cato: nam neque uno momento occidant, neque uno momento quietem nanciscuntur corpora quibus motus impressus est, præsertim si illis moles non desit.

l *Hæc.*] Eadem quæ suprà memoravit, cum his ipsis terminis usus est.

m *Quisquam.*] Invidiosè.

n *Amisimus.*] Verecundè & ingeniosè admodum mores carpit corruptos: sensus est enim, Romanos, (in quorum numero, ut invidiam declinet, seipse involvit,) virtutis sub specie vitia sectari.

eo respublica in extremo sita est. [a] *Sint sanè, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis: sint misericordes in furibus ærarii: ne illi sanguinem nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant.* [b] *Bene, & compositè C. Cæsar paulò antè in hoc ordine de vitâ, & morte disseruit; credo falsa existimans ea, quæ de inferis memorantur,* [c] *diverso itinere malos à bonis loca tetra, inculta, fœda, atque* [d] *formidolosa habere. Itaque censuit, pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in custodiis habendos;* [e] *videlicet, ne si Romæ sint, aut à popularibus conjurationis, aut à multitudine conductâ, per vim eripiantur. Quasi vero mali, atque scelesti tantummodo in urbe, & non per totam Italiam sint; aut non ibi plùs possit audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. Quare vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet; eò magìs refert, me mihi, atque vobis timere. Quare cùm de P. Lentulo, cæterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinæ & de omnibus conjuratis* [f] *decernere. Quantò vos* [g] *attentiùs ea agetis, tantò illis animus infirmior erit: si paululum modò vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existimare, majores nostros* [h] *armis rempublicam ex parvâ magnam fecisse. Si ita res esset, multò pulcherrimam eam nos haberemus. Quippe sociorum, atque civium, præterea armorum, atque equorum major copia nobis, quàm illis, est. Sed alia fuêre, quæ illos magnos fecêre, quæ nobis nulla sunt: domi industria; foris justum imperium; animus in consulendo liber; neque* [i] *delicto, neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam, atque avaritiam: publicè egestatem, privatim opulentiam:* [k] *laudamus divitias, sequimur inertiam: inter bonos & malos* [l] *discrimen nullum:*

NOTÆ.

a *Sint sanè.*] Vehementem habet reprehensionem hæc ellipsis. Neminem nominat Cato, sed eò graviùs conjuratorum fautores exagitat.

b *Bene & compositè.*] Iisdem propemodum verbis aliorum Cæsar reprehenderat orationem: atque ita in eo, quod gravissimum est, idem illud peccatum Cato castigat, quod ille in aliis animadvertisse credebatur.

c *Diverso.*] Quæ de inferis in Elysis campis fabulati sunt poetæ, nemo non novit.

d *Formidolosa.*] Hoc est, *quæ formidinem incutiunt, & metum.* Gall. *Où regne la frayeur.*

e *Videlicet.*] Irrisio est Cæsaris, quem Cato per totam hanc orationem acerbè vellicat & insectatur.

f *Decernere.*] Gall. *Que vous faites le proces à Catilina, &c.*

g *Attentiùs*] Hic ferè significat *majori cum rigore.* Gall. *Plus vous apporterez de rigueur dans cette affaire.*

h *Armis.*] *Tantùm*, supple, aut *præsertim.*

i *Delicto.*] Tacitè quosdam carpit qui conjurationis conscii esse credebantur, quasi illi, cùm in culpâ essent, ideo perduellibus faverent, quòd aliter sibi consulere non possent.

k *Laudamus.*] Pro *amamus.* Ita enim comparata est hominum natura, ut, quæ laudamus, ea pariter amemus. Atque hinc oritur, & huc recurrit omnis politicorum scientia.

l *Discrimen.*] Id est, *nulla bonorum ratio habetur.*

omnia virtutis præmia[a] *ambitio possidet. Neque mirum:*[1] *ubi vos separatim,*[b] *sibi quisque consilium capitis; ubi domi voluptatibus, hîc pecuniæ, aut gratiæ*[c] *servitis; eò fit, ut impetus fiat in vacuam remp. Sed ego hæc omitto. Conjuravêre cives nobilissimi patriam incendere; Gallorum gentem, infestissimam nomini Romano, ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu*[2] *supra caput est: Vos cunctamini etiam nunc &*[d] *dubitatis, quid intra mœnia, deprehensis hostibus, faciatis?*[e] *Misereamini, censeo;*[f] *Deliquêre homines adolescentuli per ambitionem: atque etiam armatos dimittatis.*[g] *Næ ista vobis mansuetudo, & misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res ipsa aspera est,*[h] *sed vos non timetis eam.*[i] *Immo verò maximè; sed inertia & mollitia animi, alius alium*[k] *expectantes cunctamini,*[l] *videlicet diis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maximis sæpe periculis, servavêre.*[m] *Non votis, neque*[n] *suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agendo, benè consulendo, prosperè omnia cedunt. Ubi socordiæ tete, atque ignaviæ tradideris, nequicquam Deos implores. Irati, infestique sunt. Apud majores nostros, A. Manlius Torquatus*

INTERPRETATIO.

1 *Quandoquidem vos capitis consilium, quisque pro se seorsim.*

2 *Dux hostium fauces urget cum exercitu, & nos premit.*

NOTÆ.

a *Ambitio.*] Cato ideo ad consulatum non fuit promotus, quia ambire, &, ut mos erat aliis, populo supplicare noluit, virtute suâ confisus scilicet, quæ tamen illi, hâc in parte, ut sæpè aliis inutilis fuit.

b *Sibi.*] Actum est de eo corpore, cujus vinculum solvitur, bonorum communio.

c *Servitis.*] Hoc est, *non pro bono reipublicæ, sed pro pecuniâ, aut gratiâ à privatis consequendâ, suffragia fertis.*

d *Dubitatis.*] *Cunctari* retardationem actionis, *Dubitare* ejus anxietatem notat, cùm, quid agamus, ancipites hæremus.

e *Misereamini.*] Ironia est, tametsi res ipsa seriò ex eorum personâ qui conjuratis favebant, proponitur.

f *Deliquêre.*] Ratio pro misericordiâ quæ ex personâ quoque subjicitur Cæsaris & aliorum, cum amarâ ironiâ.

g *Næ ista.*] Jam pro se loquitur Cato.

h *Sed vos.*] Iterum adversarios, eos scilicet, qui ad misericordiam inclinabat, exagitat.

i *Immò.*] Ad ea respondet Cato quæ cum irrisione concesserat. Quasi dicat, *Ne quis vestrum, non timere se simulet, nam vos maximè timere res ipsa indicat.*

k *Expectantes.*] Gall. diceremus, *En vous regardant l'un, les autres, pour savoir à qui ouvrira le pas.*

l *Videlicet.*] Inepto senatorum consilio ineptam subjicit rationem, illudque ad modum eâ ratione intortum, ut non jam senatûs, regum, sed puerorum consessus esse videatur. Certè minimè mirandum est, Cicero si alicubi testatur, Catonem vitam suam in discrimen obtulisse, atque sententiæ invidiam sibi capitis periculo præstandam vidisse.

m *Non votis.*] Ineptam arguit senatorum rationem.

n *Suppliciis.*] Id est, *precibus inutilium mulierculârum*, quæ stultè à diis petunt, quæ non aliter ipsi quàm per homines exequuntur.

bello Gallico filium suum, quòd is [a] *contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit. Atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit. Vos, de crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cætera eorum huic sceleri* [b] *obstat. Verùm parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si famæ suæ, si diis, aut hominibus unquam ullis pepercit. Ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterum jam patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cepario loquar? Quibus si quidquam pensi unquam fuisset,* [c] *non ea consilia de rep. habuissent. Postremò, P. C. si mehercle peccato* [d] *locus esset, facilè paterer vos ipsâ* [e] *re corrigi, quoniam verba contemnitis. Sed undique circumventi sumus: Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra mœnia, atque in sinu urbis sunt hostes. Neque parari, neque consuli quidquam occultè potest: quò magìs properandum est. Quare ita ego censeo: cùm nefario consilio sceleratorum civium resp. in maxima pericula venerit; hique indicio T. Vulturtii, & legatorum Allobrogum convicti, confessique sint, cædem, incendia, aliaque fœda atque crudelia facinora in cives, patriamque paravisse; de confessis, sicuti de* [f] *manifestis rerum capitalium,* [g] *more majorum, supplicium sumendum.*

Postquam Cato assedit, consulares omnes, itemque senatûs magna pars, sententiam ejus laudant; virtutem animi ad cœlum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant: Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit, sicut ille censuerat. Sed mihi, multa legenti, multa audienti, quæ populus Romanus domi, militiæque, mari atque terrâ præclara facinora fecit, fortè lubuit attendere, quæ res maximè tanta negotia sustinuisset. Sciebam, sæpenumero [1] parvâ manu cum magnis legionibus hostium contendisse: cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus: ad hoc, sæpe fortunæ [h] violentiam tolerâsse:

INTERPRETATIO.

[1] *Sciebam P. Romanum sæpe certâsse parvo exercitu cum magnis legionibus hostium.*

NOTÆ.

a *Contra.*] Non equidem *contra,* sed *sine* imperio; nisi quòd in bello, is contra imperium facit, qui absque eo aliquid audet.

b *Obstat.*] Prout id factum in illo Horatio cujus crimen intra gloriam fuit, ut loquitur Florus. Gall. diceremus: *Contrebalance.*

c *Non ea.*] Hoc est, *tam nefaria.* Verissimè dictum: nam per gradus ad extremam nequitiam descenditur; quod adolescentibus maximè notandum est.

d *Locus esset.*] Id est, *si postquam patratum fuisset facinus conjuratorum, res posset ad salutem converti.*

e *Re corrigi.*] Hoc est, *damno & incommodis, quæ ex conjuratorum facinore in vos redundarent.*

f *Manifestis.*] Illi sunt, quos crimen admisisse constat.

g *More.*] Priusquam leges paratæ essent pro tergo & capite civium.

h *Violentiam.*] Cum, verbi gratiâ, adversus Samnites, Gallos, Pyrrhum, Annibalem, bellum gesserunt.

facundiâ Græcos, gloriâ belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi, multa [1] agitanti, constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas, superaret. Sed, postquam luxu, atque desidiâ, civitas corrupta est, [2] rursus resp. magnitudine suâ, imperatorum atque magistratuum vitia [a] sustentabat; [3] ac, sicuti effœtâ parente, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed, memoriâ meâ, ingenti virtute, diversis moribus fuêre viri duo, M. Cato, & C. Cæsar; quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam, & mores, quantùm ingenio possem, aperirem. Igitur his [b] genus, ætas, eloquentia propè æqualia fuêre: magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Cæsar beneficiis, ac munificentiâ, magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine, & misericordiâ clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar, [c] dando, sublevando, ignoscendo; Cato, nihil [d] largiendo, gloriam adeptus est. In altero [e] miseris perfugium; in altero malis pernicies. Illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremò, Cæsar in animum induxerat, laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua negligere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum, exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium [f] modestiæ, decoris, sed maximè severitatis, erat. Non divitiis cum

INTERPRETATIO.

[1] *Et constabat mihi multa sedulò cogitanti, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patrâsse.*

[2] *Ex adverso respublica sustentabat magnitudine suâ vitia imperatorum.*

[3] *Et, sicuti* Roma *mater effœta, et lassata fuisset, non fuit sanè quisquam Romæ magnus virtute, per multas tempestates.*

NOTÆ.

a *Sustentabat.*] Id est, *Tanta erat reipublicæ opulentia, ut magistratuum negligentia & inertia, ea non intercideret; sed eorum vitia magnitudine suâ quodammodo absorberet.*

b *Genus.*] Catonis genus principium dignitatis et gloria à proavo Catone Censorio sumpsit: Cæsar verò ab Iulo Æneæ filio, Æneas à Venere, quæ ipsum ex Anchise genuit natales repetebat. Sed, ut vides, quæ adulatio ex fabulis invexerat, gravis auctor à rei veritate segregavit.

c *Dando.*] Noluit dicere *largiendo*, quod in vitium verteretur, verùm usus est Gerundio quod vim habet frequentativam. Quo ad rem idem dicit; sed sermo honestus est.

d *Largiendo.*] Non dixit, *dando*, ne videretur Cato tenax et avarus, sed *largiendo;* ut quibus largitionibus alii populi gratiam et suffragia emendicabant, ab iis ille integer cognosceretur.

e *Miseris.*] Imò et malis, nam utrisque Cæsar favebat: sed illud dissimulat Sallustius, qui et ipse, in his, à Julio sustentatus fuerat. Nonne modò largitionum Cæsaris invidiam honesto nomine declinavit? Egregius artifex, quem nemo non virum sanctissimum credat, nisi aliundè notus sit.

f *Modestiæ.*] Vide quid sit modestia ex opposito Cæsaris ingenio agitato, elato, ambitioso.

divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo, virtute; cum modesto, pudore; cum innocente, [a] abstinentiâ certabat: esse, quàm videri, bonus malebat; ita, quó minús gloriam petebat, eó magis adsequebatur. Postquam, uti dixi, senatus in Catonis sententiam discessit; consul optimum factu ratus, [b] noctem, quæ instabat, anté capere, ne quid eo spatio novaretur; [c] triumviros, quæ ad supplicium postulabat, parare jubet: ipse, præsidiis dispositis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit cæteris per prætores. Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululúm ascenderis ad lævam, circiter xii. pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper [d] camera lapideis [e] fornicibus vincta: sed [f] incultu, tenebris, odore fœda, atque terribilis ejus facies. In eum locum postquam demissus Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregêre. Ita ille patricius, ex gente clarissimâ Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus, factisque suis, exitum vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cepario, eodem modo supplicium sumptum est.

Dum ea Romæ geruntur, Catilina ex omni [1] copiâ, quam ipse adduxerat, & Manlius habuerat duas legiones [g] instituit; cohortes pro numero militum [h] complet; dein, utí quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venerat, [i] æqualiter distribuerat: ac brevi spatio legiones [k] numero hominum expleverat; cùm initio non ampliús duobus millibus habuisset. Sed ex omni copiâ circiter pars quarta erat militaribus armis instructa: cæteri, uti quemque casus armaverat, [l] sparos, aut lan-

INTERPRETATIO.

[1] *Catilina instituit duas legiones ex omnibus militibus quos ipse adduxerat, & Manlius habuerat.*

NOTÆ.

a *Abstinentiâ.*] Ita ut, neque alteri quicquam detraheret, neque verò dona accipere vellet.

b *Noctem.*] Id est, *antè omnia exequi quæ in senatu de conjuratis decreta essent, quàm nox ingrueret.*

c *Triumviros.*] Capitales scilicet, quibus carceris et supplicii, imò et aliquando inquisitionis, cura demandata erat, *C'étoit une espèce de Lieutenans criminels.*

d *Camero.*] *Une voûte.*

e *Fornicibus.*] Quid sint hoc in loco fornices nescio, nisi arcuatos lapides intelligamus, ex quibus ipsa camera constat; vel circulos illos in cameris ad speciem etiam extantes, quales visuntur in ædificiis, præsertim Gothico more extructis, quibus tota cameræ & ædificii moles innititur.

f *Incultu.*] Hoc est, *ex eo quòd locus ab hominibus non erat frequentatus.*

g *Instituit.*] Gal. *Il ordonna.*

h *Complet.*] Numerum non habebat militum, qui pro duabus legionibus requirebatur; ideoque, quos habuit, in singulas cohortes, quibus suus numerus non constitit partitus est.

i *Æqualiter.*] Ita ut singulæ cohortes deadvenientibus eundem numerum acciperent.

k *Numero.*] Instituta fuit legio à Romulo hominum 3000, quæ postea crevit usque ad 6000, qualis fuit tempore Catilinæ.

l *Sparos.*] *Sparus*, aut *sparum*, rusticum est telum, in modum pedis recurvum.

ceas, alii præcutas [a] sudes, portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere; modò ad urbem, modò in Galliam [b] versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, [c] cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul [d] alienum suis rationibus videri, existimans causam civium cum servis fugitivis communicâsse. Sed, postquam in castra nuncius pervenit, Romæ conjurationem patefactam; de Lentulo, & Cethego, cæterisque quos suprà memoravi, supplicium sumptum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos, magnis itineribus, in agrum [e] Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per tramites occultè profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat. Ex [f] difficultate rerum eadem illa existimans, [g] quæ suprà diximus Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra properè movit; ac sub ipsis radicibus montium consedit, quà illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius longè aberat, [h] utpote qui, magno exercitu, locis [1] æquioribus [i] expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina, postquam vidit, montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugæ, neque [2] præsidii ullam spem; optimum factu ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quàm primùm confligere. Itaque concione advocatâ, hujuscemodi orationem habuit.

Compertum ego habeo, milites, verba viris virtutem non addere; neque ex [k] ignavo strenuum, neque fortem ex [l] timido exercitum, oratione

INTERPRETATIO.

[1] *Utpote qui sequerentur locis planioribus in fugam promptos.*

[2] *Postquam Catilina vidit neque fugæ, neque tutelæ ullam spem remanere.*

NOTÆ.

a *Sudes.*] Perticæ sunt acutæ, præustæ.

b *Versùs.*] Adverbium est.

c *Cujus.*] In neutro genere. Eâdem ratione Gallicè dicimus. *Dont; Dequoi.*

d *Alienum.*] Nimirum, istud eos deterruisset, qui Romæ occultiùs conjurationis erant participes: Dicerent enim, *Quid nos isti colluvioni immiscebimus?* Deinde minùs Catilinæ causam defendere potuissent; nec locus ullus excusationi relictus fuisset.

e *Pistoriensem.*] In Etruriæ parte Occidentali, ad Appennini montis radices.

f *Difficultate rerum.*] Quibus, scilicet, Catilina circumventus erat.

g *Quæ suprà diximus.*] Hæc verba, in textum, ex marginali notâ irrepsisse videntur.

h *Utpote qui.*] Non refertur ad integram sententiam, sed tantùm ad verbum *aberat*, Quasi dixisset, *Neque tamen Antonius longè aberat, quamquam aberat tamen, utpote qui, &c.* Non placet hæc scribendi ratio.

i *Expeditos.*] Qui neque sarcinis, neque armaturâ graves onusti erant.

k *Ignavo.*] Quod ad corpus.

l *Timido.*] Quod ad animum refertur

imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia, naturâ, aut [a] *moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria, neque pericula excitant, nequicquam hortere. Timor animi auribus officit. + Sed ego vos, quò pauca monerem, advocavi; simul utì causam* [b] *consilii mei aperirem. Scitis equidem, milites, socordiâ, atque ignaviâ Lentuli, quantam ipsi, nobisque cladem attulerit; quoque modo, dum ex urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc verò, quo in loco res nostræ sint, juxta mecùm omnes intelligitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter à Galliâ obstant: diutiùs in his locis esse, si* [1] *maximè animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocunquè ire placet, ferro iter aperiendum est. Quapropter vos moneo, uti forti, atque parato animo sitis; &, cùm prælium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem, atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt;* [c] *commeatûs abunde, municipia, atque coloniæ* [d] *patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa adversa fient:* [e] *neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Præterea, milites non eadem nobis, & illis necessitudo impendet. Nos pro patriâ, pro libertate, pro vitâ certamus; illis* [f] *supervacaneum est pro potentiâ paucorum pugnare. Quò audaciùs aggredimini, memores pristinæ virtutis. Licuit vobis cum summâ turpitudine in exsilio ætatem agere, potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas* [g] *opes expectare; quia illa fœda, atque intoleranda* [h] *viris videbantur,* [i] *hæc sequi decrevistis. Si* [k] *hæc relinquere vultis,* [l] *audaciâ opus est. Nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fugâ salutem sperare,* [2] *tum arma, quîs corpus tegitur, ab hostibus* [m] *avertere, ea verò dementia est. Semper in prælio iis maximum est pe-*

INTERPRETATIO.

1 *Quamvis maximè vellemus.*

2 *Nam dementia est, sperare salutem in fugâ, atque insuper avertere ab hostibus arma, quibus corpus tegitur.*

NOTÆ.

a *Moribus.*] *Exercitio & assuetudine.*

b *Consilii*] Intelligit de consilio, manus cum Antonio conferendi.

c *Commeatûs.*] Ita vocantur ea omnia, quæ ad exercitûs alimoniam spectant.

d *Patebunt.*] Id est, *iis utemur faventibus.*

e *Neque locus.*] Minimè mirum si desperati omnes, qui cum Catilinâ perstiterunt, adversis vulneribus conciderint: vel ipsis lapidibus animos hæc ejus oratio dedisset.

f *Supervacaneum.*] *Superfluum & inutile,* quosque adeò faciliùs est vincere; cùm ferocior fit in libertate suâ vindicandâ dolor, quàm in injustâ dominatione defendendâ cupiditas.

g *Opes.*] Largitiones puta, Captatas hæreditates.

h *Viris.*] Id est, *hominibus strenuis & cordatis.*]

i *Hæc sequi.*] *Bellum patriæ indicere.*

k *Hæcrelinquere.*] *Bellum;* ut illi otium succedat.

l *Audaciâ.*] Omnino: nec aliter unquam victoriâ quisquam potitus est.

m *Avertere.*] Prout fit illud in fugâ.

riculum, qui maximè timent: audacia pro muro [a] *habetur. Cùm vos considero, milites, et cùm facta vestra* [b] *æstimo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas virtus vestra me* [c] *hortantur: prætereà necessitudo, quæ etiam timidos fortes facit.* [1] [d] *Nam, multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiæ loci. Quòd si virtuti vestræ fortuna* [e] *inviderit, cavete, ne inulti animam amittatis;* [2] *neu capti potiùs sicuti pecora, trucidemini, quàm virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.*

Hæc ubi dixit, paululum commoratus, [f] signa canere jubet, atque [3] instructos [g] ordines in locum æquum deducit; dein, remotis omnium equis, quò militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco, atque copiis [h] instruit. Nam utì planities erat inter sinistros montes & ab dexterâ rupes aspera, octo cohortes in fronte constituit: reliqua [i] signa in [k] subsidiis [l] arctiùs collocat. Ab his centuriones omnes lectos & [m] evocatos, præterea ex gregariis militibus optimè quemque armatum, in primam aciem subducit: C. Manlium in dextrà, Fæsulanum quemdam in sinistrâ

INTERPRETATIO.

[1] *Nam angustiæ loci impediunt ne multitudo hostium possit nos circumcludere.*

[2] *Cavete ne inulti moriamini, neve capti potiùs trucidemini, sicuti bruta, quàm relinquatis hostibus victoriam cruentam ac luctuosam, cùm certaveritis more virorum.*

[3] *Jubet signa canere; atque deducit ordines ad prælium compositos, in locum planum.*

NOTÆ.

a *Habetur.*] Pro *est:* Jam sæpiùs eo sensu vidimus.

b *Æstimo.*] Id est, *singulis suam laudem tribuo;* ideoque quàm præclara fuerint reputo.

c *Hortantur.*] *Mihi addunt alacritatem.*

d *Nam.*] Rationem reddit, cur de fortitudine suorum, quantumvis paucorum, bene speret; quia scilicet, per loci angustias, eos non liceat hostibus circumvenire.

e *Inviderit.*] Id est, *si vobis pereundum sit.* Ille verò vocibus abstinet ominosis.

f *Signa.*] Quibus prælium indicebatur. Tubis autem, buccinis, & cornibus utebantur, non tympanis, ut solent nostrates, aliique, quando milites ad prælium, vel ad aliquod opus erant evocandi: vel etiam cùm signa & aquilæ erant movendæ. Sed apud alios ista pleniùs videbis.

g *Ordines.*] Id est, *milites, prout singuli erant sub suis signis; atque huic, aut illi centurioni parebant.*

h *Instruit.*] Ordines erant instructi, at exercitus non erat: illud est munus Imperatoris.

i *Signa.*] Id est, *reliquum exercitum.*

k *Subsidiis.*] Pars erat aciei postrema, ubi plerumque triarii, & fortissimi erant milites.

l *Arctiùs.*] *Il les fit serrer d' avantage.*

m *Evocatos.*] Illi erant qui militiâ functi, ad bellum, nisi in tumultu, cogi non poterant; sed precibus illecti, in gratiam ducum militabant. Cùm itaque longo usu bellandi artem didicissent, meritò eos Sallustius *lectos* appellat.

parte curare jubet: ipse cum libertis, & [a] colonis propter Aquilam adsistit, quam bello [b] Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex alterâ parte C. Antonius, [c] pedibus æger, quòd prælio adesse nequibat, M. [d] Petreio legato exercitum permittit. [e] Ille cohortes veteranas, quas [f] tumulti causâ conscripserat, in fronte, post eas cæterum exercitum in subsidiis locat. [g] Ipse equo circumiens, unumquemque nominans, appellat, hortatur, rogat, utì meminerint, se contra latrones, inermes, pro patriâ, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quòd amplius annos triginta [h] tribunus, aut [i] præfectus, aut legatus, aut prætor cum magnâ gloriâ in exercitu fuerat; plerosque ipsos, factaque eorum fortia noverat: ea commemorando, militum animos accendebat. Sed, ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tubâ [k] signum dat, cohortes paullatim incedere jubet. Idem facit hostium exercitus. Postquam eò ventum est, unde â [l] ferentariis prælium committi posset, maximo clamore, infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinæ virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt; maximâ vi certatur. Interea Catilina cum

NOTÆ.

a *Colonis.*] Syllæ fuerunt milites, quibuscum Etruriam colendam divisisse antea vidimus; quos, cùm suo largiùs usi essent, & rebus novis studerent, facilè in suas partes Catilina illexerat.

b *Cimbrico.*] Cimbri Germaniæ populi fuerunt, maximè ad Septentrionem qui cùm terras eorum inundâsset oceanus, quærentes sedes novas, cum Theutonis, atque Tigurinis, adversus Romanos bellum gesserunt.

c *Pedibus.*] Mente potiùs; nam morbum finxisse scribit Dio: Veritus scilicet, ne sibi palam aliquid à Catilinâ objiceretur, quòd conjurationis participem fuisse eum declararet.

d *Petreio.*] Is postea legatus fuit Pompeii in Hispaniâ, uti quidem videtur, qui se rerum desperatione interemit in Africâ; vel, ut alii volunt, cum Jubâ mutuo vulnere concidit.

e *Ille.*] Petreius.

f *Tumulti.*] Pro *tumultûs*. Ita olim indifferenter.

g *Ipse.*] *Mirùm quàm hîc hæsitent commentatores, ac contraria & sentiant, & exponant in re non admodum difficili: Ego,* inquit Glareanus, *per* Ille, Petreium *intelligo; per* Ipse, Antonium: *quod Lector ipse, simul atque priora cum sequentibus conferet, facilè intelliget.* At verò Zanchius: *Non satìs mirari possum Glareanum qui asserit hîc Commentatores hæsitare, ac contraria exponere, cum ipse potiùs in re facillimâ contraria exponat: Ego, ut à Glareano dissentiam, per* Ille *Antonium accipio, per* Ipse, *Petreium; quod unusquisque mediocriter eruditus animadverteret.* Quartus accedat, si volet, cui ipse ridiculo fuerim, certè tertius Zanchium, & ejus confidentiam multis de causis demiror, atque in Glareani partes unicè concedo.

h *Tribunus.*] Dux mille hominum, *A colonel.*

i *Præfectus.*] Qui neque est Imperator, neque legatus; sed pro tempore vicem præstat Imperatoris aut Prætoris.

k *Signum.*] *Bellicum* seu *classicum;* signum cum hoste congrediendi. *Fit sonner la charge.*

l *Ferentariis.*] Illi erant, quibus levis armatura; quique primi, quibusvis telis eminus missis, prælium committebant.

[a] expeditis in primâ acie versari, laborantibus succurrere, [b] integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire; strenui militis, & boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam [c] contrá, ac ratus erat, magnâ vi tendere; cohortem [d] prætoriam in medios hostes inducit; eosque perturbatos, atque alios [e] alibi resistentes, interficit: deinde utrimque ex lateribus cæteros aggreditur. Manlius, & Fæsulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina; memor [f] generis, atque pristinæ dignitatis suæ, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur. Sed, confecto prælio, tum veró [g] cerneres quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. Nam feré, quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum, amissâ animâ, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, pauló diversiùs, sed omnes tamen [h] adversis vulneribus, conciderant. Catilina verò longè à suis inter hostium cadavera repertus est, paululùm etiam spirans; ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultú retinens. Postremò, ex omni [1] copiâ, neque in prælio, neque ìn fugâ quisquam civis ingenuus captus est. Ita cuncti suæ, hostiumque vitæ [i] juxtà pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam, aut incruentam victoriam adeptus erat. Nam strenuissimus quisque aut occiderat in prælio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi au-

INTERPRETATIO.

Postremò, ex omni Catilinæ exercitu, neque in prælio, neque in fugâ, quisquam civis ingenuus captus est.

NOTÆ.

a *Expeditis.*] Non jam intelliguntur levis armaturæ milites, ut suprà; (quid enim faceret Catilina cum inermibus nebulonibus?) sed ii qui ad pugnandum alacres videbantur. *Les plus lestes: Les plus braves.*

b *Integros.*] Qui neque vulnerati, neque lassi erant. *Des gens frais.*

c *Contrà.*] Adverbium. *Contra ac*, optimè. *Contre l' opinion qu' il avoit eû.*

d *Prætoriam.* Ea erat quæ à Prætore non discedebat, in quam amici, voluntarii, fortissimi, omnes optimè armati adscribebantur.

e *Alibi.*] Id est, *adversus alios, quàm à quibus interficiebantur.*

f *Generis.*] In primis nobilem fuisse suprà vidimus.

g *Cerneres.*] Pro, *quivis cernere posset.* Sic sæpè & elegantissimè loquuntur.

h *Adversis.*] Id est, *quæ corpore adverso, & hosti opposito acceperant.*

i *Juxtà.*] Jam vidimus hanc vocem pro *pariter* positam. Intelligè, Hos Catilinæ milites, modò ut hostes interficerent, sibi minimum cavisse.

tem, qui è castris visendi, aut spoliandi gratià processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant. Fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus, atque gaudia agitabantur.

FINIS BELLI CATILINARIA.

C. SALLUSTII CRISPI

JUGURTHA,

SEU

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSÒ [1] queritur de naturâ suâ genus humanum, quòd imbecille, atque ævi brevis, sorte potiùs quàm virtute, regatur. Nam [2] contrà reputando, neque majus aliud, neque præstabiliùs invenias; magisque [3] naturæ [a] industriam hominum, quam [b] vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium, animus est: qui ubi ad gloriam virtutis viâ grassatur, abundè pollens, potensque, & clarus est, neque [c] fortunâ eget; quippe quæ probitatem, industriam, aliasque artes bonas neque dare neque eripere cuiquam potest. Sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam, & voluptates corporis pessumdatus est, perniciosâ lubidine [d] paulisper usus: ubi [e] per socor-

INTERPRETATIO.

[1] *HOMINES queruntur iniquè et absque ratione de naturâ suâ* quando dicunt, *quòd, cùm sint debiles atque vitæ brevis, regantur potiùs cæco fato, aut fortunâ, quàm virtute.*

[2] *Inquirendo in contrariam opinionem.*

[3] *Et potiùs invenies industriam hominum deesse naturæ.*

NOTÆ.

a *INDUSTRIAM.*] Quid potissimum per industriam significetur, ex hoc loco intelligis, animi scilicet cura & diligentia cum solertiâ conjuncta.

b *Vim.*] Pro *vires:* raró ita invenias.

c *Fortuna.*] Istud auctoris sensu, qui hoc in loco cum stoicis facit, est accipiendum: Si enim gloriam in hominum opinione reponas, omnino & fortunâ, & ejus bonis opus erit, quæ plerumque factis invidet.

d *Paulisper.*] Verissimè & optimè: Sensibus enim cùm finita & debilis admodum sit natura, per eos homo, nisi brevem, non potest capere voluptatem, quâ brevi quoque exsaturabitur.

e *Per socordiam.*] Causam indicat nostrorum omnium malorum, animi neglientiam. Ea est omnino.

diam vires, tempus, ingenium defluxêre, naturæ infirmitas accusatur: [1] suam quique culpam [a] actores ad negotia transferunt. Quòd si hominibus [b] bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena, ac nihil profutura, multùm etiam periculosa petunt: neque [c] regerentur magis, quàm regerent casus; & [2] eò magnitudinis procederent, ubi [d] pro mortalibus, gloriâ æterni fierent. Nam uti genus hominum compositum ex corpore, & animâ, est: ita res cunctæ, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi, naturam sequuntur. Igitur [e] præclara facies, magnæ divitiæ, [3] ad hoc vis corporis, & alia omnia hujuscemodi brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, [f] immortalia sunt. Postremò, corporis & fortunæ bonorum, uti initium, sic finis est; omniaque orta occidunt, & aucta senescunt; animus incorruptus, [g] æternus, rector humani generis, [4] agit, atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quò magìs pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: cæterùm ingenium, quo neque melius, neque [5] [h] amplius aliud in naturâ mortalium

INTERPRETATIO.

[1] *Quique et singuli Actores, et ii qui res exequi deberent, rejiciunt in negotia culpam suam.*

[2] *Et pervenirent ad eum gradum magnitudinis, in quo (cùm mortales sint) gloriâ æterni evaderent.*

[3] *Prætereà vis corporis, et alia omnia istius generis, exiguo tempore dissolvuntur et dissipantur.*

[4] *Animus versat et regit, tenet, et intelligit omnia, neque ipse includitur, cogitur, aut continetur.*

[5] *Cæterùm sinunt languere et stupere incultu atque socordiâ ingenium, quo nihil est melius, neque majus, aut dignius in naturâ mortalium.*

NOTÆ.

a *Actores.*] Meliùs credo, quam *auctores*, prout habent alii. Hoc dicit, Homines rerum difficultatem, quasi illæ supra suas vires essent, caussari; cùm ideo tantùm tales sint, quòd viribus à naturâ concessis, in tempore & loco usi non fuerint

b *Bonarum.*] Earum scilicet, quæ mentem excolunt, & nobis prosunt.

c *Regerentur.*] Nunc dicit Sallustius, sapientem adversus fortunam posse plurima, etiam in iis quæ sunt ejus juris, id est, quoad ea bona quæ non sunt in nostrâ potestate, ut loquuntur stoici, puta famam, gloriam, divitias, &c. Atque hoc quoque verum est, nosque maximè ad virtutem incendere debet. Nam *sapiens quidem, pol, ipse fingit fortunam sibi*, ut ait Plautus.

d *Pro mortalibus.*] Vis istius præpositionis eo sensu, quo in interpretatione indicavimus, diligenter notanda est; nam aliquoties recurret in nostro autore.

e *Præclara.*] *La bonne mine, la belle prostance.*

f *Immortalia.*] Rhetoricè istud dictum, tametsi historiæ beneficio præclara facta in memoriâ hominum reviviscunt.

g *Æternus.*] Hæc fuit opinio quorundam Philosophorum, quam ab Orpheo dimanâsse volunt. Imò stoici rotundè animas divinæ mentis particulas esse prædicaverunt: A quo errore nos retrahit doctrina Christiana, cùm animæ nostræ à deo creatæ sint ex nihilo, ideoque initium habuerint; quamvis sint æternæ à parte pòst, ut loquuntur, atque in æternum esse debeant.

h *Ampliùs.*] Ingenii humani tangit magnitudinem, &, ut ita dicam, vastitatem, quâ cuncta complecitur.

est, incultu atque socordiâ torpescere sinunt; cùm præsertim tam multæ, variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur. Verùm ex [1] his magistratus, & imperia, postremò omnis cura rerum publicarum minimè mihi hâc tempestate cupienda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem [2] jus fuit, [a] tuti, aut eò magis [b] honesti sunt. Nam, [c] vi quidem regere patriam, aut [d] parentes, quamquam & possis, & delicta [e] corrigas; tamen importunum est: cùm præsertim omnes rerum mutationem cædem, fugam, aliaque hostilia [f] portendant. Frustra autem niti, neque aliud, se fatigando, nisi odium [3] quærere, extremæ dementiæ est: nisi fortè quem inhonesta & perniciosa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem suam [g] gratificari. Cæterùm ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: [h] cujus de virtute quia multi dixêre, prætereundum puto; simul, ne [4] per insolentiam quis existimet memet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul à republicâ ætatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant: [i] certè, quibus

INTERPRETATIO.

[1] *Ex his artibus.*

[2] *Neque illi quibus, per fraudem, jus & potestas fuit, gerendi* magistratus & imperia, *sunt eâ re magis tuti aut honesti.*

[3] *Extremæ dementiæ est, frustrà conari, neque aliud persequi & consequi se fatigando, nisi odium.*

[4] *Ne aliquis existimet memet extollere insolenter studium meum,* id *laudando.*

NOTÆ.

a *Tuti.*] Illud respicit bona fortunæ.

b *Honesti.*] Refertur hoc ad bona animi: ideoque iis de quibus loquitur, prorsus inutile fuisse dicit, muneribus frui reipublicæ. Gall. diceres, *Ils n' en sont ni plus à leur aise, ni plus honnêtes gens.*

c *Vi.*] Plato, quod & Cicero refert, tantum contendere in republicâ jubet, quantum probare tuis civibus possis; vim neque parenti, neque patriæ afferri oportere.

d *Parentes.*] Innuit tam turpe esse patriam quàm parentes vi regere velle.

e *Corrigas.*] Hoc est, aliquatenus corruptam civitatem emendes, aut id certè coneris.

f *Portendant.*] Significent, & propemodum importent, cùm iis qui castigantur, tum præsertim illis qui alios castigant.

g *Gratificari.*] Gall. diceres, *Abandonner, & faire litière*

h *Cujus de virtute.*] Historiam Cicero dicit, Testem temporum, Lucem veritatis, Magistram vitæ, Nunciam vetustatis. Historiæ virtus certè maxima est, cum ex aliorum erratis in melius vitam nostram instituere, & quid expetendùm quidve fugiendum sit, sine nostro periculo, possimus cognoscere. Proindè haud immeritò Demetrius Phalereus Ptolemæum regem subinde admonebat, ut, libros legeret, quoniam, quæ amici non audent principibus demonstrare, ea omnia in libris scripta reperiuntur.

i *Certè.*] Vim habet occultam hæc vocula, & conjunctam habet ironiam. Auctor enim dum videtur rationem reddere velle, cur ab aliis reprehendatur, graviter illos vellicat. Gall. diceremus eodem charactere, *Assurement, Ces Messieurs qui savent si bien courir après le petit peuple,* &c.

maxima industria videtur, [a] salutare plebem, & conviviis [b] gratiam quærere. Qui si reputaverint, & [c] quibus ego temporibus magistratum adeptus sum; & [d] quales viri idem assequi nequiverint; & postea, quæ [e] genera hominum in senatum pervenerint, profectò existimabunt, me magis [f] merito, quàm ignaviâ, judicium animi mei [g] mutavisse; majusque commodum ex [h] otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum. [i] Nam sæpè audivi, Q. [k] Maximum, P. [l] Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros viros, solitos ita dicere, cùm majorum [m] imagines intuerentur, vehementissimè sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non [n] ceram illam, neque figuram tantam vim in sese habere; sed memoriâ rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari, quàm virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contrà quis est omnium [1] his moribus, quin divitiis, & sumptibus, non probitate, neque industriâ, cum majoribus suis

INTERPRETATIO.

[1] *Quis omnium ita vivit.*

NOTÆ.

a *Salutare.*] Romæ mos erat, quosvis prensando, nomine proprio, quasi intimè noti, & chari essent, appellando, manum porrigendo, &c. plebis gratiam aucupari.

b *Gratiam.*] Benevolentiam & populi favorem solebant etiam epulis & conviviis demereri.

c *Quibus.*] Turbulentis scilicet, singulis ad imperia properantibus; unde ea & obtinere erat difficile.

d *Quales.*] Catonem fortè inter alios designavit, qui præturam petens repulsam tulit. Cæterùm totus iste locus rhetoricam, habet exornationem, non persuasionem: neque verò cuiquam Sallustium virtute Catoni prælatum fuisse, Sallustius probaverit.

e *Genera.*] Per contemptum loquitur. Gall. *Quelle sorte de gens.*

f *Merito.*] *Legitimâ de causâ:* Quasi scilicet eo indignum fuisse, cum turbâ hominum levissimorum, in senatum venire.

g *Mutavisse* Id est, *Non jam, ut antea, ad magistratus ferri.*

h *Otio.*] Honesto scilicet, quod in scribendâ historiâ collocavit: nam aliud est otium turpe, eorum qui se non tantùm à rebus publicis, sed ab omni omnino labore subtrahunt.

i *Nam sæpè.*] Ostendit auctor quomodo hominibus prosit rerum memoria, atque adeò, quâ ratione respublica ex suo otio emolumentum possit capere.

k *Maximum.*] Is ex Fabiorum fuit familiâ, qui dictator adversus Annibalem creatus, cunctando vim fregit illius imperatoris, atque res Romanas paululùm restituit.

l *Scipionem.*] Plures eo nomine fuerunt viri celeberrimi, præcipuè verò Africani illi duo, major à victâ Africâ, Minor ab Africâ quoque, sed postquam ab illo victa fuisset, ita dictus; antea in Scipionum familiam ab Africani illius magni filio, & in decus gentis assumptus, cum Paulo Macedonico procreatus esset. De isto minore hìc agi non sine ratione crediderim.

m *Imagines.*] Habebant Romæ qui illustri loco nati essent, quique in majoribus aliquem sellâ curuli decoratum habuissent, imagines, vultus eorum & posterorum ex cerâ referentes, quas ligneo armario in atrio, seu primâ parte ædium, includebant; festis diebus, apertis armariis, ornabant; in funeribus, cùm quis ex eâ domo mortuus esset, honoris causâ efferebant.

n *Ceram.*] Ex quâ fiebant imagines.

contendat? Etiam homines [a] novi, qui anteà per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, [b] furtim, & per [c] latrocinia potiùs, quam bonis artibus, ad imperia & honores nituntur. Proindè quasi prætura, & consulatus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, & magnifica sint, ac non [1] perindè habeantur, ut eorum, qui ea sustinent, virtus est. Verùm ego liberiùs, altiùsque processi, dum me civitatis morùm piget, tædetque. Nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Rom. cum Jugurthâ rege [d] Numidarum gessit: primùm, quia magnum & atrox, [2] variaque victoria fuit; dein, quia tum primùm superbiæ nobilitatis, [3] obviàm itum est. Quæ [e] contentio divina & humana cuncta permiscuit, eòque vecordiæ processit, utì studiis civilibus [f] bellum, atque [4] vastitas Italiæ finem facerent. Sed priùs quàm hujuscemodi rei initium expedio, pauca suprà repetam; quo ad cognoscendum, omnia illustria, magìs magìsque in aperto sint. Bello Punico [g] secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, [h] post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes maximè attriverat; Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus á P. [i] Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa & præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, & capto [k] Syphace, cujus in Africâ magnum, atque latè imperium valuit, populus Rom. quascumque urbes, & agros manu ceperat, [l] regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona atque honesta

INTERPRETATIO.

[1] *Et non sint sicuti virtus eorum, qui ea gerunt.*

[2] *Quia victoria in hanc & illam partem inclinavit.*

[3] *Quia tum primùm* Plebs Romana *restitit superbiæ nobilitatis.*

[4] *Ut discordiis civilibus bellum atque amplitudo Italiæ finem facerent.*

NOTÆ.

a *Novi.*] Id est, *qui primi ex suâ gente claruerunt.*

b *Furtim.*] Non virtutem ostentando, sed largitionibus suffragia corrumpendo, aut aliter cuniculis irrependo.

c *Latrocinia.*] Hoc nomine omnes damnat vias distortas, per quas sibi potestatem quærebant, & magistratus, si cum vi aliquâ conjuncta essent.

d *Numidarum.*] Numidiæ Africæ regio, est pars ejus tractûs, quem hodie *Barbariam* vocant, cùm eo qui *Bildulgerid* dicitur. Verùm ex ipso Sallustio postea cognoscetur.

e *Contentio.*] Inter plebem & nobilitatem.

f *Bellum.*] Quod Marium inter & Syllam intercessit, huic favente nobilitate, illi plebe.

g *Secundo.*] Ter Romani cum Carthaginiensibus bellum gesserunt. Hoc secundo, Pœnorum duce Annibale, profligata, & propemodum perdita fuit res Romana.

h *Post magnitudinem.*] Id est, *non contentus Romanorum gloriam proculcâsse.*

i *Scipione.*] Hic est major.

k *Syphace.*] Fuit Syphax rex Masæsylorum opulentissimus, Masinissæ ab Oriente vicinus.

l *Regi.*] Masinissæ.

nobis permansit: sed [a] imperii, vitæque ejus, finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Manastabale, & Gulussâ fratribus morbo absumptis. [1] Is Adherbalem, & Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque filium Manastabilis fratris, quem Masinissa, quòd ortus ex concubinâ erat, [b] privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit. Qui ubi primùm adolevit, pollens viribus, decorâ facie, sed multò maximè ingenio validus, non se [c] luxu, neque inertiæ corrumpendum dedit. Sed, utì mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum æqualibus certare: &, cum [2] omnes gloriâ anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc, pleraque tempora in venando agere; leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimùm facere, [d] & minimùm ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio lætus fuerat, existimans virtutem Jugurthæ regno suo gloriæ fore: tamen postquam hominem adolescentem, [3] exactâ ætate suâ, & parvis liberis, magìs magisque crescere intelligit, vehementer eo negotio [e] permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum [f] natura mortalium avida imperii, & [g] præceps ad explendam animi cupidinem; præterea, [h] opportunitas suæ, liberorumque ætatis, [4] quæ etiam mediocres viros spe prædæ transversos agit; ad hoc, [5] studia Numidarum in Jugurtham accensa, [6] ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne quà seditio, aut bellum oriretur, anxius erat. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse

INTERPRETATIO.

[1] *Is Micipsa genuit ex sese Adherbalem & Hiempsalem.*

[2] *Cùm omnes gloriâ superaret.*

[3] *Cùm videt hominem adolescentem crescere magìs ac magìs, vitâ suâ elapsâ.*

[4] *Quæ opportunitas etiam homines aliquâ virtute præditos, spe prædæ à rectâ viâ abducit.*

[5] *Præterea maximus Numidarum favor in Jugurtham*, Micipsam terrebat.

[6] *Anxius erat ne qua seditio aut bellum oriretur ex Numidis, si talem virum fraude interfecisset.*

NOTÆ.

a *Imperii.*] Illud est quod Gallicè dicimus; *Il perdit l' Empire avec la vie.* Sed Latinè phrasis ambigua est, ideoque minùs probanda.

b *Privatum.*] Scilicet nec regio cultu, nec in spem regni, educebatur.

c *Luxu.*] Antiquè. Jam suprà eosdem notavit fontes omnium malorum: Verissimè; atque hîc præcipuè cavendum.

d *Et minimùm.*] Facilè his artibus sine invidiâ laudem invenias, & amicos pares.

e *Permotus.*] Timens videlicet, ne Jugurtha gratiâ & viribus ad invadendum imperium uteretur.

f *Natura.*] Illud est quod modò dixi; Metuebat Micipsa, ne, sicuti omnes à naturâ proni sumus ad explendam animi cupidinem, Jugurtha aliquid contra se, tum maximè contra liberos moliretur.

g *Præceps.*] Hinc prima mali nostri labes: ideoque hâc in parte diffidendum, præcavendum, & maximè ex longinquo principiis obstandum; nisi fortè per prærupta frangi lubet.

h *Opportunitas.*] Senes enim & pueri ad bellum sunt inepti.

hominem tam acceptum popularibus; [1] quòd erat Jugurtha manu promptus, & appetens gloriæ militaris, statuit eum objectare periculis, & eo modo fortunam tentare. Igitur bello [a] Numantino Micipsa, cùm populo R. equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel [2] ostentando virtutem, vel hostium sævitiâ, facilè eum occasurum, præfecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat; sed ea res longè aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, & [3] [b] morem hostium cognovit; multo labore, multâque curâ, prætereà modestissimè parendo; & sæpè [4] obviàm eundo periculis, in tantam claritudinem brevì pervenerat, utì nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sanè, quod difficillimum in primis est, & prælio strenuus erat, & bonus consilio: quorum [c] alterum ex providentiâ timorem, alterum ex audaciâ temeritatem, adferre plerumque solet. Igitur [d] imperator omnes ferè res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magìs magìsque eum indies amplecti, quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustrà erat. [5] Huc accedebat munificentia animi, & ingenii solertia: quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitiâ conjunxerat. Eâ tempestate in exercitu nostro fuêre complures novi, atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque [e] potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magìs, quàm honesti; qui Jugurthæ non [f] mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore utì solus imperio Numidiæ potiretur: [g] in ipso maxi-

INTERPRETATIO.

[1] *Quia Jugurtha erat manu promptus, & cupidus gloriæ militaris*, Micipsa *decrevit, eum objicere periculis.*

[2] Micipsa *opinans eum interfectum iri, vel dum virtutem ostentaret, vel hostium sævitiâ*, eum *præfecit Numidis.*

[3] *Postquam* Jugurtha *cognovit hostium pugnandi rationem.*

[4] *Objectando se periculis.*

[5] *Præterea in ipso erat magnificentia animi.*

NOTÆ.

a *Numantino.*] Numantia urbs fuit Hispaniæ Tarraconensis, non longè ab ortu fluminis Durii, si viros æstimes, par omnibus urbibus bello, quod olim adversus Romanos fortissimè gesserunt.

b *Morem.*] Hîc in perditissimo homine, pro tempore spectare licet ornatissimi juvenis speciem, & virtutis exemplum.

c *Alterum.*] Esse scilicet, bonum consilio, generat timorem: enimvero aliquis ut bene det consilium, ille debet prævidere pericula; quod si fuèrit, ea profectò reformidabit, deinde, quod pronum est, ni virtus adsit, eadem quoque fugitabit.

d *Imperator.*] Scipio.

e *Potiores.*] Id est, *Apud quos major divitiarum, quàm virtutis, ratio et æstimatio erat.*

f *Mediocrem.*] Id est, *Cùm jam suâ sponte Jugurtha dominationem affectaret, cupiditatem inflammabant insuper exitiales illi consiliarii.*

g *In ipso.*] Jugurthâ scilicet. Hæc & similia ingerebant nefarii illi adulatores.

mam virtutem, Romæ omnia venalia esse. Sed postquam, Numantiâ deletâ, P. Scipio dimittere auxilia, & ipse reverti domum decrevit; [1] donatum atque laudatum magnificè pro concione, Jugurtham in [a] prætorium adduxit; ibique secretò monuit, utì potiùs [b] publicè, quàm privatim, amicitiam populi Rom. coleret; neu [c] quibus largiri insuesceret: periculosè à paucis emi, [d] quod multorum esset. Si permanere vellet in suis [e] artibus, [f] ultrò illi & gloriam, & regnum venturum: sin [g] properantiùs pergeret, suâmet ipsum pecuniâ præcipitem casurum. Sic locutus, cum literis eum, quas Micipsæ redderet, dimisit. Earum [2] sententia hæc erat. *Jugurthæ tui bello Numantino longè maxima virtus fuit; quam rem tibi certè scio gaudio esse; nobis ob merita sua carus est: ut idem* [3] *S. P. Q. R. sit, summâ ope nitemur. Tibi quidem* [4] *pro nostrâ amicitiâ gratulor. En habes virum dignum te, atque avo suo Masinissâ.* Igitur [h] rex, ubi ea, quæ famâ acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit; cùm virtute, tum [i] gratiâ viri permotus, [k] flexit animum suum; & Jugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit, & testamento pariter cum filiis hæredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo, atque ætate confectus, cùm sibi finem vitæ adesse intelligeret, coram amicis, & cognatis itemque Adherbale, & Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurthâ habuisse.

INTERPRETATIO.

[1] *Adduxit Jugurtham in tentorium suum, postquam ipsi munera contulisset, atque* eum *laudâsset magnificè coram exercitu.*

[2] *Earum sensus hic erat.*

[3] *Senatus, Populusque Romanus.*

[4] *Gratulor equidem tibi, secundum nostram amicitiam.*

NOTÆ.

a *Prætorium.*] Tabernaculum erat, seu tentorium vel domus Imperatoris, sive Prætor, sive Consul fuisset.

b *Publicè.*] Hoc est, *Ne huic aut illi se ille privatim addiceret, sed virtute suâ universum Populum Romanum sibi demereretur.*

c *Quibus.*] Non dixit *quibusvis;* quomodo Jugurthæ levitatem exprobrâsset; neque, factum ipsum in totum damnâsset; verùm *quibus* dixit, ut ille intelligat, neminem largitionibus devinciendum, eo modo, & *fine,* quo procul dubio, summus Imperator cœpisse cùm intellexerat.

d *Quod multorum.*] Loquitur de amicitiâ & favore P. Romani. Cæterùm ex singulis propemodum Scipionis verbis maxima documenta sumere possunt viri principes: quæ quia Jugurtha spreverat, de summo fastigio excussus est.

e *Artibus.*] Bonis scilicet. Reprehensionem habet hæc Imperatoris admonitio tametsi occulta est.

f *Ultrò.*] Ipso nec cogitante. Gall. *Sans qu' il s' en mît en peine.*

g *Properantiùs.* Hoc est, *vim faceret rebus,* quæ cum tempore fiunt, sensim & sine sensu, quæque aliter franguntur. Gall. *Que s' il se hâtoit trop; Que s' il violentoit les choses.*

h *Rex.*] Micipsa.

i *Gratiâ.*] Cùm Jugurtham, gratum & acceptum esse sciret, tum popularibus, tum Romanis.

k *Flexit.*] Hoc est, *Cùm antea Jugurtham perdere quæsivisset, mutato consilio, beneficiis ipsum cumulavit.*

Parvum ego te, Jugurtha, [a] *amisso patre, sine spe, sine opibus,* [b] *in meum regnum accepi, existimans non minùs me tibi, quàm si* [c] *genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res* [d] *falsum me habuit. Nam ut alia magna et egregia* [1] [e] *tua omittam, novissimè rediens Numantiâ, meque, regnumque meum, gloriâ honoravisti; tuâque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti; in Hispaniâ nomen familiæ* [f] *renovatum est: postremò, quod* [g] *difficillimum inter mortales est, gloriâ invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitæ facit, per* [h] *hanc dextram, per* [2] *regni fidem moneo, obtestorque, utì hos, qui tibi genere propinqui,* [i] *beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quàm sanguine conjunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri, præsidia regni sunt, verùm amici: quos neque armis cogere, neque auro parare queas, officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quàm frater fratri? Aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego regnum vobis trado firmum, si boni eritis; si mali, imbecillum. Nam* [k] *concordiâ res parvæ crescunt, discordiâ maximæ* [l] *dilabuntur. Cæterùm ante hos* [3] *te, Jugurtha, quia ætate, et sapientiâ prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet:*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam ut silentio prætereeam alia tua magna, et egregia facinora.*

[2] *Moneo per fidem quæ regno debetur.*

[3] *Cæterùm te decet, plùs quàm hos.*

NOTÆ.

a *Amisso.*] Manastabale, scilicet.

b *In meum.*] Id est, *Non modò in regiam induxi, sed cultu & spe cum filiis meis eâdem eduxi.*

c *Genuissem.*] Te supple.

d *Falsum.*] Id est, *Tu mihi revera ea omnia præstitisti, quæ à filio possunt repeti.*

e *Tua.*] Nota phrases ejusmodi ellipticas: Vim habent maximam. Ita cùm apud Terentium, pater filium vocat *omnium*, plùs est quàm si sceleratissimum, aut quopiam atroci alio nomine appellâsset, cùm quodlibet intelligi possit.

f *Renovatum.*] Hoc dicit, quia Masinissa multa præclarè gesserat in Hispaniâ adversus Romanos, priusquam cum Scipione, societatem iniret.

g *Difficillimum.*] Omnino: nam ut habet Horatius,

Heu! nefas!
Virtutem incolumem odimus,
Sublatum ex oculis quærimus, invidi.

h *Hanc.*] Intelligendum est Micipsam Jugurthæ manum tenuisse, dum hæc diceret.

i *Beneficio.*] Quia, videlicet, in partem & regni hæreditatem Jugurtham Micipsa assumpserat; atque pro filio habuerat.

k *Concordiâ.*] Scitum est quod quidam fecit, ut concordiam filios, quos magno numero habuit, edoceret: Sagittas, pro eorum numero sumpsit, quas in fasciculum colligatas cuique rumpendas porrexit; quod illi cùm nequivissent, ipse singulas seorsim nullo negotio perfregit. Itaque omne quod est, tam diu manet atque subsistit, quàm unum est; interit quando solvitur, aut unum esse desinit.

l *Dilabuntur.*] *Pereunt*, sed acutè expressit, cùm *dilabi* præcisè notet *in partes varias abire*, quod ex se & immediatè ponit totius destructionem. Tanti est certè unio in universâ naturâ ut vel ipsum nomen nescio quid blandi & jucundi sapiat; divisio contra lacerare, & omne malum portendere videatur.

Nam in omni certamine, qui [1] *opulentior est, etiam si accipit injuriam, tamen, quia plùs potest, facere videtur. Vos autem, Atherbal, et Hiempsal, colite, observate* [2] *talem hunc virum; imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos* [3] *sumpsisse videar quàm, genuisse.*

Ad ea Jugurtha, tametsi regem [a] ficta locutum intelligebat, & [b] ipse longè aliter animo agitabat; tamen pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. Postquam illi more regio [4] justa magnificè fecerant, [c] reguli in unum convenerunt, ut inter se de negotiis cunctis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minimus ex illis erat, naturâ ferox, etiam anteá ignobilitatem Jugurthæ, quia [d] materno genere impar erat, despiciens, [e] dexterâ Atherbalem adsedit; ne medius ex tribus, quod [f] & apud Numidas honori ducitur, Jugurthæ foret. Dein tamen, ut [g] ætati concederet, [h] fatigatus à fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cùm multa de administrando imperio disserent, Jugurtha inter alias res jacit, oportere quinquennii consulta, & [i] decreta omnia rescindi: [k] nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum [l] idem Hiempsal placere sibi respondit: nam [m] ipsum illum tribus his proximis annis adoptione in reg-

INTERPRETATIO.

[1] *Qui fortior est videtur facere injuriam, quamvis* eam *accipiat, quia plùs potest.*

[2] *Reveremini hunc virum tantâ virtute ornatum.*

[3] *Ne ego videar adoptâsse meliores liberos, quàm genuisse.*

[4] *Postquam illum, more regio, magnificè sepeliissent.*

NOTÆ.

a *Ficta.*] Res profectò fictæ non erant, vera dicebat Micipsa; sed animus fictus erat: non ex benevolentiâ, sed ex metu loquebatur.

b *Ipse.*] Jugurtha.

c *Reguli.*] Jugurtha, Atherbal, & Hiempsal, qui, diviso regno, parvi erant reges.

d *Materno.*] Anteà natum cùm ex concubinâ vidimus.

e *Dextera.*] Verisimile est Jugurtham cum Atherbale, jam tum sine omni prolixiore cerimoniâ, assedisse. Occasio inter illos duos non fuit, de loco aulicâ urbanitate disceptandi; nam sive Jugurtha superiorem, sive inferiorem obtinere voluit, utrobique ab Atherbalis sinistrâ sedere debuit. Hiempsalis fuit hanc litem dirimere. Cujus enim ille vacuum latus clausisset, ei medium & honoratum locum dedisset; cùmque dextrâ Atherbalem assedit, Jugurtham in loco infimo collocavit.

f *Et.*] Hinc concludas, moris fuisse apud Romanos, ut sedentibus locus medius esset honoratissimus.

g *Ætati.*] Jugurthæ scilicet.

h *Fatigatus.*] Eum premebat Atherbal, ut in Jugurthæ sinistram transiret; eoque pacto Jugurtha medius foret.

i *Decreta.*] Micipsæ scilicet. Plus verò dicit *decreta* quàm *consulta:* Hæc vocamus, *dés Declarations*, Illa verò, *des Arréts.*

k *Nam.*] Ratio est Jugurthæ pro rescindendis Micipsæ decretis.

l *Idem.*] In neutro genere. Dicit Hiempsal acri in Jugurtham cum aculeo, sibi placere, ut patris postrema decreta rescinderentur.

m *Ipsum.*] Jugurtham.

num pervenisse. Quod verbum in pectus Jugurthæ [a] altiùs, quàm quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore irâ & metu anxius, moliri, parare, atque ea modò in animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ ubi tardiùs procedunt, neque lenitur animus [b] ferox, statuit quovis modò inceptum perficere. Primo conventu, quem ab regulis factum suprà memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, [1] finesque imperii singulis constitui. Itaque ad utramque rem tempus decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli intereà in loca propinqua thesauris alius aliò concessêre. Sed Hiempsal in oppido Thimidâ fortè ejus utebatur domo, qui proximus [c] lictor Jugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat: quem [d] ille casu ministrum oblatum promissis onerat, impellitque, utì tanquam suam domum visens eat: portarum claves [e] adulterinas paret, nam veræ ad Hiempsalem referebantur: cæterùm, ubi res postularet, [f] seipsum cum magnâ venturum manu. Numida mandata brevi conficit: atque, uti doctus erat, noctu Jugurtha milites introducit. Qui postquam in ædes irrupêre; [2] diversi regem quærere; dormientes alios, alios occursantes interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu & tumultu omnia miscere: cúm interim Hiempsal reperitur, occultans se tugurio mulieris ancillæ, quò initio pavidus, & ignarus loci, profugerat. Numidæ caput ejus, utì jussi erant, ad Jugurtham referunt. Cæterùm fama tanti facinoris per omnem Africam brevì divulgatur: Atherbalem, omnesque, qui sub Micipsæ imperio fuerant, metus invadit. In duas partes descedunt Numidæ: plures Atherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha, quàm maximas potest copias armat: urbes partim vi, alias voluntate, imperio suo adjungit: omni Numidiæ imperare parat. Atherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris, & fortunis suis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex prælio profugit in [g] provinciam, ac dehinc Romam contendit. Tum Jugurtha [3] patratis [h] consiliis, postquam omni Numidiâ potiebatur,

INTERPRETATIO.

[1] Placuit *terminos imperii singulis assignari.*

[2] *Alii alio regem quæsiverunt.*

[3] *Tum Jugurtha consiliis ad finem perductis, &c.*

NOTÆ.

a *Altiùs.*] Id est, *Eo gravissimè vulneratus fuit:* tantòque altiùs telum infixum, quantò acutius fuit.

b *Ferox.*] Jugurthæ.

c *Lictor.*] Lictores erant qui proximè Magistratum, vel regem præcedebant. Hujus domum Hiempsal in hospitium assumpserat.

d *Ille.*] Jugurtha.

e *Adulterinas.*] *Des fausses clefs.*

f *Seipsum.*] Jugurtham.

g *Provinciam.*] Hoc est, *in eam Africæ partem quæ per Romanos Magistratus gubernabatur.*

h *Consiliis.* Quæ, scilicet, de opprimendis fratribus, & eorum regno invadendo iniverat.

in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum R. neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritiâ [a] nobilitatis, & pecuniâ suâ, spem habere. Itaque paucis diebus, cum auro, argentoque multo legatos Romam mittit: quîs præcipit utì primùm veteres amicos muneribus expleant, dein novos [1] acquirant: postremò, quemcumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venêre, & ex præcepto regis, [b] hospitibus, aliisque, quorum eâ tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misêre: tanta [c] commutatio incessit, ut ex maximâ invidiâ in gratiam & favorem nobilitatis Jugurtha veniret. [d] Quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu [e] ambiendo, nitebantur, ne [f] graviùs in eum consuleretur. Igitur, ubi legati satìs confidunt, die constituto senatus utrisque [g] datur. Tum Atherbalem hoc modo locutum accepimus.

Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi præcepit, utì regni Numidiæ tantùmmodo [h] procurationem existimarem meam; cæterùm [i] jus, & [k] imperium penès vos esse: simul eniterer domi, militiæque quàm maximo usui esse populo Romano: vos mihi [2] cognatorum, vos in locum

INTERPRETATIO.

[1] *Postea novos requirant.*
[2] Præcepit *ut vos pro consanguineis & affinibus haberem.*

NOTÆ.

a *Nobilitatis.*] Romanæ, scilicet.

b *Hospitibus.*] Eos intellige quibuscum bello Numantino Jugurtha arctam amicitiam, & hospitii necessitudinem conjunxerat; ita ut ipse apud illos, si in Italia esset; illi apud ipsum, si in Numidiam venirent; diversarentur. Hospitii verò sanctissima jura fuerunt.

c *Commutatio.*] Nimirum Jugurthæ facinus cunctis atrocissimum visum est, sed postquam pecuniâ quidam corrupti sunt, mentem & animum mutaverunt, atque Jugurthæ crimen minuerunt.

d *Quorum.*] Nobilium, scilicet, qui sub voce *nobilitatis* comprehenduntur; quod notandum: nam relativum *quorum* non cum nomine expresso, sed cum re intellectâ, consentit.

e *Ambiendo.*] Prout sit, inter alios sermones, illi Jugurthæ crimen verbis mitigabant, senatorumque favorem ipsi conciliabant.

f *Graviùs.*] *Ne bellum adversus ipsum decernerent, aut hostem judicarent.*

g *Datur.*] Id est, *dies constituitur ad quem in senatum admitterentur Atherbal & Jugurthæ legati.*

h *Procurationem.*] *Administrationem: La Lieutenance.*

i *Jus.*] Fundamentum notat hoc vocabulum, aut dominandi rationem.

k *Imperium.*] Totum istud rhetoricè & blandâ comitate dicitur: nam alioqui Micipsa, fuerat & Masinissa P. Romani socius. Additæ fuerant equidem Romanorum beneficio multæ urbes utriusque imperio, sed uterque meruerat: imò fatebitur post ea ipse Atherbal, non admodum Romanorum fortunam expetendam fuisse, quo tempore fœdus initum cum ipsis. At ne ego, quod absque blandimento verum est, taceam, plerumque certò evenit, ut paulatim sub fœderis titulo, ille in minùs potentem dominium usurpet, qui opibus præcellit; libertatis inane nomen ut maneat, fœdus pangitur, quod precariam servitutem inducit.

affinium ducerem: si ea fecissem, in vestrâ amicitiâ exercitum, divitias, munimenta regni, me habiturum. Quæ præcepta patris mei cùm agitarem, Jugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissimus, contempto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, utique ab stirpe socium atque amicum populi R. regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego P. C. quoniam eò miseriarum venturus eram, vellem, potiùs ob mea, quàm ob majorum meorum, beneficia posse me à vobis auxilium petere; ac maximè [a] *deberi mihi beneficia à populo R. quibus non egerem:* [b] *secundùm ea, si desideranda erant, utì* [c] *debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi* [1] [d] *in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi P. C. quibus, quod mihi miserrimum est, cogor priùs oneri, quàm usui esse. Cæteri reges, aut bello victi in amicitiam à vobis recepti sunt, aut in suis dubiis* [2] *rebus societatem vestram appetiverunt. Familia nostra cum populo R. bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magìs fides ejus quàm* [3] *fortuna petenda erat.* [4] *Quorum progeniem vos P. C. nolite pati me nepotem Masinissæ frustra à vobis auxilium petere. Si ad* [e] *impetrandum nihil causæ haberem, præter miserandam fortunam; quòd paulò antè rex, genere, famâ atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes exspecto: tamen erat majestatis populi Romani* [5] *prohibere injuriam, neque pati, cujusquam regnum per scelus crescere.* [f] *Verùm ego iis finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Rom. dedit: unde pater, & avus meus unà vobiscum expulêre Syphacem, & Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, P. C. vos in meâ*

INTERPRETATIO.

[1] *Neque penès me fuit.*

[2] *Aut in vacillantibus suis rebus fœdus vobiscum inire quæsiverunt.*

[3] *Magìs fides ejus erat quærenda, quàm ejus fortuna.*

[4] *Nolite pati, me progeniem eorum, & nepotem Masinissæ, petere frustrà auxilium à vobis.*

[5] *Tamen erat majestatis Pop. Romani impedire ne ego injuriâ afficerer.*

NOTÆ.

a *Deberi.*] Sunt equidem in hâc oratione plurimæ bonæ rationes; at vero accuratâ methodo non sunt dispositæ. De industriâ & bene factum ab autore, qui hominem elegantiâ Romanâ minùs excultum, suo more loquentem inducit. Ita planè præcipit summus magister Horatius.

b *Secundum.*] Id est, *Ex eo, Deinde,* Gall. *Et qu' en conséquence de cela.*

c *Debitis.*] Repetit quod ità dictum nunquam oportuit.

d *In manu.*] Id est, *Non potui facere ut Jugurtha quam fuit alius esset.* Hoc dicit ut importunitatem, necessitate, quâ compulsus fuit, excuset.

e *Impetrandum.*] Auxilium, scilicet, à vobis contra Jugurtham. Videtur Atherbal præscire quod futurum est; adeòque à Romanis, diffidens, & quasi à recusantibus auxilium petit. Ominosa est ista petendi ratio, & contumeliosa, quæque ergo, ita institui minimè debet.

f *Verùm.*] Jam rationes optimas optimè proponit Atherbal, sed in eo diù non manebit.

injuriâ despecti estis. Eheu me miserum! huccine, Micipsa pater, beneficia[a] *tua evasére, utì, quem tu parem cum liberis tuis, regnique participem fecisti, is potissimùm stirpis tuæ extinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit?* [b] *Semperne in sanguine, ferro, fugâ versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuére,* [c] *jure omnia sæva patiebamur. Hostis ab latere: vos amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam illa*[d] *pestis ex Africâ ejecta est, læti pacem agitabamus: quippe, queis hostis nullus erat, nisi fortè quem vos jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha, intolerandâ audaciâ, scelere, atque superbiâ sese efferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primùm regnum*[e] *ejus, sceleris sui prædam fecit: pòst, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minùs, quàm vim aut bellum* [f] *expectantem, in imperio vestro, sicut videtis, extorrem patriâ, domo, inopem, & coopertum miseriis efficit,* [1] *ut ubivis tutiùs, quam in meo regno essem. Ego sic existimabam, P. C. utì prædicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, cæterùm ex omnibus maximè tutos esse.* [2] *Quod in familiâ nostrâ fuit, præstitit, ut in omnibus bellis adesset vobis: nos utì per ctium tuti simus,* [g] *in manu vestrâ est, P. C. Pater nos duos fratres reliquit: tertium Jugurtham* [3] *beneficiis suis ratus est nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus: alter ipse ego manus*[h] *impias vix effugi. Quid agam? Aut quò potissimùm infelix accedam?* [i] *Generis præsidia omnia extincta sunt: pater, utì necesse erat,* [4] *naturæ conces-*

INTERPRETATIO.

[1] *Ita ut essem tutiùs ubivis, quàm in meo regno.*

[2] *Quantùm fuit in potestate familiæ nostræ, effecit, ut auxilio vobis esset in omnibus bellis.*

[3] *Micipsa pater meus credidit Jugurtham, tertium nostrum fratrem, beneficiis suis fore nobis conjunctum & amicum.*

[4] *Pater mortuus est.*

NOTÆ.

a *Tua.*] In perditum Jugurtham.

b *Semperne.*] Masinissa à Carthaginiensibus regno pulsus fuerat; Micipsa Romanis auxilio adversus illos venerat; frater Hiempsal à Jugurthâ jugulatus; ipse ab eodem ad ultimas angustias redactus sum.

c *Jure.*] Quia inter se illi, maximè propter Romanos, hostes erant.

d *Pestis.*] Loquitur de Carthaginiensibus.

e *Ejus.*] Credo pateretur Sallustius, ut pro *ejus, ipsius* reponeretur, ad vitandam ambiguitatem, si quis fortè *ejus* cum *sceleris* construeret: ideoque virgulam apposui.

f *Expectantem.*] *Qui ne m' attendois à rien moins qu' à faire la guerre.*

g *In manu.*] Quia potentes estis, quique facilè Jugurtham in officio retinueritis. Cæterùm in Jugurthâ fuit quod post Hannibalem timeretur, ut habet Florus.

h *Impias.*] Jugurthæ, scilicet. Synecdoche est, quæ vim auget orationis; ut hinc pateat Jugurtham impietate factum celebrem.

i *Generis.*] *Cognatorum patris fratris, &c.*

sit:[a] *fratri, quem minimè decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos, cæteros meos,*[b] *alium alia clades oppressit:* [1] *capti ab Jugurthâ, pars in crucem acti, pars bestiis objecti sunt: pauci, quibus relicta est anima, clausi in* [2] *tenebris cum mœrore & luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, aut ex* [3] *necessariis adversa facta sunt, incolumia manerent: tamen, si quid ex improviso mali accidisset, vos implorarem, P. C. quibus*[c] *pro magnitudine imperii,*[d] *jus, & injurias omnes, curæ esse decet. Nunc verò exul patriâ, domo, solus, atque omnium*[e] *honestarum rerum egens, quos accedam, aut quos appellem? Nationesne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob*[f] *vestram amicitiam infesti sunt? An quoquàm mihi adire, licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta, plurima sint? An quisquàm nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit?*[g] *Postremò,* [h] *Masinissa nos ita instituit. P. C. ne quem coleremus, nisi pop. R. ne societates, ne fœdera nova acciperemus: abundè magna præsidia nobis in vestrâ amicitiâ fore:* [4] *si huic imperio* [i] *fortuna mutaretur, unâ occidendum nobis esse.* [5] *Virtute, ac diis volentibus, magni estis & opulenti: omnia* [6] *secunda, & obedientia sunt, quo faciliùs sociorum injurias curare*

INTERPRETATIO.

[1] *Qui capti sunt à Jugurthâ partim cruci affixi sunt.*

[2] *In carceris obscuritate detenti agunt vitam duriorem morte, cum mœrore & luctu.*

[3] *Ex amicis & faventibus adversa facta sunt.*

[4] *Masinissa nos ita instituit, si imperium Romanum fortuna deficeret; nobis unà pereundum esse.*

[5] *Virtute vestrâ, & deorum beneficio magni estis.*

[6] *Omnia sunt vobis faventia.*

NOTÆ.

a *Quem.*] Jugurtham dicit, qui propinquos & fratres suos ab ipsorum patre beneficiis cumulatus, tueri, non interficere, debuit.

b *Alium.*] Hoc est, *Diversè perierunt.*

c *Pro magnitudine.*] Id est, *cùm tam latè pateat Imperium Romanum, & ejus auctoritas.* Elegans est hæc locutio, at videndum ne pariat obscuritatem.

d *Jus.*] Quandoquidem ipse Sallustius lib. 3 historiarum more antiquo *vis* ponit in accusativo plurali pro *vires,* fortè hic vis pro *jus* legendum esset; hic enim agitur de ope implorandâ, non contra jus, sed contra vim & injustitiam. Nolim tamen circa jus novas lites movere.

e *Honestarum.*] Id est, *quæ regem comitari & cohonestare debent.*

f *Vestram.*] Id est, *quam vobiscum inivimus.*

g *Postremò.*] *Denique: Ut né vos diutiùs morer.*

h *Masinissa.*] Benè & cùm artificio Masinissæ, cujus tamen vix ullam memoriam habebat, potiùs quàm Micipsæ, sermonem injicit Atherbal; quia nimirum ejus gratam sciebat P. Romano recordationem.

i *Fortuna.*] Honesta oratio, quâ rei invidiam minuit. Id est, *Si respublica Romana ante tempus periret.*

licet. Tantùm illud vereor, ne[1] *quos privata amicitia Jugurthæ*[a] *parum cognita, transversos agat: quos ego audio maximâ ope niti, ambire, fatigare vos singulos,*[b] *ne quid de*[c] *absente, incognitâ causâ, statuatis:*[d] *fingere me verba, & fugam simulare, cui licuerit in regno manere.*[e] *Quòd utinam illum cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem hæc*[f] *simulantem videam: & aliquando aut apud vos, aut apud Deos immortales rerum humanarum cura oriatur; ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis*[g] *excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum graves pœnas reddat.*[2] *Jam jam, frater animo meo carissime, quamquam tibi immaturo, & unde minimè decuit, vita erepta est; tamen lætandum magìs, quàm dolendum puto casum tuum. Non enim*[h] *regnum, sed fugam, exilium, egestatem, & has omnes, quæ me premunt, ærumnas, cum animâ simul amisisti: at ego infelix in tanta mala præcipitatus, pulsus ex patrio regno, rerum humanarum*[i] *spectaculum præbeo:*[3] *incertus*

INTERPRETATIO.

[1] *Ne amicitia privata Jugurthæ parum cognita aliquos à justitiæ viâ abducat.*

[2] *Jam jam, ô Hiempsal, frater carissimè animo meo, puto casum tuum & mortem lætandam magìs quàm dolendam, quanquam vita erepta est tibi immaturo, & primâ juventæ face, & ab eo, à quo minimè decuit eam tibi eripi.*

[3] *Ego sum incertus quid agere debeam, an quæram ulcisci mortem tuam, dum ipse egeo ope alterius. An ego cujus potestas vitæ & necis pendet ex potentiâ alienâ, consulam regno meo?*

NOTÆ.

a *Parum cognita.*] Innuit Jugurtham amicitiæ, virtutumque quibus ea conciliatur simulatione, quibusdam Romanis, qui illi, quasi verè amicus fuisset & honestus, favebant, perfidiosè imposuisse. Cæterùm ipsorum avaritiâ potiùs quàm amicitiâ cum Jugurthâ conjunctos eos Atherbalem haudquaquam latebat; sed dissimulatum isthuc oportuit: quod quidem non imperitè fecit.

b *Ne quid.*] Maximus fuit hâc in parte Jugurthæ dolus: neque aliud possit vi eri iniquius, quàm postulare, ut de absente, atque indictâ causâ statuatur, prout Atherbalem facere legati supponebant. At verò perversè illi, cum Atherbalis petitionibus illud subdolè admiscent; quod non perversas modò sed, & ineptas eas efficit. Is profectò ridiculè nimis requisivissèt, ut de Jugurthâ senatus in indictâ causâ decerneret, cùm ad eam dicendam illi adessent; verùm tyrannum oportuit suis technis tempus redimere, jamque nos niminiùn detinuit.

c *Absente.*] Jugurthâ scil.

d *Fingere.*] Non potest verbum hoc, eo modo quo præcedentia, immediatè construi cum verbo *audio;* verùm in eo laudem meruit noster autor, qui quasi inordinatè ea congerit quæ contemnit.

e *Quod.*] Illud est quod Gallicè, ornatûs causâ, vel ex majoris affectus consuetudine, dicimus, *Que plût à Dieu que, &c.*

f *Simulantem.*] Nota hanc respondendi rationem, acris est; cùmque multas habet figuras, cùm plures tangit affectus. Simpliciter negâsset Atherbal se simulare infortunium suum, sed revera miserum esse.

g *Excruciatus.*] Supple, sicut ego sum.

h *Regnum.*] Id est, *non tam regnum.* Lætandum magìs quòd, regno spoliatus sis quàm dolendum; cùm à te, unâ & eâdem operâ, fuga, egestas, exilium depulsum sit.

i *spectaculum.*] Id est, *De me fragilitatis humanæ exemplum fortuna exhibuit.*

quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitæ, necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam, [1] *emori, fortunis meis honestus exitus esset, ne vivere contemptus viderer, si defessus malis injuriâ* [a] *concessissem. Nunc quoniam neque vivere* [2] *lubet, neque mori licet sine dedecore; P. C. per vos, per liberos, atque parentes vestros; per majestatem populi R. subvenite misero mihi: ite obviàm injuriæ:. nolite pati regnum Numidiæ* [b] *quod vestrum est, per scelus, & sanguinem familiæ nostræ tabescere.*

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ [c] largitione magìs, quàm causâ freti, paucis respondent: Hiempsalem, ob sævitiam suam, ab Numidis interfectum: Atherbalem ultrò bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quòd injuriam facere nequisset: Jugurtham ab senatu petere, ne se alium putaret, ac Numantiæ cognitus esset; neu verba inimici ante facta sua poneret. Deinde utrique curiâ egrediuntur. [3] Senatus statim consulitur: fautores legatorum, prætereà magna pars [b] gratiâ depravata, Atherbalis dicta contemnere: Jugurthæ virtutem laudibus extollere: gratiâ, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere, & flagitio, suâ quasi pro gloriâ, [e] nitebantur. At contrà pauci quibus bonum & æquum divitiis carius erat, subveniendum Atherbali & Hiempsalis mortem severè vindicandam censebant. Sed ex omnibus maximè Æmilius [f] Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus,

INTERPRETATIO.

[1] *Utinam morte finem honestum facere possem infortunio meo, ne homines viderent me abjectum & spretum inter vivos, si defatigatus malis, propter injuriam cesissem.*

[2] *Quoniam neque vita mihi placet.*

[3] *Extemplo senatorum sententia* eâ de re *exquiritur.*

NOTÆ.

a *Concessissem.*] Hic locus aliquam habet obscuritatem, adeòque videndum quid intelligamus per *τὸ concedere.* Hic est, ut videtur, *Deponere studium regnandi, & fratris mortem ulciscendi,* vel *Omnia Jugurthæ libidini permittere.* Gall. in hunc sensum diceremus, *Plût à Dieu que la mort fût un parti honnête, que je pûsse prendre dans mes infortunes; de peur de paroître dans le monde comme un miserable, si me trouvant epuisè par les maux que j' ai soûferts, j' étois contraint de tout ceder au tort que l' on m' a fait.*

b *Quod vestrum.*] Optima & ratio & conclusio.

c *Largitione.*] Anteà vidimus legatis suis præcepisse Jugurtham, ut quosvis Romæ pecuniâ corrumperent; id sedulò præstiterunt, adeòque fore confidebant ut ab illis causa sua defenderetur.

d *Gratiâ.*] Fit istud sæpius in judiciis: Quando sententiam suam dixerunt qui in concilio sunt auctoritate præcipui, reliqui non tam justitiâ, quàm gratiâ & favore inducti, suffragium suum ferunt, vel ut potentioribus assentiantur, vel ut illi de quo judicium fertur, faveant: Quod quidem pessimè se habet, & æquum subvertit.

e *Nitebantur.*] Id est, *Non illi minore cum studio Jugurthæ scelus excusabant & tegebant quàm si de suâ gloriâ quæstio incidisset.*

f *Scaurus.*] Hunc ut prudentem & gravem virum laudant Cicero, & Val. Max.

avidus potentiæ, honoris, divitiarum; cæterùm vitia sua callidè occultans. [1] Is postquàm videt regis largitionem famosam, [a] impudentemque, veritus quod in tali re solet, ne [b] polluta licentia invidiam [c] accenderet, animum à consuetâ lubidine [d] continuit. Vicit tamen in senatu pars illa, quæ [2] vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, utì decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Jugurtham, & Atherbalem [e] dividerent. Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, & tum in senatu potens, quia consul, C. [f] Graccho & M. [g] Fulvio interfectis, [h] acerrimè [i] vindictam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen [k] curatissimè recepit: dando, & pollicendo multa perfecit, utì famæ, [l] fide, postremò omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eâdem viâ aggressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quæ pars Numidiæ Mauritaniam attingit, [3] agro, virisque opulentior, Jugurthæ traditur: illam alteram, [4] specie quàm

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm Scaurus videt largitionem Jugurthæ infamem esse.*

[2] *Tamen pars potior fuit, in senatu, eorum, qui anteponebant gratiam & favorem vero & honesto.*

[3] *Ea pars traditur Jugurthæ, quæ soli fœcunditate & incolarum frequentiâ prævalebat.*

[4] *Atherbal obtinuit illam alteram partem potiorem pulchritudine quàm utilitate.*

NOTÆ.

a *Impudentemque.*] Tanta Romam exercuit avaritia, ut palam legati pecuniâ suffragia emerent. *Ils informoient les senateurs, le sac, ou l'argent à la main.*

b *Polluta.*] Idem est propemodum quod *famosa.* Res erat nimiùm cognita.

c *Accenderet.*] Callidè Scaurus; nam periculum est maximum ne plebs tumultuetur, ubi magistratum apertè videt jus fasque pecuniæ postponere.

d *Continuit.*] Qui ita pro tempore & commodo virtuti favent, illi omnium sunt pessimi, & de quibus, si fortè fortunâ cognoscantur, maximè diffidendum.

e *Dividerent.*] Itaque regni Hiempsalis dimidia pars in perfidiæ præmium Jugurthæ, idque decreto senatûs, obvenit. Quantum nefas!

f *Graccho.*] Hic mortis, & legum Tiberii fratris acerrimus vindex, cùm plebem in avitos agros arcesseret, ab Opimio consule oppressus est.

g *Fulvio.*] Is collega Gracchi, & earundem legum assertor, unà cum illo ab eodem Opimio, in Aventino monte oppressus est. Vir fuit consularis.

h *Accerimè.*] Ex plebe enim tria hominum millia interfecit, eorumque corpora in Tyberim projecit.

i *Vindictam.*] Pro hâc voce, quam contrà auctoris mentem dicit esse Gruterus, *victoriam* reponit, ex fide librorum Pergameneorum. Quamobrem verò contra auctoris mentem esse dicat, non video: mihi quidem sensus est idem; nam vindicta in animo sedet ante victoriam, post victoriam exercetur.

k *Curatissimè.*] Scilicet amicitiæ jure à quibusdam ceremoniis, & qui exteris & ignotis exhibetur, supervacaneo cultu, solutus erat: attamen quò magîs Opimium suum faceret, atque (etiam ut decuit erga legatum) nullum prætermisit honorem.

l *Fide.*] Est dativo casu, more veterum. Fortè hujus rei ignoratione ab aliquo sciolo *famâ* pro *famæ* positum est, quod absque hæsitatione correxi.

usu potiorem, quæ portuosior, & ædificiis magìs exornata erat, Atherbal possedit. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, & eas gentes, quibus cum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca, & nationes ob [a] calorem, aut asperitatem, item solitudines, minùs frequentata sunt; de iis haud facilè compertum narraverim: cætera quàm paucissimis absolvam.

In divisione orbis terræ plerique [b] in parte tertiâ Africam posuêre: pauci tantummodo Asiam, & Europam [c] esse, sed Africam in Europâ. Ea finis habet ab occidente [d] fretum [e] nostri maris & Oceani, ab ortu solis declivem [f] latitudinem; quem locum [g] Catabathmon incolæ appellant. [h] Mare sævum, importuosum. Ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infœcundus: [i] cœlo, terrâque penuria aquarum: genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut à bestiis interiêre. Nam morbus haud sæpè quemquam superat. Ad hoc, [k] malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam [1] habuerint; quique postea accesserint, aut quo modo inter se permixti sint; quamquam ab eâ famâ, quæ plerosque obtinet, diversum est; tamen, ut ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est; utìque rem sese habere, cultores ejus terræ

INTERPRETATIO.

[1] *Dicam quàm paucissimis verbis qui homines initio coluerint & habitaverint Africam.*

NOTÆ.

a *Calorem.*] Solis scilicet. Nemo nescit Africæ maximam partem sub Zonâ esse torridâ, atque adeò ardoribus infestari.

b *In parte.*] Id est, *Africam tertiam mundi partem fecerunt.* Nunc verò aliter divisum orbem reperies apud Geographos, postquam veteribus incognitæ terræ à nautis perlustratæ sunt.

c *Esse.*] Id est, *Quidam duas tantùm orbis terrarum partes esse voluerunt, & Africam sub Europâ comprehendendam.* Ambiguæ istiusmodi phrases non sunt imitandæ.

d *Fretum.*] Maluit dicere Sallustius *fretum maris* quàm *mare* simpliciter, ut æstum notaret & violentiam, quæ in illîs angustiis conspicitur, in quæ duo maria concurrunt & commiscentur.

e *Nostri.*] Mediterranei, scilicet, quod Italiam aluit. At certè vix ab occasu dicitur Mediterraneum Africam finire: sed autori nostro adeò mirabilis visus est maris æstus, ut eo abreptus fretum late ad occasum porrexerit. Videndum est interim ne nobis imponent tabulæ nostræ Geographicæ, in quibus nulla quandoque terræ curvitatis ratio habetur, cujus tamen, cùm in plano exprimitur, nisi cogitatio subierit, pronum est in gravissimos errores incidere.

f *Latitudinem.*] Id est, *campum vastum.*

g *Catabathmon.*] Vox Graca est à *καταβαίνειν descendere;* adeòque *Catabathmon* latiné *descensum* dixeris. Vallis erat in Ægyptum devexa, si Melæ credimus. Unde videas non eosdem, qui nobis, veteribus fuisse Africæ limites; nam ea hodie, idque melius, usque ad mare rubrum protenditur.

h *Mare.*] Libycum seu Africum, quod pars est Mediterranei.

i *Cœlo.*] Id est, *Neque in Africâ multùm pluit; neque ibi copia est fontium, aut fluviorum.*

k *Malefici.*] Puta serpentes, leones, &c.

putant, quàm paucissimis dicam. Cæterùm [a] fides ejus rei penès auctores erit. Africam initio habuêre [b] Gætuli, & [c] Libyes, asperi, incultique; quîs cibus erat caro ferina, atque humi pabulum, utì pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, aut imperio cujusquam regebantur: vagi, palantes, [1] quas nox coëgerat sedes habebant. Sed postquam in Hispaniâ Hercules, [d] sicut Afri putant, interiit: exercitus ejus compositus ex gentibus variis, amisso duce, ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevì dilabitur. Ex eo numero [e] Medi, [f] Persæ, & [g] Armenii, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavêre. Sed Persæ [h] intra Oceanum magìs: hique [i] alveos navium inversos pro tuguriis habuêre: quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emendi, aut mutandi copia erat. Mare [2] magnum, & ignara lingua commercia prohibebant. Hi paulatim, per connubia, Gætulos secum miscuêre; & quia sæpe [k] tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi [l] Numidas appellavêre. Cæte-

INTERPRETATIO.

[1] *Ibi manebant, ubi nox coëgerat eos manere.*

[2] *Maris vastitas & linguæ ignorantia prohibebant commercium.*

NOTÆ.

a *Fides.*] Id est, *Verum sit, necne, non affirmo, id præstiterint qui ejus rei auctores fuerunt.*

b *Gætuli.*] Lybiæ interioris populi, qui ideo à diversis scriptoribus, diversis in locis collocantur, quòd gens vaga sæpius babitationem suam mutaverit. Ut certè parum consultè videantur facere viri alioquin doctissimi, qui quæ ad loca spectant negligenter Sallustium scripsisse dicunt. Quasi verò ille, quia in Africâ prætor fuerit, ideo vastissimam & infestissimam regionem pervagari debuerit. Satìs fuerit, ea retulisse quæ didicit, quorumque injuriam crediderim, vindicem eum reposcere.

c *Libyes.*] Hi populi à quibus etiam nomen sortita est Africa, ejus propriè dictæ partem occiduam incoluerunt, ad mare Mediterraneum, inter Mauritaniam & Cyrenaicam regionem, ut volunt; nisi Alexandriam usque ab ortu, &, prout videor ex Sallustio colligere, longiùs ab occasu aliquando erraverint; nam quis cum istis erroribus non erret?

d *Sicut Afri.*] Ex Livio & Virgilio creditum est Herculem incolumem ex Hispaniâ in Italiam venisse, quibuscum Sallustius, quasi falsum fuerit, quod Afri de Herculis morte prædicabant, facere videtur. Verùm plures eo nomine fuisse dubitare non sinit Cicero lib. 3. de naturâ deorum; unde facile est variantes eâ de re opiniones conciliare, si modò meminerimus uni suo Herculi, Jovis & Alcmenæ filio, quæcumque ab omnibus facta sunt, Græcos poëtas attribuisse.

e *Medi.*] Media, Asiæ regio notissima, ad mare Hyrcanum, seu Caspium, quò etiam penetrâsse Herculem omnes nôrunt.

f *Persæ.*] Juxta Medos, ad meridiem.

g *Armenii.*] Post Medos, ad occasum.

h *Intra Oceanum.*] Id est, *Ad mare Atlanticum.*

i *Alveos.*] Illud est quod postea *carinas* vocat. Navis est concavitas.

k *Tentantes.*] Ut, scilicet, pingue solum, & pecori, quo delectabantur, aptum, invenirent.

l *Numidas.*] A Græco νέμειν, ut volunt, quod est *pascere.* Quamobrem verò ex linguâ Græcâ nomen sibi Nomades seu Numidæ assumpsissent, planè non video; adeòque de hâc etymologiâ multùm dubito.

rùm adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinæ sunt. Medis autem, & Armeniis [a] accessêre Libyes. Nam hi propiùs mare Africum agitabant: (Gætuli sub [b] sole magìs; haud procul ab ardoribus:) [c] hique maturè oppida habuêre. Nam, [d] freto divisi ab Hispaniâ, [e] mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paulatim Libyes corrupêre, barbarâ linguâ Mauros pro Medis appellantes. Sed res Persarum brevi [f] adolevit: ac postea [g] Numidæ nomine, propter multitudinem, â parentibus digressi, possedêre ea loca, quæ proxima Carthaginem Numidia appellatur. Deinde, [1] utrique alteris freti, finitimos armis, aut metu sub imperium suum coëgêre; [h] nomen gloriamque sibi addidêre: magìs hi, qui ad nostrum mare processerant, [i] quia Libyes, quàm Gætuli, minùs bellicosi: denique Africæ pars [k] inferior pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem, nomenque, imperantium [2] concessêre. Postea [l] Phœnices alii multitudinis domi minuendæ gratiâ, pars imperii cupidine solicitatâ plebe; & aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Adrimetum,

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde utrique Numidæ in mutuâ operâ, & auxilio præsidium collocantes; coëgerunt finitimos, armis, aut metu, sub imperium suum.*

[2] *Quicumque à* Numidis *victi sunt, eorum nomen sumpserunt, & una gens cum ipsis facti sunt.*

NOTÆ.

a *Accessêre.*] Quomodo isthuc, cùm priores Libyes Africam obtinuerint? facilè certè, ut nihil necesse sit à vulgatâ lectione discedere, prout nonnullis placuit. Libyes bellicosi fuerunt, ut ipse dicit Sallustius: cùm itaque credibiliter à Medis & Armeniis pulsi essent illis necesse fuit horum gratiam paulatim sibi conciliare, quod quidem accedere est.

b *Sub sole.*] Id est, *Sub circulo Equinoctiali,* ubi solis ardor est gravissimus.

c *Hique.*] Libyes scilicet, non Gætuli: atque hos parenthesi, ne sententiam turbarent, includendos curavi.

d *Freto.*] *Tantùm* adde, ne sensus videatur contrarius.

e *Mutare.*] Quamdiù nummus apud omnes in pretio nòn fuit, omnino oportuit non pecuniâ emere, sed mercium compensatione & permutatione.

f *Adolevit.*] Id est, *Brevì potentes & florentes facti sunt.*

g *Numidæ nomine.*] Id est, *Persæ Numidæ dicti.* In quibusdam libris legitur *Nomo Numidæ;* quod minùs placet.

h *Nomen.*] Illud est quod Gallicè, dicimus. *Renom, Reputation:* aliter existimationem, aut famam appellaveris.

i *Quia.*] Hic est sensus; dicit majorem gloriam brevì quæsivisse Numidas, qui parentibus relictis ad mare Mediterraneum consederant, quòd sibi vicinos, & minùs bellicosos Libyas, quàm aliis Numidis bello meliores Gætulos, superare facilius fuerit.

k *Inferior.*] Patet ex textu, eam inferiorem dici Africæ partem, quæ juxta Mediterraneum mare porrigitur: benè sanè, cùm eò plerique decurrant amnes Libyci.

l *Phœnices.*] Incolebant illi eas terras quæ ad Mediterranei orientalem oram sitæ sunt. Pulsos à Josuâ fuisse notum est ex sacris literis; in Africâ verò consedisse, ejusque oram maritimam occupâsse passim legimus, atque ab iis Afri, præsertim Carthaginienses, Pœni dicti sunt.

Leptim, aliasque urbes in orâ maritimâ condidêre: eæque brevì multùm auctæ, pars [a] originibus suis præsidio, aliæ decori fuêre. Nam de Carthagine silere meliùs puto, quàm parum dicere: quoniam aliò properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, [b] qui locus Ægyptum ab Africâ dividit, [c] secundo mari prima Cyrene est, colonia [d] Theræôn: ac deinceps duæ [e] Syrtes, interque eas [f] Leptis: [g] deinde [h] Philenôn aræ, quem locum, Ægyptum versus, finem imperii habuêre Carthaginienses: pòst, aliæ Punicæ urbes. [i] Cætera loca usque ad Mauritaniam Numidæ tenent. [k] Proximè Hispaniam Mauri sunt. [l] Super Numidiam Gætulos accepimus, partim in tuguriis, alios incultiùs vagos agitare. Post eos [m] Æthiopas esse. [n] Dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida, & finis Carthaginiensium, quos

NOTÆ.

a *Originibus.*] Urbibus, unde exîerant.

b *Qui locus.*] Fortè ideo locum describit, quia duo memorantur Catabathmi.

c *Secundo.*] Id est, ut videtur, *Proximò. En suivant la mer.* Phrasis insolens, attamen quæ etiam reperitur apud Orosium, lib. 1. cap. 2.

d *Theræôn.*] Plures insulas meminerunt auctores, nomine Thera. Ab eâ quæ sita est supra Cretam prodiisse dicunt eos qui Cyrenem condiderunt.

e *Syrtes.*] Loca sunt vadosa maris Mediterranei, circa medium littus Africanum: major ad ortum, minor ad occasum magìs inclinat.

f *Leptis.*] Duas hujus nominis auctores plurimi in Africâ propriâ collocant. Cluverius magnam habet omnino inter duas Syrtes; parvam verò magìs ad occasum inter Syrtem minorem & Carthaginem. Hæc nostra, ut patet, magna est.

g *Deinde.*] Hîc reprehenderunt quidam Sallustium, quòd Philenorum aras post duas Syrtes posuerit; verùm erraverunt ipsi, non Sallustius; nam vocula *deinde* ad *Leptis,* non ad *Syrtes* referri debet; ita ut Philenôn aras post Leptim, inter Syrtes, non post eas, collocaverit.

h *Philenôn aræ.*] Rem ipsam enarrabit postea Sallustius.

i *Cætera.*] A finibus Carthaginiensium, scilicet, versùs occasum. Atque hinc Numidiæ fines satìs clarè intelligimus; nisi quòd Mulucha flumen eos ad occasum incertos facit. Si enim verum est, quod ex auctoribus colligitur, Mulucham in Mauritaniâ Tingitanâ esse, cùm flumen Jugurthæ imperii terminus à Sallustio postea constituatur: certè Numidia ulteriùs quàm solet ad occasum erit promovenda; ita ut Mauritania Cæsariensis, ubi antea Syphax Masæsyliis imperitaverat, sub Numidiâ comprehendatur; ex quo concludas per Mauritaniam, Sallustium ferè Tingitanam intellexisse: Maurosque Cæsarienses in nomen & gentem victorum Numidarum concessisse. Sed quamvis satìs certum sit bonam Cæsariensis Mauritaniæ partem sub Jugurthâ fuisse; non tamen totam attribueris, quia vix Muluchæ fluminis situs cognosci possit.

k *Proximé.*] Mari tamen interjecto.

l *Super.*] Ad meridiem.

m *Æthiopas.*] A parte orientali ad occidentalem, in mediâ Africâ, fuisse eos, voluerunt veteres, Homerum secuti.

e *Dein loca.*] Hîc iterum auctorem arguit vir sanè doctus, quasi ille, quia loca solis ardoribus exusta post Æthiopas ponit, ipsos in Zonâ torridâ esse negaverit. Ipse verò, ni fallor, malè concludit: nam Sallustius Æthiopas sub sole esse nequaquam inficiatur; sed tantùm post eos, loca esse exusta & inhabitata sese ab aliis accepisse dicit. Quanquam à veteribus, ita ut à nobis, cognitum fuisse situm terrarum, nullus ausit affirmare.

[a] novissimè habuerant, populus Rom. per magistratus administrabat: Gætulorum magna pars, & Numidæ ad flumen usque [b] Mulucham sub Jugurthâ erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen, [c] cætera ignarus populi Rom. itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus: de Africâ, & ejus incolis, ad necessitudinem rei satìs dictum.

Postquam diviso regno, legati Africâ decessêre; & Jugurtha, contra timorem animi, [d] præmia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse; simul & illorum [e] pollicitationibus accensus, quos paulò antè muneribus expleverat; in regnum Atherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placidus ingenio, [f] opportunus injuriæ, metuens magìs, quàm metuendus. Igitur ex improviso fines ejus cum magnâ manu invadit: multos mortales cum pecore, atque aliâ prædâ capit; ædificia incendit: pleraque hostiliter loca cum equitatu accedit. Deinde cum omni multitudine in regnum suum convertit, existimans dolore permotum Atherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quòd neque se [g] parem armis existimabat; & amicitiâ populi Rom. magìs quàm Numidis, fretus erat; legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, priùs tamen omnia pati decrevit, quàm bellum sumere: quia tentatum anteà secùs cesserat. Neque eò magìs cupido Jugurthæ minuebatur, quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum [h] prædatoriâ manu, sed, magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit; & apertè totius Numidiæ imperium petere. Cæterùm, quà pergebat, urbes, agros vastare, prædas agere; suis animum, hostibus terrorem augere. Atherbal ubi intelligit eò processum, utì regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, [1] necessariò copias parat, & Jugurthæ obvius procedit.

INTERPRETATIO.

[1] *Necessitate impulsus copias parat.*

NOTÆ.

a *Novissimè.*] Non enim à longo tempore Carthago à Scipione deleta fuerat.

b *Mulucham.*] Alio nomine dicitur *Molochath.* Fuit & oppidum Mulucha dictum, ut liquet ex Floro.

c *Cætera.*] Adverbium: nisi mavis præpositionem supplere. Aliter dicas, *His exceptis.*

d *Præmia.*] Omnino, siquidem dimidiam Hiempsalis regni partem obtinuerat.

e *Pollicitationibus.*] Nimirum illi, se Romæ, gratiâ & favore, omnia ad ejus commodum conversuros, polliciti erant.

f *Opportunus injuriæ.*] Accipiendæ scilicet. Injuria hìc passivè sumitur.

g *Parem.*] Jugurthæ, scilicet.

h *Prædatoriâ.*] Prædatorius exercitus dicitur, qui militibus constat leviter armatis, & in fugam expeditis.

Interim haud longè à mari, prope [a] Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus: & quia diei extremum erat, prœlium non inceptum; sed ubi plerumque noctis processit; [b] obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant, funduntque; Atherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: &, ni multitudo [c] togatorum fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum, atque patratum foret bellum. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit: [d] vineis, turribusque & machinis omnium generum expugnare aggreditur: maximè festinans [e] tempus legatorum antecapere, quos ante prœlium factum Romam ab Atherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant; S. P. Q. R. verbis nuncient, velle, & [f] censere, eos ab armis discedere: ita seque, illisque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt: eò magìs quòd Romæ, dum proficisci parant, de prœlio facto, & oppugnatione Cirtæ audiebatur. Sed is rumor [g] clemens erat. Quorum Jugurtha acceptâ oratione respondit, sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senatûs esse: ab adolescentiâ suâ ita se enisum, ut ab optimo quoque probaretur: virtute non malitiâ, P. Scipioni, summo viro placuisse: ob easdem artes a Micipsâ, non penuriâ liberorum, in regnum adoptatum esse; cæterùm, quò plura bene, atque strenuè fecisset, eò animum suum injuriam minùs tolerare: Atherbalem dolis vitæ suæ insidiatum: quod ubi comperìsset, sceleri obviàm ìsse: populum R. neque rectè, neque pro bono facturum, si ab [h] jure gentium, sese prohibuerit: postremò, de omnibus rebus legatos Romam brevì missurum. Ita [i] utrique digrediuntur. Atherbalis [k] appellandi

NOTÆ.

a *Cirtam.*] Regia quondam fuit Syphacis, ut Livio placet; Masinissæ alii tradunt: fortè utriusque fuit, nam huic eam Scipio tradidit. Non longè distat à mari, & hodie *Constantina* dicitur.

b *Obscure.*] Id est, *die primulùm redeunte:* fortè circa tertiam horam matutinam.

c *Togatorum.*] Id est, *Romanorum*, quibus toga vestis propria. Commercii causâ in urbe commorabantur.

d *Vineis.*] Machinæ fuerunt quibus præcipuè in diutinis obsidionibus utebantur, ex leviori ligno, & cratibus contextæ, sub quibus plures milites, ab hostium missilibus tuti subsidebant.

e *Tempus.*] Id est, *Ante Atherbalem extinguere, quàm ipsi Roma opem & auxilium legati sui attulissent.*

f *Censere.*] De senatu dicitur; *Velle* & *Jubere* de toto P. Romano, cùm legem aut aliquid aliud suffragiis approbat.

g *Clemens.*] Id est, *Neque multùm res ipsa per hominum ora jactabatur, neque tam atrox dicebatur.*

h *Jure gentium.*] Quo, cuique illatam injuriam repellere licet. Cæterùm vide mihi quæso, quousque, & quantâ arte nequitiam suam promoveat perditissimus latro.

i *Utrique.*] Legati & Jugurtha.

k *Appellandi.*] Dolis Jugurthæ factum est, ne Atherbalem legati alloquerentur, ex quo rem, utì acta erat, cognovissent: ut scilicet, post eorum discessum, quod & fecit, eum interficeret; deinde causam mortis quidlibet Romæ, per nefarios amicos, prætexeret.

copia non fuit. Jugurtha, ubi eos Africâ decesisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare posset, [a] vallo, atque fossâ mœnia circumdat: turres extruit, easque [1] præsidiis firmat: præterea dies noctesque aut per vim, aut dolis tentare: defensoribus mœnium præmia modò, modò formidinem ostentare: suos hortando ad virtutem erigere, prorsus intentus cuncta parare. Atherbal ubi intelligit omnes fortunas suas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuriâ rerum [b] necessariûm bellum trahi non posse; ex iis qui unà Cirtam profugerant, duos maximè impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, utì per hostium [2] munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidæ paucis diebus jussa efficiunt, literæ Atherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit.

Non mea culpa sæpè ad vos oratum mitto, P. C. sed vis Jugurthæ subigit, quem tanta lubido me exstinguendi invasit, utì neque vos, neque deos immortales in animo habeat; sanguinem meum, quàm omnia, malit. Itaque, quintum jam mensem, socius & amicus populi Rom. armis obsessus teneor; neque mihi Micipsæ patris mei beneficia, neque vestra [c] decreta auxiliantur: ferro, an fame acriùs urgear, incertus sum. Plura de Jugurthâ scribere [d] dehortatur me fortuna mea: etiam anteà expertus sum, parum [3] fidei miseris esse. [e] Nisi tamen intelligo illum, suprà quàm ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, & regnum meum sperare. [f] Utrum graviùs existimet nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit. Quæ sanè fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verùm nunc regnum vestrum armis tenet: me, quem vos Imperatorem Numidis po-

INTERPRETATIO.

[1] *Extruit turres, easque* ab hostium irruptione *militibus præsidiariis tutas facit.*

[2] *Multa pollicendo, ac deplorando fortunam suam, eos confirmat, ut noctu per hostium opera & munimenta, ad proximum mare eant deinde Romam pergant.*

[3] *Etiam antea experimento didici miserorum testimonio parum fidei tribui.*

NOTÆ.

a *Vallo.*] Vallus, palus est, aut sudes, à quo vallum, hoc est, terræ aggestus; in castrorum munitionibus, dictum est: quia vallis illis terra retinetur.

b *Necessariûm.*] Pro *Necessariarum*, quod in aliis reperitur codicibus.

c *Decreta.*] Quibus, (Legatis etiam ad id missis) ne alter alteri vim aut arma inferret, cautum suisse vidimus.

d *Dehortatur.*] Quia scilicet, neque tempus est, cùm quis opprimitur de aliis rebus agere; neque omnia opus est de hoste dicere; quæ neque à multis audiuntur. Cauta est hæc oratio, & epistola integra acutè, & cum judicio, scripta.

e *Nisi.*] Corrèctio est; quasi dicat, *Interim ego vos moneo, &c.*

f *Utrum.*] Id est, *An gratiâ vestrâ, modò regno meo potiatur, excidere malit; quàm mihi datâ pace vestrâ benevolentiâ frui.* Innuit Jugurtham Romanorum amicitiam temnere.

suistis, clausum tenet atque obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid est reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, & hæc quæ scribo, & illa quæ anteà in senatu questus sum, vana forent potiùs, quàm miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eò natus sum, ut Jugurthæ scelerum [1] *ostentui essem, non jam mortem, neque ærumnas, tantummodo inimici imperium, & cruciatus corporis,* [2] *deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, utì libet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiæ* [3] *fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei* [a] *Masinissæ.*

His literis recitatis, fuêre qui exercitum in Africam mittendum censerent, & quàm primùm Atherbali subveniendum: de Jugurthâ interim utì consuleretur, quoniam legatis non paruisset. Sed ab iisdem illis regis fautoribus summâ ope [b] enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privatâ gratiâ devictum. Legantur tamen in Africam [c] majores natu nobiles, amplis honoribus usi: in quîs fuit M. Scaurus, de quo suprà memoravimus, consularis, & tum senatûs [b] princeps. Hi, quod in invidiâ res erat, simul & à [e] Numidis obsecrati, triduo navim ascendere: dein brevì [f] Uticam adpulsi, literas ad Jugurtham mittunt, quàm ocissimè ad provinciam accedat; se ad eum ab senatu missos. Ille, ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contra inceptum suum venisse: primò commotus metu, atque lubidine, [4] diversus agitabatur. Timebat iram senatûs, ni paruisset legatis: porrò animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in [g] avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu [5] circumdato, summâ vi Cirtam irrumpere nititur, maximè

INTERPRETATIO.

[1] *Quandoquidem eo fine natus sum, ut in me ostenderentur, & in aperto ponerentur scelera Jugurthæ.*

[2] *Tantùm oro ne ego inimici imperio subjiciar, neve ab eo corpus meum torqueutur.*

[3] *Vos oro per fidem, quæ debetur amicitiæ.*

[4] *In diversas partes trahebatur.*

[5] *Igitur exercitu circum mænia diducto summâ vi Cirtam conatur irrumpere.*

NOTÆ.

a *Masinissæ.*] Optime clausula; quia, ut antea vidimus, Romanis bona & firma semper Masinissæ amicitia fuerat.

b *Enisum.*] Passivè quod facilè non est imitandum.

c *Majores.*] Antè adolescentes missos fuisse vidimus.

d *Princeps.*] Is erat qui primus in recognoscendo senatu, à censoribus augusto titulo, recitabatur.

e *Numidis.*] Atherbalis legatis.

f *Uticam.*] Urbs fuit antiquissima, Tyriorum colonia, non longè à Carthagine, ad occasum.

g *Avido.*] Imperii scilicet. Vix possit quisquam sibi consulere, dum ita flagrat cupiditas: adeòque tunc maximè quiescendum.

sperans, [a] diductâ manu hostium, aut vi aut dolis sese [1] casum victoriæ inventurum; quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, utì, priùs quàm legatos conveniret, Atherbalis potiretur; ne ampliùs morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. At tametsi senatus [2] verbis minæ graves nunciabantur, quòd ab oppugnatione non desisteret: multa tamen oratione consumptâ, legati frustrà discessêre. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, deditione factâ, propter magnitudinem populi R. inviolatos sese fore, Atherbali, suadent, utì seque, & oppidum Jugurthæ tradat, tantùm ab eo vitam paciscatur; de cæteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur; tamen, quia penès [b] eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat; ita, utì censuerant Italici, deditionem fecit. Igitur Jugurtha in primis Atherbalem [3] excruciatum necat; dein omnes puberes Numidas, atque [c] negotiatores promiscuè, utì quisque armatis obvius fuerat, interfecit. Quod postquam Romæ cognitum est, & res in senatu agitari cœpta; iidem illi [d] ministri regis [e] interpellando, ac sæpe gratiâ, interdum jurgiis [f] trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. [g] Memmius, tribunus pleb. designatus, vir acer, & infestus potentiæ nobilitatis, populum R. edocuisset id agi, utì per paucos factiosos Jugurthæ scelus condonaretur, profectò omnis invidia, [4] prolatandis consultationibus, dilapsa foret. Tanta vis gratiæ, atque pecuniæ regis erat. Sed ubi senatus delicti conscientiâ populum

INTERPRETATIO.

[1] *Sperans sese inventurum occasionem victoriæ reportandæ.*

[2] *At, quamvis minæ graves à* legatis *nomine senatûs nunciabantur, quòd ab oppugnatione Cirtæ non desisteret, tamen, multis sermonibus absumptis, legati, re infectâ, discessserunt.*

[3] *Jugurtha primò occidit Atherbalem, postquam eum cruciatibus afflixisset.*

[4] *Profectò omne odium,* quod contra Jugurthæ scelera accensum erat, *extinctum foret differendo de liberationes.*

NOTÆ.

a *Diductâ.*] Facilius est enim hostem in diversa tractum & alibi resistentem superare.

b *Eosdem.*] Italicos negotiatores scilicet, quos Atherbal ad id cogere non poterat, ut diutiùs vim Jugurthæ sustinerent.

c *Negotiatores.*] Quos suprà togatos appellavit.

d *Ministri.*] Romanos intelligit Jugurthæ pecuniâ corruptos.

e *Interpellando.*] Non modò sermones de aliis rebus jaciebant, aut casus alios ingerebant: sed etiam eorum orationem, quos minùs Jugurthæ favere crederent, interturbabant. Plurimæ sunt tricæ, & nequitiæ quibus judicia solent differre cavillatores.

f *Trahendo.*] In eo præsertim posita est astutia causidicorum: assuetis enim minimùm movemur, atque omnibus rebus, cum tempore assuescimus.

g *Memmius.*] Hunc Saturninus, cùm consulatum peteret, interficiendum jussit.

timet, lege [a] Semproniâ provinciæ futuris consulibus Numidia atque Italia decretæ: consules declarati P. Scipio [b] Nasica, L. Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia [c] obvenit, dein exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, aliaque, quæ bello usui forent, decernuntur. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia [1] venire, in animo hæserat: filium, & cum eo duos familiares ad senatum legatos mittit; iisque, ut illis quos Hiempsale interfecto miserat, præcipit, omnes mortales pecuniâ aggrediantur: qui postquam Romam adventabant, senatus à Bestiâ consultus est, placeretne legatos Jugurthæ recipi mœnibus; iique decrevêre, ni regnum ipsumque deditum venissent, ut in diebus proximis decem Italiâ decederent. Consul Numidis ex senatûs decreto nunciari jubet. Ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, [3] [d] legat sibi homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat; in quîs fuit Scaurus, cujus de naturâ & habitu suprà memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes animi, & corporis erant, quas omnis avaritia præpediebat. Patiens laborum, acri ingenio, satìs providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula & insidias. Sed legiones per Italiam [e] Rhegium, atque inde [f] Siciliam, porrò ex Siciliâ in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius initio paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est; multosque mortales, & urbes aliquot pugnando cepit. Sed ubi Jugurtha per legatos pecuniâ tentare, bellique quod administrabat, [g] asperitatem ostendere cœpit; animus æger avaritiâ facile [h] conversus est. Cæterùm

INTERPRETATIO.

[1] *Quippe qui prorsus credebat omnia Romæ esse venalia.*

[2] *Iis præcipit ut quosvis, Romæ, conentur pecuniâ ad partes suas adducere.*

[3] *Calpurnius assumit sibi legatos homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate sperabat tecta & impunita fore quæ deliquisset.*

NOTÆ.

a *Semproniâ.*] Sempronius Gracchus legem tulerat, ut singulis annis senatus provincias duas consulares, ante comitia consularia, quas deinde ipsi designati consules inter se sortirentur, decerneret.

b *Nasica.*] Hic inter clarissimos oratores à Cicerone recensetur, qui eum in consulatu mortuum esse dicit.

c *Obvenit.*] Sorte silicet; quamvis consules quandoque inter se de provinciis conveniebant.

d *Legat.*] Legati imperatoribus adjuncti erant, ut eos consilio, & operâ adjuvarent, Plerumque singuli singulis attributi legionibus, & summo duci obnoxii. Sed, de istis omnibus, adi, si placet, doctissimum Lipsium.

e *Rhegium.*] Urbs est in litore Calabriæ, è regione Messanæ in Siciliâ.

f *Siciliam.*] Sicilia Mediterranei insula est celeberrima, Triquetra & Trinacria olim, à formâ, dicta.

g *Asperitatem.*] Enimvero difficillimum fuit, in locis remotissimis & asperrimis, hostem militiæ peritissimum, & atrocissimum superare.

h *Conversus.*] Ita ut, postquam ab eo bellum acriter inceptum esset, idem ille deinceps segniter persequeretur.

socius, & administer omnium consiliorum assumitur Scaurus; qui tametsi [a] à principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrimè regem [1] impugnaverit; tamen magnitudine pecuniæ à bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primùm tantummodo belli moram [b] redimebat, existimans sese aliquid interim Romæ pretio, aut gratiâ effecturum: postea verò quàm participem [c] negotii Scaurum accepit, in maximam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Cæterùm interea, [d] fidei causâ, mittitur à consule Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ [e] Vaccam: [f] cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius [g] palàm legatis imperaverat: [h] quoniam deditionis morâ induciæ agitabantur. Igitur rex, utì constituerat, in castra venit; ac pauca præsenti consilio locutus [i] de invidiâ facti sui, atque [k] ut in deditionem acciperetur: reliqua cum Bestiâ, & Scauro secreta transegit: dein postero die, quasi [l] per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. Sed utì [2] pro consilio imperatum

INTERPRETATIO.

1 *Acerrimè contra* Jugurtham *regem enixus erat.*

2 *Prout imperatum erat coram consilio.*

NOTÆ.

a *A principio.*] Quando à Jugurthâ Romam legati missi sunt.

b *Redimebat.*] Hoc est, *Id tantùm quærebat, quomodo bellum in longinquum traheret.*

c *Negotii.*] Flagitii scilicet, quo, pecuniâ acceptâ, consul cum hoste clanculum paciscebatur.

d *Fidei.*] Ne deditionis specie dubitaret Jugurtha ad consulem venire, Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ quasi obses mittitur, ut, nisi inter eos de pacis arcanis conditionibus conveniret, Jugurtha inviolatus reverteretur.

e *Vaccam.*] Urbs fuit insignis, forum rerum venalium totius regni.

f *Cujus rei.*] Prætextum mittendi Sextii, Calpurnius exhibuit frumentum, quod palam legatis imperaverat.

g *Palam.*] Ut, scilicet, omnes nossent quamobrem quæstor dimitteretur, neque dolum subolerent.

h *Quoniam deditionis.*] Quandoquidem moræ & induciarum Jugurtha causa fuit, omnino belli sumptus ferre, adeòque frumentum suppeditare debuit.

i *De invidia.*] Ut, scilicet, injustè conflatam eam ostenderet, seseque expurgaret.

k *Ut in deditionem.*] Id est, *Ne cum se ipso, tanquam cum hoste, senatus populusque Romanus ageret; quinimo in fidem & deditionem suam acciperet.*

l *Per Saturam.*] Satura, lanx erat variis frugum, pomorum & similium generibus plena: unde farcimen quoddam multis rebus refertum, & id genus alii cibi, saturæ nomine appellati sunt: deinde ad sermones, habitâ ratione, vel rerum varietatis & mixturæ, vel metrorum confusionis transît significatio. His positis, difficile non est scire quid sit *exquirere sententias per saturam.* Nimirum consul in Jugurthæ negotio, quasi in re facili & confectâ versatus est: (neque verò aliter opus fuisset, si ille deditionem veram fecisset:) sententiam suam pro rerum numero & ratione non divisit, sed multas res simul complexus, confusè aliorum sententias rogavit. Eo modo, nisi cum callidis, & iisdem cordatis, viris negotium expediendum sit, facile est quemvis irretire & decipere. Nostrates istud vocant, *faire un pot pourri d'une affaire.*

erat, elephanti xxx, pecus, atque equi multi, cum non parvo argenti pondere, quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus [a] rogandos proficiscitur. In Numidiâ & exercitu nostro pax agitabatur. Postquam res in Africâ gestas, quoque modo actæ forent, fama divulgavit; Romæ per omnes locos, & conventus de facto consulis [1] agitari. Apud plebem gravis invidia: patres soliciti erant; probarentne tantum flagitium, an [b] decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maximè eos potentia Scauri, quòd is auctor & socius Bestiæ ferebatur, à vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii, & odio potentiæ nobilitatis, suprà diximus; inter dubitationem & moras senatûs, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne remp. ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere; prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam eâ tempestate Romæ Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existimavi unam, ex tam multis, orationem ejus perscribere; ac potissimùm ea dicam, quæ in concione, post reditum Bestiæ, hujuscemodi verbis disseruit.

Multa me dehortantur à vobis, Quirites, ni studium reipub. omnia superet: opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maximè, quòd [2] *innocentiæ plus periculi, quàm honoris est. Nam illa quidem piget dicere,* [c] *his annis* xv. *quàm ludibrio fueritis superbiæ paucorum; quàm fœdè, quamque inulti perierint vestri* [d] *defensores; uti vobis animus ab ignaviâ, atque socordiâ corruptus sit: qui ne nunc quidem,*

INTERPRETATIO.

[1] *Quia is dicebatur esse auctor* flagitii *& socius Bestiæ,* in eo admittendo.

[2] *Multa me deterrerent à vobis* defendendis, *Quirites, nisi affectus meus in rempublicam omni impedimento major esset: opes factionis, vestra patientia, justitiæ contemptus* me deterreret, *ac præsertim quòd plus periculi redundat in bonos & honestos, quàm honoris.*

NOTÆ.

a *Rogandos.*] Quicquid alii dicant, omnino arbitror ita intelligendum esse hunc locum, ut Calpurnius Romam concesserit ad rogandum populum de consulibus & aliis magistratibus, in annum proximum creandis: Mortuo enim Scipione collegâ, nisi ipse adfuisset, interregem eâ gratiâ creari oportuisset: cum neque prætor, neque alius magistratus jus illud haberet. Fateor equidem, ut invidiam minueret, si quà in se concitata esset, Calpurnium maturè in urbem concessisse; et enim animum meum inducere nequeo, per *rogare magistratus* intelligendum esse, *Rogare an satìs illis placeret quòd cum Jugurthâ esset factum.*

b *Decretum.*] Quo in deditionem Jugurtham, certis conditionibus, acceperat.

c *His.*] Quibus, post Gracchorum mortem, nobilitas in plebem sævierat. Cæterùm à Tiberii Gracchi obitu ad Calpurnii consulatum vicesimus tertius annus decurrebat; unde concludas, vel locum corruptum, vel annorum supputationem subtilem, & accuratam non esse.

d *Defensores.*] Quales Gracchi, Fulvius.

obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus vos decet terrori esse. Sed quamquam hæc talia sunt, tamen obviam ire [1] *factionis potentiæ, animus subegit. Certè ego libertatem, quæ mihi à parente meo tradita est,* [2] *experiar: verum id frustrà, an* [3] *ob rem faciam, in vestrâ manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod sæpe majores vestri fecêre, utì contra injurias armati, eatis. Nihil vi, nihil* [c] *secessione opus est: necesse est, suomet* [d] *ipsi more præcipites eant. Occiso Ti. Graccho, quem* [e] *regnum parare aiebant, in plebem Romanam* [f] *quæstiones graves habitæ sunt. Post C. Gracchi, & M. Fulvii cædem, item* [g] *ordinis vestri, multi mortales in carcere necati sunt. Utriusque cladis non* [h] *lex, verùm* [i] *lubido eorum, finem fecit.* [k] *Sed sanè fuerit regni reparatio, plebi jura sua restituere.* [l] *Quidquid sine sanguine civium* [m] *ulcisci* [n] *nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini ærarium expilari, reges & populos* [o] *liberos paucis*

INTERPRETATIO.

[1] *Tamen animus me cogit resistere potentiæ factionis.*

[2] *Certè ego libertate uti, quæ mihi à parente meo tradita est, non desistam.*

[3] *Verùm, in vestrâ potestate situm est, idne frustrà experiar, an in vestrum commodum.*

NOTÆ.

a *Obnoxiis.*] Id est, *In flagitio deprehensis & sub potestatem redactis.* Gall. *Sur qui vous avez si belle prise.*

b *Secessione*] In Catalinâ vidimus ter quaterve plebem à patribus secessisse.

c *Suomet.*] Quæstionibus scilicet, quæ in eos habebantur, quomodo eas in plebem exercuerunt.

d *Ipsi.*] Nobiles, qui in culpâ sunt deprehensi.

e *Regnum.*] Memorat Plutarchus Pompeium, priusquam T. Gracchus interficeretur, se scire dixisse, huic diadema & purpureas vestes, tanquam Romæ regnaturo, allatas esse. Florus verò, eum refert, dum, manu caput tangens, plebem ad defensionem salutis suæ hortaretur, regnum sibi & diadema poscentis speciem præbuisse.

f *Quæstiones.*] *Des informations & proce dures criminelles.*

g *Ordinis.*] Plebeii scilicet: tres enim fuisse anteá vidimus.

h *Lex.*] Non Porciam modò aliasve intelligit leges, quæ pro civium tergo sancitæ essent; sed jus omne & æquitatem quam inter cives servare decet. Sensus est, usque in plebem nobiles sævisse, dum sanguine ejus libidinem suam satiâssent.

i *Lubido.*] *Leur caprice.*

k *Sed.*] Sensus paulò remotior est. Concedit adversariis, quod acerrimè contra ipsos retorqueat, idque cum amarâ ironiâ, quasi dicat, *verùm jam tempus non est de istis altercari; esto, quandoquidem ita placet nobilitati, illis concedo male fecissè Gracchos, eosque regiam autoritatem in civitatem reduxisse, quando plebi, quod suum est, restitutum voluerunt.*

l *Quidquid.*] Conclusio est, quam Memmius ex iis quæ adversariis concessit pro causâ suâ deducit: vult nimirum bene fecisse nobiles, qui commentitios regni reparatores interfecerint, ut potiori jure, plebi in flagitiosissimos nobiles liceat inquirere.

m *Ulcisci.*] Passivè: quod facilè non est imitandum.

n *Nequitur.*] Antique.

o *Liberos.*] Cùm publicè sub imperii Romani ditione esse deberent, atque reipublicæ tributa pendere; aut si socii fuissent & liberi, ab ejusmodi paucorum tyrannide tuti agitare.

nobilibus vectigal pendere; penès eosdem & summam gloriam, & maximas divitias esse; tamen hæc talia facinora impunè suscepisse [a] *parum habuere: itaque postremò leges, majestas vestra, divina & humana omnia* [b] *hostibus tradita sunt. Neque eos, qui ea fecêre, pudet, aut pœnitet; sed incedunt* [1] *per ora vestra magnificè, sacerdotia, & consulatus, pars triumphos suos, ostentantes; perinde quasi ea* [c] *honori, non prædæ habeant.* [2] *Servi ære parati injusta imperia dominorum non perferunt; vos, Quirites, imperio nati æquo animo servitutem toleratis? At, qui sunt hi, qui remp. occupavere? Homines sceleratissimi, cruentis manibus immani avaritiâ, nocentissimi, iidemque superbissimi, quibus fides, decus, pietas, postremò honesta, atque inhonesta omnia quæstui sunt.* [3] *Pars eorum,* [d] *occidisse tribunos pl. alii quæstiones injustas, plerique cædem in vos fecisse, pro munimento habent: ita, quàm quisque pessimè fecit, tam maximè tutus est:* [e] *metum à scelere suo ad ignaviam vestram transtulêre: quos omnes, eadem cupere, eadem odisse,* [f] *eadem metuere in unum* [g] *coëgit. Sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si vos tam libertatis curam haberetis, quàm illi ad dominationem accensi sunt: profectò neque resp.* [4] *sicuti nunc, vastaretur: &*

INTERPRETATIO.

[1] *Ambulant magnificè in medio vestrûm.*

[2] *Servi argento acquisiti non tolerant injusta imperia dominorum.*

[3] *Eorum nonnullis præsidio est interfecisse tribunos plebis, aliis vos quæstionibus injustis vexâsse, plerisque cædem in vos fecisse.*

[4] *Neque respublica vastaretur, sicuti* vastatur *nunc.*

NOTÆ.

a *Parum.*] Id est, *non contenti fuerunt.*

b *Hostibus.*] De Jugurthâ etiam intelligit, cui certè P. Romani majestas pecuniâ prodita fuerat.

c *Honori.*] Id est, *Quasi honestè partas dignitates propter honorem retinuissent, non propter prædam.* Gall. *Tout de même que s' ils regardoient les charges & les dignites de la republique comme des recompenses honorables de la vertu, & non comme des moyens d' exercer leur brigandage.*

d *Occidisse.*] Hi infinitivi vicem præstant accusativi casûs.

e *Metum.*] Ratio est superioris commatis ingeniosissima. Ideo, inquit, pessimus quisque tutissimus est, quia maximè metuitur, postquam à se scelesto metum ad ignavum transtulit.

f *Eadem.*] Ne scilicet, aliquando jus suum populus repetat, eoque adversus nocentes utatur.

g *Coëgit.*] Potest his locus ita exponi, ut *coëgit* neutro passivi verbi vim habeat; sensusque idem fuerit ac si pro *coëgit convenit* posuisset, nisi quod illud significantius & expressius est. Sed simpliciùs intelligi malim, voloque ut infinitivi isti pro nominativis sumantur verbi *coëgit.* Atque sententia istorum verborum ea ipsa erit quam in bello Catilinario Catilina ipse expressit, cùm dixit, eadem velle & eadem nolle, firmam demum efficere amicitiam. Nimirum intendit Memmius eâ causâ tam egregiè inter se congruere nobiles, & tam enixè uno conatu plebem opprimere, quòd omnes uno & eodem crimine teneantur, atque adeò eadem timeant, & odio persequantur.

beneficia vestra penès optimos, non audacissimos, forent. Majores vestri [a] *parandi juris, & majestatis constituendæ, gratiâ; bis per secessionem armati* [b] *Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summâ ope nitemini? Atque eò vehementiùs, quo majus dedecus est, parta amittere, quàm omnino non paravisse! Dicet aliquis, quid igitur censes? Vindicandum in eos qui hosti prodidere remp. non manu, neque vi; quod magìs vos fecisse, quàm illis accidisse, indignum est: verùm questionibus, & indicio ipsius Jugurthæ, qui si* [1] *dedititius est profectò jussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet, æstimabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex quâ ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentes maximæ divitiæ,* [c] *in rempubl. damna, atque dedecora, pervenerint. Nisi fortè nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, &* [d] *illa, quàm* [e] *hæc tempora, magìs placent, cùm regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella atque paces, postremò divina & humana omnia penès paucos erant: vos autem, hoc est, P. R. invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satìs habebatis* [2] *animam retinere. Nam servitutem quidem quis vestrûm audebat recusare? Atque ego tametsi viro* [f] *flagitiosissimum existimo impunè injuriam accepisse; tamen, vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. Nam & illis, quantum importunitatis habent,* [3] *parum est impunè malè fecisse; nisi deinde faciendi licentia eripitur,*

INTERPRETATIO.

[1] *Qui, si revera deditionem fecit, & se populo Romano tradidit, profectò vobis obtemperabit.*

[2] *Vos autem, cùm essetis Imperatores omnium gentium, contenti eratis vivere.*

[3] *Nam & illi, quanta est sua importunitas, pro nihilo ducunt quòd* hactenus *impunè deliquerunt;* & deinceps multò plura patrabunt *nisi illis malefaciendi licentia in posterum eripitur.*

NOTÆ.

a *Parandi.*] Ui tribunos suos obtinerent, qui sacrosanctâ suâ potestate plebem defenderent & tuerentur.

b *Aventinum.*] Alii Capitolium dicunt.

c *In rempubl.*] Omnino, nam regnum quod Masinissæ Romani tradiderunt extinctis ejus legitimis hæredibus, jure ad ipsos redibat, neque verò sociorum & amicorum injurias sine indedecore ultas relinquere poterant.

d *Illa.*] Quibus, post Gracchorum mortem, oppressi fuistis.

e *Hæc.*] Quibus, jus vestrum potestis & asserere & vindicare.

f *Flagitiosissimum.*] Nobis, sub Christi discipinâ institutis, nefas est acceptas injurias ulcisci; imò ostendit recta ratio illi reipublicæ occidendum esse, in quâ privata vindicta toleratur. At verò neque illam auctor suadet. Scopus est dicere, eos quibus pœnarum irrogandarum potestas data est, flagitiosissimè facere, cùm gratiâ, socordiâ, aut quâvis aliâ causâ, noxium aliquem impunitum relinquunt. Verissimè & optimè, si quicquam aliud: ignoscendo enim sit tandem, ut qui pessimi sunt incautos de solio deturbent, deinde quos viros bonos sciunt, prædas & victimas suas faciant. Stat publicum bonum legibus; leges tuetur severitas; neque inter homines, ineptâ illâ facilitate, quam ostentant nonnulli rerum publicarum moderatores, majus est malum.

& vobis æterna solicitudo remanebit, cùm intelligetis aut serviendum esse, aut [1] *per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiæ quæ spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse: facere illi injurias, vos prohibere: postremò sociis vestris veluti hostibus,* [a] *hostibus pro sociis, utuntur. Potestne in tam diversis mentibus pax, aut amicitia esse? Quare moneo, hortorque vos, ne tantum scelus impunitum dimittatis. Non peculatus ærarii factus est, neque per vim sociis ereptæ pecuniæ, quæ quamquam gravia sunt, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrimo* [b] *prodita senatûs auctoritas: proditum imperium vestrum:* [c] *domi* [d] *militiæque resp. venalis fuit. Quæ nisi* [e] *quæsita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecêre, obedientes vivamus? Nam impunè quilibet facere, id est* [f] *regem esse. Neque ego vos, Quiries, hortor, uti jam* [g] *malitis cives vestros perperam, quàm rectè, fecisse: sed ne, ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc,* [h] *in rep. multò præstat, beneficii, quàm maleficii, immemorem esse. Bonus tantummodo segnior fit, ubi negligas: at malus improbior. Ad hoc, si injuriæ non sint, haud sæpè auxilii egeas.*

INTERPRETATIO.

[1] *Aut vi & armis libertatem esse conservandam.*

NOTÆ.

a *Hostibus.*] Id factum in Jugurthæ negotio: fuit ille sceleratus; amicos habuit nobiles: Atherbal innocens vixit; ab omnibus derelictus fuit.

b *Prodita.*] Planissimè, quandoquidem Jugurthæ, contra senatûs mandatum, impunè licuerit Atherbalem persequi & trucidare; crimine à nobilibus pecuniâ redemto.

c *Domi.*] Quando Romam legati venerunt.

d *Militiæque.*] Per Bestiam & Scaurum.

e *Quæsita.*] *Si on n'en fait pas une bonne enquête.*

f *Regem.*] In malam partem accipitur hoc in loco; neque quisquam post eorum expulsam dominationem, Romæ ejus dignitatis nomen assumere ausus est.

g *Malitis.*] Nonnulli conspiciuntur interdum ita malè sani homines, qui quasi venenata infecta essent, virus suum, quocumque non inveniunt, important: id unicè amant, quærunt, colligunt, generant, &, ut apertè loquar, aliis crimina affingunt, ut suis vivant. Ab iis maximè cavendum, cùm præsertim aliquid in republicâ administrant: nam muneris obeundi specie quasi jure, quoscumque lubet, sub togâ effocant; cùmque leges in ipsorum sint arbitrio, iis sibi presidium dum parent, iisdem, aliis, quibus invigilant, perniciem machinantur. Ideo eos notavi quod obiter Memmius sceleratam gentem attingat, quamque, nisi in laqueos inciderit, nullus sub hypocrisis larvâ insidiantem, satis cognoverit.

h *In rep.*] Hoc est notatu dignissimum: cùm enim in paradoxis non sine causâ recenseas, verissimum est tamen, & ex politicorum sinu depromptum. Neque verò aliud postulant, boni cives, quàm ne ullus malus sit in republicâ: quisque sibi postea abunde prospicit. At secus est inter privatos: illos enim decet oblivisci injuriarum, meminisse acceptorum beneficiorum; quin & ipsi, & omnes ultrò benefacere debent.

Hæc, atque alia hujuscemodi sæpè dicendo, C. Memmius populo Rom. persuadet, utì L. [a] Cassius, qui tum prætor erat, ad Jugurtham mitteretur: eumque [b] interpositâ fide publicâ, Romam duceret, quò faciliùs indicio regis, Scauri, & reliquorum, quos pecuniæ captæ [1] arcessebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidiâ relicti ab Bestiâ exercitui præerant, sicuti morem imperatoris sui, plurima, & flagitiosissima facinora fecêre. Fuêre, qui auro corrupti, elephantos Jugurthæ traderent; alii [c] perfugas venderent; pars ex [d] pacatis prædas agebant. Tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius prætor, [2] perlatâ [e] rogatione à C. Memmio, ac perculsâ omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; eique timido, & ex conscientiâ diffidenti rebus suis, persuadet, quoniam se populo R. dedidisset, ne vim, quàm misericordiam ejus, experiri malit: privatim præterea fidem suam [f] interponit, quam ille non minoris, quàm publicam ducebat. Talis eâ tempestate fama de Cassio erat. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quàm maxime miserabili, Romam venit. At tametsi in ipso magna vis animi erat confirmatus ab omnibus, quorum potentiâ aut scelere cuncta ea gesserat, quæ suprà memoravimus, C. Bæbium tribunum pleb. magnâ mercede parat, cujus [g] impudentiâ contra [h] jus, & injurias omnes munitus foret. Ac C. Memmius advocatâ concione, quanquam regi infesta plebes erat, & pars in vincula duci jubebat; pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum de hoste supplicium sumi; dignitati magìs quàm iræ consulens, sedare motus, & animos eorum mollire: postremò confir-

INTERPRETATIO.

[1] *Ut delicta Scauri & reliquorum quòd ab* Jugurthâ *pecunias accepisse dicebant, faciliùs in lucem prodirent ejus declaratione.*

[2] *At Cassius prætor proficiscitur ad Jugurtham, postquam C. Memmius à populo impetrâsset quod rogaverat.*

NOTÆ.

a *Cassius.*] Hunc fuisse volunt virum maximæ severitatis; idque adeò postmodum ex autore cognoscetur.

b *Interpositâ.*] Id est, *Jugurthæ pollicendo, quòd ipsi inviolato domum reverti liberum esset.*

c *Perfugas.*] Maximum inde malum in rempublicam redundabat; non enim deinceps ausus fuisset quisquam ex Jugurthæ militibus ejus militiam abjurare, veritus ne pariter ad ipsum remitteretur.

d *Pacatis.*] Illi provincias Romanis subjectas, & socios compilabant.

e *Rogatione.*] Quâ à populo petiverat, ut quæreretur in eos qui pecuniâ rempublicam Jugurthæ prodidissent.

f *Interponit.*] Id est, *Præter fidem publicam, se fidei servandæ sponsorem constituit.*

g *Impudentiâ.*] Pleniùs intelligetur postea tota res: interea sciendum est, quòd uno tribuno resistente, frustrà erat quicquid ab aliis tentaretur.

h *Jus.*] Id est, *Ne timeret quicquid secundum leges, & ex æquo contra ipsum decerni posset.*

mare fidem publicam [a] per sese inviolatam fore. Pòst ubi silentium cœpit, producto Jugurthâ, verba facit: Romæ Numidiæque facinora ejus memorat: scelera in patrem, fratresque ostendit: [1] quibus juvantibus, quibusque ministris ea egerit, quanquam intelligat populus R. tamen velle manifesta magìs ex illo habere; si verum aperiat, in fide, & clementiâ populi R. magnum spem illi sitam; sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum. Dein, ubi Memmius dicendi finem fecit, & Jugurtha respondere jussus est; C. Bæbius tribunus pleb. quem pecuniâ corruptum suprà diximus, regem tacere [b] jubet: ac, tametsi multitudo, quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat cum clamore, vultu, sæpè impetu, atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat; [c] vicit tamen impudentia. Ita populus, ludibrio habitus, ex concione discedit: Jugurthæ Bestiæque, & cæteris, quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt. Erat eâ tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius, Masinissæ nepos: qui, quia, in dissensione regum, Jugurthæ adversus fuerat, deditâ Cirtâ, & Atherbale interfecto, profugus ex Africâ abierat. Huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob scelera invidiâ cum [d] metu urgeat, regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerendi, moveri, quàm [2] senescere, omnia malebat. Ipsi provincia Numidia, Minucio [e] Macedonia, evenerât. Quæ postquam Massiva agitare cæpit, neque Jugurthæ in amicis satìs præsidii est; quòd eorum alium conscientia, alium mala fama, & timor animi impediebat: Bomilcari proximo, ac maximè fido sibi, imperat; [3] pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maximè

INTERPRETATIO.

[1] *Dicit Memmius P. Romanum quanquam is intelligat quibus juvantibus, quibusque ministris ea scelera Jugurthâ patraverit; tamen velle ea ipsa magìs ab ipso cognoscere.*

[2] *Consul maximè cupidus belli gerendì malebat omnia turbari quàm pacificari.*

[3] *Imperat Bomilcari propinquo, ac maximè fido sibi, ut quemadmodum confecerat multa pecuniâ & vi nummi,* sic quoque *pretio quærat percussores Massivæ.*

NOTÆ.

a *Per sese.*] Id est, *Quanquam omnes contrà niterentur, id tamen, vel periculo mortis præstiturum.*

b *Jubet.*] Jam patet quàm durum os fuerit istius Bæbii: nusquam par reperta est impudentia & audacia.

c *Vicit.*] Quia scilicet, populus nolebat, quos summâ vi paraverat sibi defensores, palam mactare.

d *Metu.*] Id est, *Invidiâ & metu.* Arbitror verò intelligendum esse de metu Romanæ plebis, ut aliquando etiam contra se ipsa ausurum Jugurtham credat scelera sua convertere.

e *Macedonia.*] Notissima Europæ regio, Philippi, ac deinde Alexandri magni imperii sedes, supra Græciam sita, ad Septentrionem.

occultè. Sin [a] id parùm procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar maturè regis mandata exsequitur, & per homines, talis negotii artifices, itinera egressusque ejus postremò loca, atque tempora cuncta explorat; dein, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati erant, paulò [b] inconsultiùs Massivam aggreditur, illum obtruncat, sed ipse deprehensus. Multis hortantibus, & in primis Albino consule, [c] indicium profitetur. Fit reus magìs [d] ex æquo bonoque, quàm ex jure gentium Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publicâ venerat. At Jugurtha, [e] manifestus tanti sceleris, [f] non priùs omisit contra verum niti, quàm animadvertit, [g] super gratiam, atque pecuniam suam, invidiam facti esse. Igitur quanquam in priore [h] actione ex amicis quinquaginta [i] vades dederat, regno magìs, quàm vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit; veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret: & ipse paucis diebus eòdem profectus est, [k] jussus à senatu Italiâ decedere. Sed postquam Româ egressus est, fertur, sæpè tacitus eò respiciens, postremò dixisse, urbem [l] venalem, & maturè perituram, si emptorem invenerit. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, aliaque, quæ militibus usui forent, maturè in Africam portare; ac statim ipse profectus, ut ante [m] comitia, quod tempus haud longè aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contrà Jugurtha trahere omnia,

NOTÆ.

a *Id parùm.*] Id est, *non posse occultè Massivam interficere.*

b *Inconsultiùs.*] Scilicet intervenerunt aliqui dum scelus patraret; vel ille antè, num satìs omnia tuta essent, minùs circumspexerat.

c *Indicium.*] Id est, *Declarat se, cujus conscilio tantùm facinus ausus esset, dicturum.*

d *Ex æquo.*] Id est, *magìs habitâ ratione naturalis æquitatis, quàm juris gentium;* quo ne quis eos, qui fide publicâ venerunt, attingat, sanctum est.

e *Manifestus.*] Verisimile non est Jugurtham testibus, vel Bomilcaris indicio, convictum fuisse; at, ex re ipsâ, quæ evidens erat, pro manifesto habebatur.

f *Non priùs.*] Id est, *Semper contra veritatem nixus est, donec supra gratiam et pecuniam, suam facti invidiam esse vidit.*

g *Super gratiam.*] Intellige Jugurthæ amicos facti et sceleris ejus invidiam declinare nequivisse.

h *Actione.*] Forensi, scilicet, cùm primùm intenta est accusatio contrà ipsum in judicio.

i *Vades.*] Qui eum judicio sistere promiserant. Gall. *De les representer en justice.* Scilicet, illi Romani fuerunt.

k *Jussus.*] Vides itaque illi, quantumvis pessimo, servatam fidem. Interim Livius clàm eum aufugisse dicit: non abs re sanè; nam ex æquo bonoque, morte multari poterat.

l *Venalem.*] Vide mihi, quæso, quid tandem de Româ pronunciat vir, quanquam nequissimus, certè tamen sagacissimus: venalem dicit: Romam magìs contemnere non potuit. Plùs est, quàm si scelestissimam aut perditissimam dixisset; nec majus esse potest hominum depravatorum et perditorum indicium, quàm justitiam et æquitatem, omnia denique auro rependere. Actum est de republicâ in quâ ea pestis grassatur.

m *Comitia.*] Id est, *Antequam conventus fierent pro magistratuum creatione.*

& alias, deinde alias, moræ causas facere: polliceri deditionem, ac deinde [a] metum simulare: [b] instanti cedere, & paulò pòst, ne sui diffiderent, instare: ita belli modò, modò pacis morâ, consulem ludificare. Ac fuêre, qui tum Albinum haud ignarum [c] consilii regis existimarent: neque ex tantâ [1] properantiâ tam facilè tractum bellum socordiâ magìs, quàm dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabant, Albinus, Aulo fratre in castris proprætore relicto, Romam decessit. Eâ tempestate Romæ seditionibus tribunitiis atrociter resp. agitabatur. P. Lucullus, & L. Annius, tribuni pleb. resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur; quæ dissentio totius anni comitia impediebat. Eâ morâ in spem adductus Aulus, quem proprætorem in castris relictum suprâ diximus, aut conficiendi belli, aut terrore exercitûs [2] ab rege pecuniæ capiendæ, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnisque itineribus, hieme asperâ, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quanquam, & sævitiâ temporis, & opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat; (nam circum murum situm in prærupti montis extremo planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat) tamen aut [d] simulandi gratiâ, quò regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus, ob thesauros, oppidi potiendi, vineas [e] agere, [f] aggerem jacere, aliaque, quæ incepto usui forent, properare. At Jugurtha, cognitâ vanitate aque imperitiâ legati, subdolus ejus augere amentiam: missitare [g] supplicantes legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca, & tramites exer-

INTERPRETATIO.

[1] *Fuêre qui non crederent, post tantam* Albini *properantiam bellum prolongatum fuisse magìs socordiâ, quàm dolo.*

[2] *Aulus adductus eâ morâ in spem, aut conficiendi belli, aut pecuniæ ab rege accipiendæ, cùm ipsi terrorem injecisset suo exercitu, mense Januario evocat milites in expeditionem, ex locis in quibus hibernum tempus exigebant.*

NOTÆ.

a *Metum.*] Intellige, Albinum ad deditionem rationibus plurimis Jugurtham induxisse, Jugurthamque pollicitum esse, postea verò eundem recusâsse, quasi timuisset ne erga se P. Romanus, contra quem Albinus ingerebat, severitate magìs quàm misericordiâ uteretur.

b *Instanti.*] Consuli, scilicet, Albino. Tota ista ratio omnimodo ad Romanorum effugienda & eludenda arma apta erat.

c *Consilii.*] Id est, *Hæc omnia ex compacto fieri.*

d *Simulandi.*] Se, scilicet, in animo ejus urbis obsidionem habere. Fatuus homo, quasi cum puerulo rem susciperet!

e *Agere.*] Id est, *urbem versùs promovere.*

f *Aggerem.*] Terra est, quæ cum lignis & obviâ quâque materiâ, in montis modum, congeritur; cujus in bello, vel ad propugnandum, vel ad oppugnandum, usus multus est.

g *Supplicantis.*] Ut crederet Aulus eâ causâ timere & diffidere Jugurtham, quòd obsidione urbis Suthul cingeretur; atque adeò in eá permaneret, cùm ipse urbem Aulo sciret insuperabilem.

citum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur: ita [a] delicta occultiora fuêre. Interea per homines callidos, diu noctuque exercitum [b] tentabat: centuriones, ducesque [c] turmarum partim utì transfugerent, corrumpere: alii signo dato, locum utì desererent. Quæ postquam ex sententiâ instruxit, intempestâ nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii; alii se abdere; pars territos confirmare; trepidare: omnibus locis vis magna hostium: cœlum nocte, atque nubibus obscuratum: periculum [d] anceps: postremò, fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paulò antè corruptos diximus, [e] cohors una [f] Ligurum, cum duabus turmis [g] Thracum, & paucis gregariis militibus, transiêre ad regem; & centurio [h] primipili [i] tertiæ legionis per [k] munitionem, quam, utì defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eàque Numidæ cuncti irrupêre. Nostri fœdâ fugâ, plerique abjectis armis, proximum collem occupavêre. Nox, atque præda castrorum, [1] hostes quò minùs victoriâ [1] uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame ferroque clausum tenet,

INTERPRETATIO.

[1] *Nox, atque præda castrorum remorata sunt hostes, quò minùs victoriâ uterentur.*

NOTÆ.

a *Delicta.*] Auli cum Jugurthâ.

b *Tentabat.*] Ut quoquomodo aliquid adversùs ipsum pararet.

c *Turmarum.*] Turma in equitatu eandem rationem habet, quàm centuria in peditatu; nisi quòd triginta tantùm equitibus constat.

d *Anceps.*] Sive fugerent, sive manerent.

e *Cohors.*] Ex manipulis tribus conficiebatur, in quibus singulis duæ erant centuriæ, quæ quidem primo 60 militum fuerunt, deinde, cum ipsâ legione, militum numero, per proportionem, adauctæ sunt.

f *Ligurum.*] Hodie dicitur Liguria, *La côte de Genes:* ab Alpibus, olim, usque ad Macram flumen, & secundum aliquos, ad urbem Pisas porrigebatur.

g *Thracum.*] Thracia supra mare Ægeum sita est, ad septentrionem. Hodie dicitur *Romanie.*

h *Primipili.*] Primipilus centurio primipili, primus legionis centurio, præfectus legionis, rem unam & eandem significant.

i *Tertiæ.*] Legiones ab ordine temporis quo conscriptæ fuerant, deinde à loco, ab imperatoribus, &c. nomina sortitæ sunt, eo quo dicimus modo, *Le regiment de mon Seigneur le Dauphin; celui de Champagne &c.*

k *Munitionem.*] Munitio dicitur quicquid ad hostium arcendos impetus comparatum est, qualis est agger, vallum, &c. Munitionis verò instituendæ partes, ut in singulos dividebantur, ita postquam peracta erat, à centurionibus hîc aut illîc curantibus, defendebatur.

l *Uterentur.*] Priùs victoriâ uti, quàm frui, decet; adeòque præposterè, Jugurthini milites, qui antè Romanorum castra spoliant, quàm eos profligaverint.

tamen se [1] memorem rerum humanarum, si secum fœdus faceret incolumes omnes [a] sub jugum [b] missurum; præterea, ut diebus decem Numidiâ decederet. Quæ gravia quanquam, & [c] flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu nutabant, sicuti regi lubuerat, pax convenit. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasêre: pars dolere pro [d] gloriâ imperii, pars [e] insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maximè qui bello sæpè præclari fuerant, quòd armatus [f] dedecore potiùs, quàm manu, salutem quæsiverit. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum, timens; senatum de [g] fœdere consulebat; & tamen interim exercitui [h] supplementum scribere; ab [i] sociis & [k] nomine Latino auxilia accersere; denique omnibus modis festinare: senatus ita, uti par fuerat, decernit: suo atque populi injussu nullum potuisse fœdus fieri. Consul impeditus à tribunis pl. ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. Nam omnis exercitus, uti [l] convenerat, Numidiâ deductus in provinciâ hiemabat. Postquam eò venit, quanquam persequi Jugurtham, & mederi [m] fraternæ invidiæ animo ardebat; cognitis militibus, quos præter fugam [n] soluto im-

INTERPRETATIO.

[1] *Tamen se memorem vicissitudinis rerum humanarum, missurum omnes incolumes sub jugum, si Aulus secum fœdus faceret.*

NOTÆ.

a *Sub jugum.*] Eò modo ignominiæ causâ, victos hostes multabant. Duæ videlicet hastæ in terram mittebantur, ad quarum extremas & extantes partes tertia transversa colligabatur, sub quâ discincti & inermes transire victi cogebantur: qui adeò sese domitos & subactos confitebantur.

b *Missurum.*] Infamiæ notam pro beneficio Jugurtha proponit, quia clausos hostes habebat. Pessimè vero sibi consulit: nam aut omnes ad unum occidere, aut prorsus intactos dimittere, debuit.

c *Flagitii.*] Flagitium, crimen est, quod dedecus & servilem turpitudinem conjunctam habet.

d *Gloriâ.*] Quâ, scilicet, eam omnibus nationibus meritò proculcandam esse videbant.

e *Insolita.*] Ita in magnis urbibus fieri solet: ad levissima quæque trepidant, qui otio assueti, militiæ rudes sunt.

f *Dedecore.*] De jugo loquebantur, quod Aulus subierat.

g *Fœdere.*] Quod cum Jugurthâ frater iniverat.

h *Supplementum.*] Id est, *milites qui in occisorum locum substituerentur.* Gall. *Des recrues.*

i *Sociis.*] Italicis, scilicet, qui ita absolutè socii nonnunquam appellantur. A Latinis verò habitatione distinguuntur, cùm Latii jure fruerentur.

k *Nomine Latino.*] Id est. *iis hominibus qui jure Latii seu Latinitatis fruebantur:* de quo adi, si lubet, jurisperitos; nam varias ejus mutationes persequi hîc non est locus.

l *Convenerat.*] Jugurtham inter & Aulum.

m *Fraternæ.*] Id est *quæ in eum flagrabat.*

n *Soluto.*] Cùm vident milites ducibus suis, ipsorumque culpâ præsertim, omnia malè cedere; solent illi imperium detrectare, & mandata contemnere.

perio, licentia, atque lascivia corruperat, [1] ex copiâ rerum statuit sibi nihil agitandum. Interea Romæ C. Mamilius Limetanus Tr. pleb. [2] rogationem ad populum promulgat, uti quæreretur in eos quorum consilio Jugurtha [a] senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidiâ, pericula metuentes, quoniam apertè resistere non poterant, quin illa, & alia talia placere sibi faterentur; occultè per amicos, ac maximè per homines nominis Latini, & socios [b] Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quantùm intenta fuerit, quantâque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magìs odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quàm curâ reip.; tanta [c] lubido in partibus erat. Igitur, cæteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ fuisse suprà memoravimus, inter lætitiam plebis, et [d] suorum fugam, [e] trepidâ etiam tum civitate, cum ex Mamilianâ rogatione tres [f] quæsitores rogarentur, effecerat, ut ipse in eo numero crearetur. Sed, quæstione exercitâ asperè violenterque ex rumore, & lubidine plebis, [3] uti sæpè nobilitatem, sic eâ tempestate plebem, ex secundis rebus insolentia ceperat. Cæterùm mos partium popularium, et senatûs factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis antè annis Romæ ortus est, otio atque abundantiâ earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam, populus, et senatus Rom. placidè modestèque inter se rempub. tractabant; neque gloriæ neque dominationis certamen [g] inter cives erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi formido illa mentibus decessit, scilicet ea,

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm ita se res haberent, statuit nihil sibi movendum.*

[2] *Limetanus populum interrogat num ipsi placeret, ut quæstio haberetur in eos, quorum consilio Jugurtha senatûs decreta contempsisset.*

[3] *Sed quæstione habitâ asperè et violenter ex admurmurationibus et libidinosis populi votis, insolentia ceperat plebem eâ tempestate propter prosperitatem, utì ceperat sæpè nobilitatem.*

NOTÆ.

a *Senati.*] Pro *senatûs;* antiquè.

b *Italicos.*] Eosdem suprâ *socios* simpliciter vocavit.

c *Lubido.*] Hic nihil aliud est, quàm effrænum vincendi desiderium, cum odio.

d *Suorum.*] Nobilium, scilicet.

e *Trepidâ.*] Vidimus suprà, ex Auli casu, multos libertati timere. Itaque faciliùs fuit Scauro, cæteris lætitiâ aut metu turbatis, cogitata perficere.

f *Quæsitores.*] Qui in eos inquirerent, qui Jugurthæ faverant.

g *Inter cives.*] Qui rempublicam administrant isthuc diligenter animo agitabant, ut inquietam hominis naturam contra hostes magìs quàm contra cives converterent.

[1] quæ secundæ res amant, lascivia, atque superbia, incessêre. Ita [2] quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, [a] asperius, acerbiusque fuit. Namque cœpêre [3] nobilitas dignitatem, populus libertatem in [b] lubidinem vertere; sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in [c] duas partes abstracta sunt; resp. quæ [d] media fuerat, dilacerata. Cæterùm nobilitas factione magìs pollebat: plebis vis [e] soluta, atque in multitudinem dispersa, minùs poterat: paucorum arbitrio belli domique respubl. agitabatur: penès eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ, triumphique erant, populus militiâ atque inopiâ urgebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, utì quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cùm potentiâ, avaritiâ sine modo modestiaque invadere, polluere, & vastare omnia; [4] nihil pensi, neque sancti habere; quoad semet ipsa [f] præcipitavit. [g] Nam ubi primùm ex nobilitate reperti sunt, qui veram

INTERPRETATIO.

[1] *Verùm, ubi ille timor ex animis ejectus est, scilicet ea, quæ prosperitas gignit, lascivia* nimirum, *atque superbia viguerunt.*

[2] *Eo modo, otium, quod optaverant in rebus adversis, fuit gravius & acerbius postquam adepti sunt.*

[3] *Etenim cœperunt* inter se, *nobilitas vertere dignitatem in libidinem. Populus verò libertatem.*

[4] *Ita avaritia inexplebilis & effrænata juncta potentiæ, invasit, polluit, & vastavit omnia, nihil curavit, neque sanctum habuit, usque dum semetipsa præcipitavit.*

NOTÆ.

a *Asperius.*] Sententia satìs aperta est, latitat tamen, quodammodo sub hâc locutione; non enim quod optamus otium, verùm ejus privatio, dura est.

b *Lubidinem.*] Frequentissimè utitur eâ voce Sallustius, adeòque vim ejus opus est perspicere. Voluntatem notat, prout aliquo desiderio aut affectu, veri boni pro tempore non æstimatâ ratione, abripitur.

c *Duas.*] Hinc plebe, illinc stante nobilitate.

d *Media.*] Verè & acutè eum expressit modum, quo respublicæ intereunt: civitas enim & bonum publicum, cùm in consensu & civium unione sit positum, non aliter quàm laceratione & divisione perire potest.

e *Soluta.*] Quomodo frangatur vis quæ in multitudinem dispersa est, præsertim cùm ex opinione hominum quæ tam varia est, dependet, nullus est quem lateat; neque eâ causâ naturæ scrutatores adire opus est, qui nos vim unitam majorem esse doceant. Verùm hinc maximum haurire possunt documentum rerum moderatores; cùm præsertim hodie regem videant, quem non magìs aliâ causâ veneratur orbis, quàm quòd solus regnat.

f *Præcipitavit.*] Aptissima metaphora, nam quòmodo tandem propriâ mole ruunt quæ in altum nimis surrexerunt, ita planè non avaritia, aut potentia tantùm, sed evertitur id omne quod nimium est. Sapienter itaque Horatius ad Licinium.

Contrahes, vento nimiùm secundo,
Turgida vela.

g *Nam.*] Quomodo isthuc? Virtus itaque fugienda est, cùm turbas & discordias cieat. Imò, qui eam amant profligandi & perdendi, si iis credatur prædonibus, qui sub ejus larvâ, per fraudem & scelus reipublicæ gubernacula surripuerunt. At verò per accidens, & eorum prædonum, non virtutis vitio, civitates commoventur: neque vitandæ offensionis causâ, minus illi, quanquam cautè, ut qui callidissimè hominibus imponunt, de sede debent deturbari.

gloriam injustæ potentiæ anteponérent; moveri civitas, & dissensio civilis, quasi [a] permixtio terræ, oriri cœpit. Nam postquam Tiberius, & C. Gracchus, quorum majores Punico, atque aliis bellis multùm reipub. addiderant, vindicare plebem in libertatem, & paucorum scelera patefacere cœpère; nobilitas noxia, atque eo perculsa, modò per socios, & nomen Latinum, interdum per equites Romanos quos [b] spes societatis à plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: & primò Tiberium, dein [c] paucos post annos, eadem [d] [1] ingredientem Caium, Tribun. pl. alterum, alterum [e] triumvirum [f] coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco, ferro necaverat. Et sanè Gracchis cupidine victoriæ, haud satìs animus [g] moderatus fuit. [h] Sed bono vinci satiùs est, quam malo more injuriam vincere. Igitur eâ victoriâ

INTERPRETATIO.

[1] *Et nobilitas necaverat ferro primò Tiberium Gracchum, deinde post paucos annos eadem molientem Caium Gracchum, tribunum plebis, unum ex triumviris qui colonias deducere debebant, cum M. Fulvio Flacco.*

NOTÆ.

a *Permixtio terræ.*] Intellige, cum reliquis elementis. Expressè profectò rem ipsam hâc comparatione signavit: quemadmodum enim ex elementorum commixtione, non modo nulla pars ullius ab aliis discernitur, sed ampliùs inter se bellum intestinum gerunt; ita quando vaferrimi latrones, boni & publicæ libertatis specie rempublicam oppresserunt, cæcus populus assertores & legitimos suos moderatores cùm dignoscere nescit, plerumque eos per discordiam suis insidiatoribus mactandos tradit.

b *Spes.*] Senatum equites aliquando auctoritate suâ communicasse, vel ex Epitome Flori cognoscitur.

c *Paucos.*] Undecim aut duodecim, ad summum.

d *Ingredientem.*] Populum defendere conatus, fratris agrarias leges asseruit, &c.

e *Triumvirum.*] Mos erat tres, quinque, septemdecim viros, &c. eligere, qui iis agros dividerent, qui in colonias deducebantur.

f *Coloniis.*] Colonia multitudo erat civium Romanorum, qui in alias sedes deducebantur, quibusque agri publicè assignabantur.

g *Moderatus.*] Nota, quæso, Sallustii judicium: optimè de re maximâ, quin de re quæ quotidie millies in usu venit, sententiam dixit. Ea est enim cordis nostri fallacia, aut imbecillitas, ut etiam dum virtutem sectamur, nimio studio in vitium incurramus. Voluntas, quæ à primò ad bonum, boni specie ferebatur, ad malum sine sensu inclinat, dum paulatim ea boni species, pro variis circumstantiis, caligantibus occulis surripitur; deinde, quia in motu est, movetur, non quia bonum prosequitur. Istud indicat Sallustius, cùm cupidine victoriæ, nimios Gracchos fuisse dicit. Hæc cupido, hic animi motus rationem, quâ boni cives fuerant & dicebantur, ab eorum oculis avertit.

h *Sed.*] Nunc de senatu Sallustius judicium suum profert, qui ut ille ait, meliùs fuisset Gracchorum bono & æquitate vinci, quàm vincere injuriam. At verò generatim loquendo, non apertè sententiam suam dicere autor voluit, ne, si partes nominatim reprehendisset, audaciter fecisse videretur.

nobilitas ex lubidine suâ [1] usa, mortales multos ferro aut fugâ exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quàm [a] potentiæ, addidit: quæ res plerumque magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo, & victos acerbiùs ulcisci volunt. Sed de studiis partium, & omnibus civitatis moribus, si singillatim, aut pro magnitudine [2] parem disserere, tempus quàm res maturiùs deficeret; quamobrem ad inceptum redeo. Post Auli fœdus, exercitûsque nostri fugam fœdam, [b] Metellus, & [c] Silanus consules designati, provincias inter se partiverant: Metelloque Numidia evenerat; acri viro, & quanquam adverso populi partibus, famâ tamen [d] æquabili, & inviolatâ. Is ubi primùm magistratum [e] ingressus est, [f] alia omnia sibi cum collegâ ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique accersere: arma, tela, equos, & cætera instrumenta militiæ parare: ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quæ in bello [g] vario, & rerum multarum egenti, usui esse solent. Cæterùm ad ea patranda [3] senatus auctoritate, socii, nomenque Latinum, et reges ultrò auxilia mittendo, postremò omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, [4] ex sententiâ omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magnâ spe civium; cùm propter artes bonas, tum maximè quòd adversum divitias invictum animum gerebat: & avaritiâ magistratuum ante id tempus in Numidiâ

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm igitur nobilitas usa esset eâ victoriâ secundum suam libidinem, perdidit multos homines ferro aut fugâ.*

[2] *Si cupiam disserere particulatim, aut secundum rei magnitudinem, de studiis partium & omnibus* pravis *moribus civitatis, tempus me citiùs quàm res deficiet.*

[3] *Cæterùm ad ea perficienda, senatus adnitebatur auctoritate, socii, nomenque Latinum, & reges, mittendo suâ sponte auxilia: postremò omnis civitas summo studio* ea promovebat.

[4] *Itaque omnibus rebus ad arbitrium paratis & compositis in Numidiam proficiscitur.*

NOTÆ.

a *Potentiæ.*] Totum hunc locum excute quæso. Auctor enim, quanquam malus fuit, reconditissimos tamen politicorum aditus penetravit.

b *Metellus.*] Vir fuit virtutis eximiæ, quique unus exilium maluit, quàm in Saturni, Gracchanas leges asserentis, verba, cum senatu jurare. Dictus est, Numidicus, à rebus bene in Numidiâ gestis.

c *Silanus.*] Non hic est de quo in Catilinâ.

d *Æquabili.*] Id est, *quæ apud omnes eadem erat.*

e *Ingressus.*] Non enim statim à nominatione & designatione, sed post confirmationem in secundis comitiis, magistratum inibant.

f *Alia.*] Hic est sensus: dicit Metellum, cùm collegam suum ad reliqua consulatûs munia secum pariter obligatum & intentum videret, ad id negotium, bellum scilicet, præcipuè animum adjecisse, quod soli curandum erat.

g *Vario.*] Id est, *Ubi varia opus est obire ministeria;* quæ varia & plurima instrumenta requirunt.

nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ erant. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens: linguâ, quàm manu, promptior: prædator ex sociis, & ipse præda hostium: [a] sine imperio, & modestiâ habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quàm ex copiâ militum auxilii, aut bonæ spei, accedebat. Statuit tamen Metellus, quanquam & [1] æstivorum tempus, comitiorum [b] mora imminuerat, &, expectatione eventûs, civium animos intentos putabat, non priùs bellum attingere, quàm majorum disciplinâ milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provinciâ, quantum temporis æstivorum [c] in imperio fuit, plerumque milites in [d] stativis castris habebat: nisi cùm [e] odos, aut pabuli egestas, locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ ducebantur. Utì cuique lubebat, ab signis aberat: [f] lixæ permisti cum militibus diu noctuque vagabantur: & [2] palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris, & mancipiorum prædas certantes agere: eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, & aliis talibus: præterea, frumentum publicè datum vendere, [g] panem in dies mercari: postremò, quæcunque dici, aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuêre, & alia ampliùs. Sed in eâ difficultate Metellum non minùs quam in rebus hostilibus, magnum & sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantiâ inter [h] ambitionem sævitiamque moderatum. Namque edicto primo adjumenta ignaviæ [3] sustulisse, ne quisquam in catris panem, aut quem alium cibum coctum venderet; ne lixæ exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve [i] in agmine servum, aut jumentum haberet: cæteris

INTERPRETATIO.

[1] *Quamvis comitiorum retardatio tempus diminuerat, quo milites in castris æstivis agunt.*

[2] *Huc illuc divagantes agros vastabant, villas expugnabant, agebant certatim prædas ex pecore & manicipiis.*

[3] *Namque* comperior *Metellum sustulisse primo edicto adjumenta ignaviæ.*

NOTÆ.

a *Sine imperio.*] Id est *qui ductus fuerat ab imperatoribus, qui auctoritatem suam tueri nesciverant, aut noluerant: quique militibus omnia condonaverant.*

b *Mora.*] Per Tribunorum contentionem, sicuti antea vidimus.

c *In imperio.*] Albinus, donec Metellus advenisset, exercitui præfuit.

d *Stativis.*] Id est, *in quibus diu manebant,* cùm militiæ more sæpius mutanda fuerint.

e *Odos.*] Ex hominum & jumentorum sordibus.

f *Lixæ.*] Ita vocantur servi qui exercitum sequuntur, & militibus vilissiman operam præstant, puta aquam portare, panem coquere, & id genus alia.

g *Panem.*] Ipsi verò tenebantur panem suum coquere.

h *Ambitionem.*] Hîc per ambitionem, ratio & certus quidam agendi modus intelligentur, quo ad consequendam gratiam, minùs milite vexantur, nec nisi à volentibus ministeria requiruntur.

i *In agmine.*] Id est, *dum iter facit exercitus.* Gall. *Durant la marche.*

[a] arte modum statuisse: præterea, [b] transversis itineribus quotidie castra movere: juxtà ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire: [c] vigilias crebras ponere, & eas ipse cum legatis circuire: item in agmine in primis modò, modò in postremis, sæpè in medio adesse, nequisquam ordine egrederetur: utì, [d] cum signis frequentes incederent, miles cibum, & arma portaret. Ita prohibendo à delictis magis quàm vindicando, exercitum brevì [1] confirmavit. Intereà Jugurtha ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentiâ ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi, liberisque vitam peterent; alia omnia dederent populo Rom. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat, genus Numidârum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio diversos aggreditur, ac paullatim tentando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, utì Jugurtham [2] maximè vivum, sin id parùm procedat, necatum, sibi traderent: cæterùm palàm, quæ ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Dein ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit: ubi, contra belli [3] faciem, tuguria plena hominum, pecora, cultoresque in agris erant: ex oppidis, & [e] mapalibus, præfecti regis obviàm procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcircò minùs, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere; latè explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, & insidiis locum [f] tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum & sagittariorum delectâ manu, apud primos erat: in postremo C. [g] Marius

INTERPRETATIO.

[1] *Brevì exercitum ad pristinam disciplinam revocavit.*

[2] *Persuadet ut præsertim traderent sibi Jugurtham vivum, si verò id minùs prosperè eveniret, necatum.*

[3] *Contra id quod belli tempore conspici solet, tuguria erant plena hominum.*

NOTÆ.

a *Arte.*] Eâ opus est omnino, eâque maximâ in ejusmodi occasionibus. Quâ verò in re sita sit, vix ullus dixerit; ita sunt, aut certè videntur, exigui momenti innumera quæ ad id concurrunt.

b *Transversis.*] Id est, *non per vias stratas, sed per agros, sylvas, &c.* ut iis omnibus, si usus veniret, assueti essent.

c *Vigilias.*] Gall. *Des sentinelles.* Sed tutiùs quàm sit hodie, plures enim milites uno in loco, collocabantur.

d *Cum signis.*] Ne scilicet, dispersis militibus, hostis interveniret: vel ipsi prædæ, aut fugæ, occasionem invenirent.

e *Mapalibus.*] Hîc vici aut pagi, per mapalia sunt intelligendi.

f *Tentare.*] Omnino legendum arbitror *tentari*, à Jugurthâ scilicet, prout censuit Gronovius.

g *Marius.*] Qui fuerit, tametsi aliundè nesciremus, satìs superque ex Sallustio post modum cognosceremus.

legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus equites auxiliarios tribunis legionum, & præfectis cohortium dispertiverat: utì cum [1] his permixti [a] Velites, quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurthâ tantus dolus, tantaque peritia locorum, & militiæ erat; ut, absens an præsens, pacem an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur. Erat haud longè ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum rerum venalium totius regni maximè celebratum; ubi & incolere, & mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul, simul [b] tentandi gratiâ, &, si paterentur opportunitates loci, [2] [c] præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum, & alia, quæ bello usui forent, comportare: ratus id quod res monebant, frequentiam negotiatorum, & [d] commeatum juvaturum exercitum, & jam paratis rebus munimentum fore. Inter hæc negotia Jugurtha impensiùs modò legatus supplices mittere, pacem orare, præter suam, liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, utì priores, consul illectos ad proditionem domum mittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque pollicere; & inter eas moras [e] promissa legatorum expectare. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac suis se [f] artibus tentari animadvertit; quippe cui verbis pax nunciabatur, cæterùm re bellum asperrimum erat, urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, [g] animi popularium tentati: coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quàm maximas potest, copias omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in eâ parte Numidiæ quam Atherbal in divisione possederat, flumen, oriens à meridie nomine Muthul; à quo aberat mons fermè millia passuum

INTERPRETATIO.

[1] *Ut Velites permixti cum equitibus propulsarent equitatus hostium quamcumque in partem accederent.*

[2] *Consul huc* ivit, *simul gratiâ tentandi, &* præsidium imponendi *si opportunitates loci paterentur,* deinde re cognita *præsidium imposuit.*

NOTÆ.

a *Velites.*] Levis erant armaturæ milites, gladio, jaculatoriâ, hastâ, parmâque, instructi.

b *Tentandi.*] Id est, *Ut cognosceret quid eo in loco fieri posset, quidve Jugurtha conaretur, an re & verbis idem esset.*

c *Præsidium.*] Necesse fuit, ut sensus aperiretur, quod ellipticè à Sallustio dictum est, in interpretatione supplere.

d *Commeatum.*] Certè *commeatu;* sicuti Ursino, mihi quoque placeret.

e *Promissa.*] Itaque polliciti erant legati, se Jugurtham prodituros.

f *Artibus.*] Dolis scilicet, quibus Aulum, aliosque in laqueos induxerat.

g *Animi.*] Scilicet, non modò legatos, sed quosvis Metellus à Jugurthâ alienare quæsivit.

xx. [a] tractu pari, [b] vastus ab naturâ, & humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum, quæ humi [c] arido, atque arenoso gignuntur. [d] Media autem planities deserta, penuriâ aquæ, præter fluminis propinqua loca. Ea consita arbustis, pecore, atque cultoribus frequentabantur. Igitur in eo colle, quem [e] transverso itinere porrectum docuimus, Jugurtha [f] extenuatâ suorum acie consedit: elephantis, & parti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit; eumque edocet, quæ ageret: ipse propior [g] montem cum omni equitatu, & peditibus delectis suos collocat; dein singulas turmas, & manipulos circuiens monet, atque obtestatur, utì memores pristinæ virtutis & victoriæ, sese, regnumque suum ab Romanorum avaritiâ defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint: ducem illis, non animum, mutatum: quæ ab imperatore [1] decuerint, omnia suis provisa; locum superiorem; [h] utì prudentes cum imperitis; ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus, manum consererent. Proinde parati, intentique essent signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores, & victorias confirmaturum, aut maximarum ærumnarum initium fore. Ad hoc viritim, utì quemque ob militare facinus pecuniâ, aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, & eum ipsum aliis ostentare: postremò, pro cujusque ingenio pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostiùm, monte degrediens cum exercitu [i] conspicatur: Primò dubius,

INTERPRETATIO.

[1] *Jugurtha* monet milites *se providisse suis ea omnia quæ decuerint provideri ab imperatore.*

NOTÆ.

a *Tractu pari.*] Id est, *tantum habens longitudinis, quantum à fluvio distabat.*

b *Vastus.*] Ubi nec arbores erant, nec frutices.

c *Arido.*] Id est, *ariditate*, nam *humi*, quod postea in adverbium abiît, hìc, more antiquo, pro Genitivo positum est.

d *Media.*] Hoc est, *spatium quod collem inter & flumen porrigebatur.*

e *Transverso.*] Intellige, iter colli subjectum fuisse, ita ut Jugurtha ejusque exercitus transeuntibus immineret.

f *Extenuatâ.*] Intellige agmen in longitudinem porrectum. *Les escadrons, ni les bataillons, n' avoient pas de profondeur.* Ita verò aciem instructam oportuit, ut in angustiis, hostium in longum productos ordines, pluribus ex locis invaderet.

g *Montem.*] Quâ scilicet, Metello transitus erat: atque hinc, vides eò insidias struxisse Jugurtham, ubi mons in collem desinebat.

h *Utì.*] Ne ita accipias, quasi omnia quæ sequuntur effecta sint ejus quod dixit, locum superiorem suis provisum. Quæcumque enumerat commoda, seorsim sumenda sunt, ita ut, quod à Jugurthâ prospectum fuerit, utì prudentes *locorum* cum imperitis, certarent, secundum sit. Ut sensus apertior esset, interpunctionem mutavi.

i *Conspicatur.*] Passivè, quod rarum est. Ita Varro apud Priscianum, *Paupertas hæc non ita nutricata, ut nunc conspicatur.*

quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi, Numidæque consederant, neque plané occultati humilitate arborum, & tamen [a] incerti quidnam esset, cùm naturâ loci, tum [b] dolo ipsi, atque signa militaria, [c] obscurati) dein, brevì cognitis insidiis, paulisper agmen [1] constituit. Ibi [d] commutatis ordinibus, in dextro latere, quod proximum hostis erat, triplicibus [e] subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores, & sagittarios dispertit; equitatem omnem in [f] cornibus locat; at pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicut instruxerat [g] transversis principiis in planum deducit. Sed, ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvertit, veritus ex anni tempore, & inopiâ aquæ, ne siti conficeretur exercitus; Rutilium legatum cum expeditis cohortibus, & parte equitum, præmiserat ad flumen, uti locum castris antè caperet. Existimans hostes crebro impetu, & transversis prœliis iter suum remoraturos, &, quoniam armis diffiderent, [h] lassitudinem & sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re, atque loco, [i] sicuti monte descenderat, paulatim procedere: Marium post [k] principia habere, ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine [l] principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli [m] primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duum millium peditum montem occupat, quà Metellus descenderat: ne fortè cedentibus adversariis receptui, ac pòst munimento, foret: dein, repentè signo dato, hostes invadit. Numidæ alii postremos cædere: pars à sinistrâ, ac dextrâ [n] tentare: infensi

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde, intra breve tempus cognitis insidiis, paulisper exercitûs iter suppressit.*

NOTÆ.

a *Incerti.*] Intellige, delitescentium Numidarum eam fuisse speciem, ut nesciretur hominesne essent, an trunci, aut aliquid simile.

b *Dolo.*] Eâ causâ pone arbores latitabant, ut incautus & imparatus Metelli exercitus illàc transiret.

c *Obscurati.*] Græca constructio, pro *Obscuratis signis militaribus*, aut *obscurata signa habentes.* Sic sæpissimè loquitur Horatius.

d *Commutatis.*] Gall. *Ayant changé l'ordonnance de l' aile droite.*

e *Subsidiis.*] Milites erant qui pone alios subsidentes, illis periclitantibus opem ferrent. Gall. *Des corps de reserve.*

f *Cornibus.*] *Sur les ailes de l'Infanterie.*

g *Transversis.*] Diffidens per hæc transversa incedo: interim ita me expedio, Metellus collem cùm sequi nollet, ne Jugurthæ illìc insidianti opportunus fieret; aciem in clypeum, seu ad sinistram, ut loquimur nos, declinare jussit, adeòque in obliquum iter inflexit. *Il fit marcher son avant-garde de travers, s' etant dètournè sur la gauche.*

h *Lassitudinem.*] Id est, *milites per lassitudinem & sitim.*

i *Sicuti.*] Refertur ad *Paulatim.*

k *Principia.*] *Dans l' Arriere-garde.* In ultimo agmine.

l *Principes.*] Id est, *primi*, hoc in loco.

m *Primos.*] Non remotissimos intelligo, sed proximos, hoc est, eos qui primi transeuntibus occurrebant.

n *Tentare.*] Illi eminus missilibus lacessebant.

adesse, atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati [a] incerto prœlio, ipsi [1] modò eminus sauciabantur, neque contrà feriendi aut conserendi manum copia erat. Antè jam docti ab Jugurthâ equites, ubicumque Romanorum turma insequi cœperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant; sed alius aliò quàm maximè diversi, ita numero [2] priores, si a persequendo hostes deterrere nequiverant, disjectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugæ collis, quàm campi fuerant, eò verò consueti Numidarum equi facilè inter virgulta evadere: nostros asperitas, & insolentia loci retinebat: cæterùm facies totius negotii varia, incerta, fœda, atque miserabilis: dispersi à suis, pars cedere, alii insequi: neque signa, neque ordines observare: ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere, ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, cùm etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore, & æstu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minùs instare, paullatim milites in unum conducit: ordines restituit, & cohortes [b] legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat. [c] Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul [3] orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quò cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed nec Jugurtha quidem interea quietus erat circuire, hortari, renovare prœlium, & ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando, [d] retinere. Eo modo duo imperatores, [e] summi viri, inter se certabant: ipsi pares cæterùm opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Juguthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intelligunt neque sibi profugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; (& jam diei vesper erat) [4] adverso colle, sicuti

INTERPRETATIO.

[1] *Ipsi tantùm eminus sauciabantur, & vulnerabantur.*

[2] *Ita, cùm essent plures numero, si nequiverant deterrere hostes à persequendo, circumveniebant eos disjectos à tergo aut lateribus.*

[3] *Simul* Metellus *orare, hortari milites, ne deficerent, neve paterentur hostes, qui fugiebant, vincere.*

[4] *Romani in adversum collem, sicuti præceptum erat, evadunt.*

NOTÆ.

a *Incerto.*] Quia Numidæ non stabant, sed accedebant, & recedebant, *Ils ne se batoient pas de pied ferme.*

b *Legionarias.*] Ut distinguantur ab auxiliariis.

c *Eorum.*] Numidarum.

d *Retinere.*] Ne scilicet dubiis & cedentibus opem ferrent.

e *Summi.*] Omnino summi, & à quibus plurima quisque discere queat.

præceptum fuerat, evadunt. Amisso [a] loco Numidæ fusi, fugatique pauci interière: plerosque velocitas, & regio [b] hostibus ignara, tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis, & parti copiarum pedestrium præfectum ab Jugurthâ suprà diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paullatim suos in æquum locum deducit; ac, dum legatus ad flumen, quò præmissus erat, festinans pergit; [1] quietus, utì res postulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse jam, & animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prœlio clamorem augeri, veritus ne legatus cognitâ re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, [2] arte statuerat quò hostium [c] itineri officeret, latiùs porrigit: eoque modo ad Rutilii castra procedit. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvertunt. Nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primò rati humum aridam vento agitari: post, ubi æquabilem manere, & sicut acies movebatur, magis magisque appropinquare vident: cognitâ [d] re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicut imperabatur, consistunt. Dein, ubi propiùs ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidæ tantummodo [e] remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis arborum, atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quæ jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes numero [f] quadraginta interfecti. At Romani quamquam itinere, atque [g] opere castrorum & prœlio fessi, lassique erant; tamen, quòd Metellus amplius opinione morabatur, instructi, [h] intentique obviàm procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primò obscurâ nocte, postquam haud procul [i] inter se erant, strepitu, veluti hostes adventarent alteri apud alteros formidinem simul, & tumultum facere: & penè imprudentiâ [k] admissum facinus miserabile, ni utrimque præmissi

INTERPRETATIO.

[1] *Et, dum Rutilius legatus properat ad flumen, qui præmissus erat; Bomilcar per otium aciem instruit, utì res postulabat.*

[2] *Porrigit latiùs aciem, quam instruxerat densis ordinibus, diffidens virtuti militum.*

NOTÆ.

a *Loco.*] Colle, scilicet.

b *Hostibus.*] Romanis.

c *Itineri.*] Si nimirum Metello auxilium adferre voluissent.

d *Re.*] Exercitum, scilicet, adventare.

e *Remorati.*] *Ils ne firent ferme que, &c.*

f *Quadraginta.*] In quibusdam, triginta tantùm numerantur.

g *Opere.*] Scilicet castra munierant.

h *Intentique.*] Hinc videas quales fuerint Romani.

i *Inter se.*] De Romanis loquitur, quorum alii cum Metello, alii cum Rutilio erant.

k *Admissum.*] Ut, scilicet, Romani invicem pugnarent.

equites rem exploravissent. Igitur pro metu repentè gaudium exortum: milites alius alium læti appellant: acta edocent, atque audiunt: sua quisque fortia facta ad cœlum fert. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoriâ vel ignavis gloriari licet: adversæ res etiam bonos [1] detrectant. Metellus in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum curâ reficit: meritos in prœliis more militiæ [a] donat: universos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, ad cætera quæ levia sunt, parem animum gerant: pro victoriâ satìs jam pugnatum, reliquos labores pro prædâ fore. Tamen interim [b] transfugas, & alios opportunos, [2] Jugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, utì sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa, & naturâ munita receperat; ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed [c] hebetem, infirmumque, agri ac pecoris magìs, quàm belli, cultorem. Id eâ gratiâ eveniebat, quòd præter equites regios nemo omnium Numidarum ex fugâ regem sequitur. Quò cujusque animus fert, eò discedunt. Neque id flagitium militiæ ducitur: [d] ita se mores habent. Igitur Metellus, ubi videt etiam [e] tum regis animum ferocem esse: bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine [f] geri non posset: præterea [g] iniquum certamen sibi cum hostibus: minore detrimento illos vinci quàm suos vincere: statuit non prœliis, neque acie, sed alio more, bellum gerendum. Itaque in loca Numidiæ opulentissima pergit: agros vastat: multa castella, & oppida, temerè munita, aut sine præsidio, capit, inceditque: puberes interfici jubet: alia omnia militum prædam esse. Eâ formidine multi mortales Romanis dediti [h] obsides: frumentum, & alia, quæ usui forent, affatim præbita:

INTERPRETATIO.

[1] *Res adversæ etiam bonorum existimationem violant.*

[2] *Tamen interim Metellus misit transfugas & alios opportunos exploratum, ubi gentium Jugurtha ageret, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, quomodo se gereret postquam victus esset.*

NOTÆ.

a *Donat.*] Coronis, armillis, hastis, & id genus aliis.

b *Transfugas.*] Valde illi sunt opportuni, quia maximè fideles esse coguntur: interim videndum ne iis dolis capiamur, quos in hostes parare videntur.

c *Hebetem.*] Hebes dicitur cujus obtusa est acies. Hic itaque exercitus intelligitur ad belli munia ineptus. *Des gens malaguerris.*

d *Ita.*] Iis respondet qui pravam consuetudinem mirabuntur. Ejus nimirum vis est tanta, ut pro alterâ lege sumatur.

e *Tum.*] Postquam profligatus fuisset.

f *Geri.*] Ille enim sylvis & desertis locis pelli non poterat.

g *Iniquum.*] Multis de causis tale erat: nam Jugurthæ loca perspecta; nisi opportuna essent, non pugnabat: victus, aciem instaurare poterat; &c. Hæc omnia Metello adversa erant.

h *Obsides.*] Ut, scilicet, de eorum fide certi essent.

ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multò magìs, quàm prœlium malè pugnatum ab suis, regem terrebant. Quippe cujus spes omnis in fugâ sita erat, sequi cogebatur; & qui, sua loca defendere nequiverat, [1] [a] in alienis bellum gerere. Tamen [2] ex inopiâ, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis operiri jubet: ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur nocturnis & aviis itineribus, ignoratus, Romanos palantes repentè aggreditur. [b] Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit; & Numidæ, priùs quàm ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proximos colles discedunt. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: utì seque, & exercitum more majorum gereret; in adverso loco victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum ex Auli socordiâ, spem salutis in solitudine, aut fugâ, [3] coegisset habere. Itaque senatus, ob ea feliciter acta, diis immortalibus supplicia decernere: civitas trepida anteà, & solicita de belli eventu, læta [4] agere: de Metello fama præclara esse. Igitur eò intentior ad victoriam niti: omnibus modis festinare: [c] cavere tamen necubi hosti [5] opportunus fieret: [d] meminisse post gloriam invidiam sequi. Ita, quo clarior, eo magìs anxius erat: neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari; ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant: exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat: sed igni magìs, quàm prædâ, ager vastabatur. Duobus locis haud longè inter se castra faciebant. Ubi vi opus erat, cuncti aderant: cæterùm, quò [e] fuga, atque formido, latiùs cresceret, diversi agebant. Eo tempore Jugurtha per colles sequi:

INTERPRETATIO.

[1] *Quippe Jugurtha cujus spes omnis in fugâ sita erat, cogebatur sequi* hostem; &, *qui sua loca defendere nequiverat, cogebatur gerere bellum in alienis.*

[2] *Tamen, in afflictis rebus, capit optimum consilium quod videbatur.*

[3] Cognito etiam *quomodo coëgisset Jugurtham gloriabundum ex Auli socordiâ, habere spem salutis in desertis & fugâ.*

[4] *Urbs antea trepida & solicita de belli eventu, in lætitiâ degebat.*

[5] *Cavebat tamen ne alicubi occasionem præberet hosti opportunè suos invadendi.*

NOTÆ.

a *In alienis.*] Iis, scilicet, quæ Metellus expugnaverat. Cogebatur autem Jugurtha Metellum sequi, ne ille postquam omnes urbes sub potestatem coegisset, ipso regno spoliatus inveniretur.

b *Eorum.*] Romanorum hùc illùc prædæ et commeatuum causâ divagantium.

c *Cavere.*] Securitas enim mater est doloris.

d *Meminisse.*] Utinam viris magnis hæc eadem quæ Metello semper obversarentur; multos enim sua virtus perdidit, in invidiæ foveas incidentes, illam dum sequuntur.

e *Fuga.*] Maximi est momenti in bello, latè incolas terrere et fugare.

tempus, aut * locum pugnæ quærere: quì venturum hostem audierat, pabulum & aquarum fontes, quorum penuria erat, [a] corrumpere: modò se Metello, interdum Mario ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi: rursus aliis, post aliis minitari: neque prœlium facere, neque otium pati: tantummodo hostem ab incepto [b] retinere. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri: urbem magnam, & in eâ parte, quâ sita erat, arcem regni, nomine [c] Zamam, statuit oppugnare: ratus id quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prœlium fore. At ille, quæ parabantur, à perfugis edoctus, [d] magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur mœnia defendant, additis auxilio perfugis: quod genus ex copiis regis, quia fallere [e] nequebat, firmissimum erat. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu affore. Ita compositis rebus, in loca quàm maximè occulta discedit; ac paulò post cognoscit, Marium [f] ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus [g] Siccam missum: quod oppidum, primum omnium, post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum delectis equitibus noctu pergit, & jam egredientibus Romanis [g] in portâ pugnam facit: simul magnâ voce Siccenses hortatur, utì cohortes ab tergo circumveniant: fortunam illis præclari facinoris casum dare: si id fecerint, postea sese in regno, illos libertate, sine metu ætatem acturos: ac ni Marius signa [1] inferre, atque evadere oppido [i] properavisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium, fidem mutavissent: tantâ mobilitate sese Numidæ gerunt. Sed milites Jugurthini paulisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm magìs [k] opere, quàm naturâ munitum erat; nullius idoneæ rei

INTERPRETATIO.

[1] *Et nisi Marius properavisset inferre signa* in hostem, *atque evadere oppidò profectò cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent.*

NOTÆ.

* *Locum.*] Opportunum, intellige.

a *Corrumpere.*] Veneno, scilicet.

b *Retinere.*] Ut tempus lucrifaceret, moràque Metelli exercitum conficeret.

c *Zamam.*] A Carthagine quinque dierum itinere, versùs occidentem, dissitam eam fuisse volunt.

d *Magnis.*] Gall, dicimus, *A grandes journés.*

e *Nequibat.*] Non equidem, si verè transfugæ fuerint; quia ab iis certò puniuntur quos deseruerunt, si in manus venerint, interim cautè cum his versandum.

f *Ex itinere.*] Gall. diceremus, *Qu'on avoit detaché Marius pendant la marche.*

g *Siccam.*] Vocatur & Sica Veneria, aut Venerea, item Veneria simpliciter. Propior est Carthaginem quàm Zamam.

h *In portâ.*] Siccæ urbis scilicet,

i *Properavisset.*] Numirum Marius injuriæ opportunus fuisset, si in urbe remanisset, ubi vel mulieres de fenestris prœlium facere potuissent: verùm, cùm oppidani rebellandi occasionem non haberent, in fide perstiterunt.

k *Opere.*] Gall. diceremus, *Elle etoit plus forte par les travaux qu'on y avoit faits, que par son assiette.*

egens; armis virisque opulentum. Igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret. Dein, signo dato, undique simul clamor ingens oritur, neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent: prœlium incipitur. Romani pro ingenio quisque, pars eminus [a] glande, aut lapidibus pugnare: [b] evadere alii, alii succedere, ac murum modò [c] suffodere, modò scalis aggredi, cupere prœlium [1] manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudes, pila, præterea pice & sulphure tædam [2] mistam, ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. Nam plerosque jacula, [d] tormentis aut manu emissa, vulnerabant; parique periculo, sed [e] famâ impari, boni atque ignavi erant. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magnâ manu invadit: remissis, qui in præsidio erant, & omnia magis, quàm prœlium, expectantibus, [f] portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Cæterùm ex omni multitudine non ampliùs quadraginta memores [g] nominis Romani, grege facto locum capere paulò, quàm alii, editiorem: neque inde maximâ vi depelli quiverunt: sed tela eminus missa remittere, pauci [h] in pluribus minùs frustrati: sin Numidæ propiùs accessissent, ibi verò virtutem ostendere, & eos maximâ vi cædere, fundere, atque fugare. Interim Metellus, cùm acerrimè rem gereret, clamorem & tumultum hostilem à tergo accepit: dein, converso equo, animadvertit fugam ad se versum fieri, quæ res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra properè mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrimans, per amicitiam, perque rempublic. obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire sinat.

INTERPRETATIO.

1 *Cupiebant cominus pugnare, & manus conserere.*

2 *Mittebant præterea tædas pice & sulphure obductas.*

NOTÆ.

a *Glande.*] Plumbum erat in glandis modum effictum, quod fundis jaciebatur.

b *Evadere.*] Scilicet, qui labore fessi, aut ab hostibus vulnerati sunt, secedunt; alii in eorum locum succedunt.

c *Suffodere.*] Ut eum dejicerent & diruerent.

d *Tormentis.*] Machinæ erant, quibus, magnâ vi, lapides, & id genus, in hostem ruebant.

e *Famâ.*] Videlicet, non ii laudantur, qui in latibulis, vel fugientes inhonesta vulnera accipiunt.

f *Portam.*] Castrorum, scilicet, alteram; nam quatuor erant.

g *Nominis.*] Id est, *Gloria nominis Romani.*

h *In pluribus.*] Id est, *Cùm pauci Romani in plures Numidas tela mitterent, singulis jactibus aliquem attingebant.*

Ille brevi mandata efficit. At Jugurtha [a] munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum præcipitarentur, alii in [b] angustiis ipsi sibi [c] properantes officerent, multis amissis in loca munita sese recipit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur. Igitur postero die, priùs quàm ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in eâ parte, quâ regis adventus erat, [1] pro castris agitare jubet: portas, & proxima loca tribunis dispertit: dein ipse pergit ad oppidum, atque, utì superiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repentè nostros invadit. Qui in primo locati fuerant, paulisper territi perturbantur: reliqui citò subveniunt. Neque diutiùs Numidæ resistere quivissent, ne pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non ut equestri prœlio solet, sequi, dein cedere; sed [d] adversis equis concurrere, implicare, ac perturbare aciem: ita, expeditis peditibus suis, hostis, [e] penè victos dare. Eodem tempore apud Zamam magnâ vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eò acerrimè niti, neque alius in alio magìs quàm in sese, spem habere: pariterque oppidani agere, oppugnare, aut parare omnibus locis: avidiùs alteri alteros sauciare, quam semet tegere. Clamor permixtus, hortatione, lætitiâ, gemitu: item strepitus armorum, ad cœlum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paululum modò pugnam remiserant; intenti prœlium equestre prospectabant. Eos, utì quæque Jugurthæ res erant, lætos modò, modò pavidos animadverteres: ac, sicuti audiri à suis, aut cerni possent: monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut [f] niti corporibus: huc & illuc, quasi [2] vitabundi, aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, (nam is in eâ parte curabat) consulto leniùs agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu, regis prœlium visere. Ita, illis studio suorum

INTERPRETATIO.

[1] *Jubet omnem equitatem manere ante castra, in eâ parte, quâ rex adventare poterat.*

[2] *In hanc & illam partem movebant corpus, quasi vitare, aut jacere, tela debuissent.*

NOTÆ.

a *Munimento.*] Vallo, fossâ, &c.

b *Angustiis.*] Portarum, scilicet.

c *Properantes.*] Ita evenit: dum multi in locis angustis sese invicem pulsant & premunt, vix unus & alter egreditur.

d *Adversis.*] Non illi, ut solet, circumactis, (*en caracolant*) sed rectà in hostem concitatis equis, pugnabant, ut scilicet, introrumperent & pervaderent.

e *Penè.*] Certè difficile erat Romanis, simul Numidis peditibus & equitibus resistere, postquam sua acies turbata esset.

f *Niti.*] Sic solemus, quando quempiam videmus laborantem, qui res nostras tuetur: eo ferè modo membra & nervi nostri moventur, ac si res ipsas nosmet exequeremur.

[1] adstrictis, repentè magnâ vi murum aggreditur; et jam scalis [2] egressi milites propè summa ceperant, cùm oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primò resistere: dein, ubi unæ, atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant afflicti sunt; cæteri, quo quisque modo potuêre, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Deinde utrimque prælium nox diremit. Metellus postquam videt frustrà inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut [3] suo loco pugnam facere; & jam æstatem exactam esse, ab Zamâ discedit; & in iis urbibus, quæ ad sese defecerant, satìsque munitæ loco, aut mœnibus erant, præsidia imponit. Cæterùm exercitum in provinciam, quæ proxima est Numidiæ, hiemandi gratiâ collocat. Neque id tempus, ex [a] aliorum more quieti, aut luxuriæ concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, & eorum [b] perfidiâ pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurthâ fuerat, & inde clam, [c] vadibus datis, de Massivæ nece judicium fugerat; quòd [4] ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur; ac primò efficit, ut ad se colloquendi gratiâ occultus veniat: dein fide datâ, si Jugurtham vivum, aut necatum sibi tradidisset; fore, ut ille senatûs impunitatem, & [d] sua omnia concederet. Facilè Numidæ persuadet, cùm ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per [e] conditiones ad supplicium traderetur. Is ubi primùm opportunum fuit, Jugurtham anxium, ac miserantem fortunas suas accedit:

INTERPRETATIO.

[1] *Ita dum illi anxiè occupati erant, affectu quo tenebantur erga suos, repentè magnâ vi Marius murum aggreditur.*

[2] *Et milites, qui cum scalis advenerant, jam ferrè ad murorum cacumen pervenerant.*

[3] *Postquam Metellus videt illud, quod inceperat, frustrà inceptum fuisse; neque oppidum capi, neque Jugurtham pugnare nisi ex insidiis, aut loco ipsi opportuno, & jam æstatem exactam esse; Zama discedit; & in iis urbibus imponit præsidia, quæ in suam fidem venerant, & loco, aut mœnibus satìs munitæ erant.*

[4] *Quia* Jugurtham *fallere facillimè Bomilcar poterat, ex maximâ amicitiâ, eum Metellus multis pollicitationibus agreditur.*

NOTÆ.

a *Aliorum.*] Imperatorum scilicet, Auli puta.

b *Perfidia.*] Videant proditores num satìs nomen placeat: etiam apud illos qui eâ utuntur, eorum ars perfidia vocatur: imò illis sunt detestabiles & execrandi, quando quidem seipsos, & fidem, ante omnia vendunt.

c *Vadibus.*] Ideo istud addidit, ne cui mirum videatur, quòd effugere ille potuerit.

d *Sua.*[Id est, *quæcumque bona Bomilcar possidebat.*

e *Conditiones.*] Id est, *Ne inter alias pacis conditiones hæc quoque esset, ut Bomilcar ad supplicium â Jugurthâ traderetur.*

monet, atque lacrimans obtestatur, ut aliquando sibi liberisque, & genti Numidarum optimè merenti, provideat: omnibus præliis sese victos; agrum vastatum: multos mortales captos, occisos: regni opes comminutas esse: satìs sæpe jam & virtutem militum, & fortunam tentatam: [a] caveat, ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Jugurtham imperata facturum dicerent, ac [b] sine ullâ pactione sese, regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri jubet: eorum, atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat, argenti [c] pondo ducenta millia; elephantos omnes; equorum, & armorum aliquantum. Quæ postquam sine morâ facta sunt, jubet perfugas omnes vinctos adduci. Eorum magna pars, uti jussum erat, adducti, pauci, cùm primum deditio cœpit, ad Regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis, virisque, & pecuniâ spoliatus est: cùm ipse ad [d] imperandum [e] Tisidium vocaretur, rursus cœpit [f] flectere animum suum, & ex malâ conscientiâ digna timere. Denique, multis diebus per dubitationem consumptis, cùm modò tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret; interdum secum ipse reputaret, quàm gravis casus in servitium ex regno foret: multis magnisque [g] præsidiis nequicquam perditis, de integro bellum sumit. Et Romæ senatus, de provinciis consultis, Numidiam Metello decreverat. Per idem tempus [h] Uticæ fortè C. Mario, per hostias diis supplicanti, magna, atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proindè, quæ animo agitabat, fretus diis ageret: fortunam quam sæpissimè experiretur; cuncta prosperè eventura. At illum jam anteà consulatûs ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum, [1] præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus [i] belli ingens,

INTERPRETATIO.

[1] *Omnia erant abundè, si excipias vetustatem familiæ.*

NOTÆ.

a *Caveat*] Vides ab improbo proditore, ne cavere quidem potuisse omnium perfidorum perfidiosissimum; illumque, alterum, de more, eum quem avertere videbatur, sicam in pectus defixisse.

b *Sine ullâ.*] Illud est quod dicimus, *A discretion.*

c *Pondo.*] Quod Gallicè dicimus *un marc d'argent,* octo tantùm continet uncias, pondo duodecim.

d *Imperandum.*] Passivè, Id est, *ut imperaretur:* ita loquutos esse veteres probat Servius in Virgilium.

e *Tisidium.*] Inter Carthaginem & Uticam sitam fuisse volunt.

f *Flectere.*] Id est, *pedem referre, & ab institutâ deditione animum revocare,*

g *Præsidiis.*] Argento, videlicet, Elephantis, Armis, Equis, &c.

h *Uticæ.*] Jam satìs nota, non longè à Carthagine, versus occidentem.

i *Belli.*] Adverbialiter, sicut *domi.*

domi modicus, lubidinis & divitiarum victor, tantummòdo gloriæ avidus. Sed is natus, omnem pueritiam [a] Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ, neque urbanis [b] munditiis sese exercuit: ita inter artes bonas [1] integrum ingenium brevì adolevit. Ergo ubi primùm tribunatum militum à populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè, [2] notus, per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu, alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore, quàm gerebat, dignus haberetur. Tamen is [3] ad id locorum talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) consulatum appetere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se [c] per manus tradebat. Novus nemo tam clarus neque tam egregius factis erat, quin is indignus illo honore, & quasi pollutus haberetur. Igitur, ubi Marius haruspicis dicta eòdem intendere videt, quò cupido animi hortabatur; ab Metello [d] petendi gratiâ missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis [4] superabant, tamen inerat contemptor animus, & superbia, [e] commune nobilitatis malum. Itaque primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, & quasi per amicitiam monere, ne tam [f] prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: *non omnia omnibus cupienda esse:* debere illi res suas satìs placere:

INTERPRETATIO.

[1] *Ita ingenium incorruptum brevì adolevit inter artes bonas.*

[2] *Ergò, ubi primùm petit tribunatum militum à populo, quamquam plerique ignorarent faciem ejus, cognitus* tamen virtute bellicâ, *declaratur facilè tribunus per omnes tribus.*

[3] *Tamen vir ille, ad id usque tempus adeò clarus, (nam postea ambitione planè corruptus est) non audebat appetere consulatum.*

[4] *Cui, (quamvis virtutem, gloriam, atque alia, quæ boni desiderare debent, affatim haberet,) tamen inerat animus contemptor, & superbia, quæ sunt vitium commune nobilitatis.*

NOTÆ.

a *Arpini.*] Arpinum urbs fuit Hirpinorum in Samnitibus, ad Lirim fluvium, patria etiam Ciceronis.

b *Munditiis.*] *Galanterie, Politesse.*

c *Per manus.*] Proverbialis locutio, Gall. dicimus, *de main en main.* Patres quasi ex compacto successivè consulatum administrabant, mutuasque sibi ad eum obtinendum operas invicem præbebant.

d *Petendi.*] Consulatum, scilicet. Dixit Metello se ideo missionem rogare, ut ad petendum consulatum Romam proficisceretur.

e *Commune.*] Eâ re præceps pleraque ruit nobilitas; vixque aliter inter homines evenire potest. Itaque caveant qui verè nobiles, aut boni cives esse volunt.

f *Prava.*] Loquitur de petitione consulatûs. Quis verò, cui modò virile ingenium sit, tantam injuriam tolerare queat; ut non ii virtutis laudibus & præmiis, fruantur, qui virtute ornati sunt, sed qui ejus qualiacumque à majoribus insignia habuerunt? Necessariò intereundum est illi reipublicæ, in quâ virtuti sua merces detrahitur; atque illi nobiles soli et deserti tandem vivere coguntur, qui aditum, per quem patres sui, qui mortui sunt, eos ad gloriam evexêre, aliis occludunt.

postremò caveret id petere à populo Rom. quod illi jure negaretur. Postquam hæc, atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, ubi primùm potuisset per negotia publica, [a] facturum sese, quæ peteret. Ac postea sæpiùs eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore [b] contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quæ res Marium cùm [c] pro honore, quem affectabat, [d] tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine, atque irâ, pessimis cónsultoribus grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modò [e] ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, [f] laxiore imperio, quàm ântea, habere: apud negotiatiores, quorum magna multitudo Uticæ erat, [g] criminosè simul & [h] magnificè de bello loqui: dimidia pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consultò [1] trahi, quòd homo [i] inanis, & superbiæ regiæ, imperio nimis gauderet. Quæ omnia illis eò [k] firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiares corruperant, & [l] animo cupienti nihil satìs festinatur. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento hæredem [m] secundum scripserat; morbis confectus, & ob

INTERPRETATIO.

[1] Marius hæc dicebat, *Dimidia pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus se habiturum Jugurtham in catenis; bellum de industriâ ab imperatore Metello prolongari, quia ille homo inanis, & plenus superbiæ regiæ, nimiùm imperio gauderet.*

NOTÆ.

a *Facturum.*] Loquitur de Marii missione.

b *Contubernio.*] Contubernium. Gall. diceremus, *une tente.* Figuratè verò, hoc in loco significat, Metelli filium admodum adolescentem tunc temporis sub patre militiam didicisse.

c *Pro honore.*] Intellige, eò vehementiùs Marium honorem concupivisse, quòd obices objicerentur.

d *Tum.*] Nota vim istius voculæ, quæ post *cum* significationem auget: quamquam enim hîc propè idem est animi motus ac superior; nam fieri nequit, ut quis bonum aliquod summo cum studio persequatur; quin idem, si possit, omnia impedimenta removeat; attamen maximus est animi impetus contra id quod primò obstare videtur. Atque hinc, qui volet, multa documenta petere poterit.

e *Ambitiosum.*] Id est, *quod ad favorem et benevolentiam captandam comparatum esset.* Aliter alibi sumitur.

f *Laxiore.*] Non omnia à militibus ex militari disciplinâ exigebat.

g *Criminosè.*] Contrà Metellum, scilicet; quòd apertè posteà dicetur.

h *Magnificé.*] Pro se, prout explicat proximis verbis.

i *Inanis.*] Gall. dicimus, *un homme vain.* Is est qui speciem ostentat earum rerum, quarum corpus non habet.

k *Firmiora.*] Id est, *Veritati magis consentanea, et firmiùs probata.*

l *Animo.*] Dicit negotiatorum impatientiam et desiderium causam fuisse partim, ut ii crederent bellum revera à Metello protractum fuisse.

m *Secundum.*] Id est, *Qui hæreditatem adiret, si absque omni hærede filii morerentur.*

eam causam mente paululùm [a] imminuta. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam [1] juxta poneret, item postea [b] custodiæ causâ turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: [2] honorem, quòd eorum modò foret, quos populus R. reges appellavisset: præsidium, quòd contumeliosum in [c] eos foret, si equites Romani, satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, utì contumeliarum in imperatorem [d] cum suo auxilio pœnas petat: hominem ob morbos animo parum valido [3] secundâ oratione extollit: [4] illum regem, virum ingentem, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus, aut occisus foret, imperium Numidiæ sine morâ habiturum: id adeò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque & illum, & equites Romanos, milites, & negotiatores, alios [e] ipse, plerosque pacis spes impellit, utì Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant; Marium imperatorem poscant. Sic [5] illi à multis mortalibus [f] honestissimâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusa per legem [g] Maniliam, novos extollebat. Ira Mario cuncta procedere. Interim Jugurtha, postquam, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab se defecerant, formidine, aut ostentando præmia [6] affectare: communire suos locos: arma, tela, aliaque, quæ spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: [7] servitia Romanorum allicere, & eos ipsos, qui in præsidiis

INTERPRETATIO.

[1] *Cui Gaudæ petenti, utì poneret sellam juxta* Metellum, *sicuti reges* ponere *consueverunt, item petenti postea turmam equitum Romanorum, custodiæ causâ, Metellus utrumque negaverat.*

[2] *Metellus negaverat honorem, quòd is honor esset tantùm eorum, quos P. Romanus appellavisset reges; præsidium negaverat, quod id contumeliosum esset in equites Romanos, si ii traderentur, ut essent satellites Numidæ.*

[3] *Inflat oratione favente hominem qui animo erat imbecilli ex morbis.*

[4] Marius Gaudæ dicit, *Illum esse regem, &c.*

[5] *Sic consulatus petebatur illi (Mario) à multis mortalibus honestissimâ suffragandi ratione.*

[6] *Conabatur recipere formidine, aut ostentando præmia, civitates quæ ab se defecerant.*

[7] *Allicebat servos Romanorum.*

NOTÆ.

a *Imminuta.*] Idem est quod dicit postea fuisse eum animo parum valido. Gall. dicimus, *Un imbecille.*

b *Custodiæ.*] *Pour sa garder.*

c *Eos.*] *Romanos.* Sed substantivo præpositum est pronomen, ut major sit indignitas, quò propiùs equites Numidæ conjungentur.

d *Cum suo auxilio.*] Videtur Sallustius de industriâ incultum Marii stilum cepisse. Hoc vero dicebat Gaudæ, *Niteretur auxilio quod ipsi præstaret, dum injurias cum Metello expostularet.*

e *Ipse.*] *Auctoritate & favore, quo apud ipsos valebat.*

f *Honestissimâ.*] Omnino; siquidem non ipse petere, sed ipsi magistratus ultrò conferri videbatur.

g *Maniliam.*] De quâ suprà.

erant, pecuniâ tentare: prorsùs nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo Metellus initio, Jugurthâ [1] pacificante, præsidium imposuerat; fatigati regis suppliciis, neque anteà [a] voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: (nam vulgus utì plerumque solet, & maximè Numidarum ingenio mobili, seditiosum, atque [b] discordiosum, erat cupidùm novarum rerum, quieti & otio adversum) dein, compositis inter se rebus, in diem tertium [c] constituunt, quòd is festus celebratusque per omnem Africam ludum & lasciviam magìs quàm formidinem, ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones, tribunosque militares, & ipsum præfectum oppidi L. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant; eos omnes, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantes, inermes, quippe in [d] tali die, ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii [e] studio talium rerum incitati, quîs, acta, consiliumque ignorantibus, tumultus ipse, & res novæ satìs placebant. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissimùm facerent; [2] trepidare ad arcem oppidi, ubi signa, et scuta erant: præsidium hostium, portæ antè clausæ fugam prohibebant: ad hoc mulieres, puerique [3] pro tectis ædificiorum saxa, et alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri [f] anceps malum neque à fortissimis [g] infirmissimo generi resisti posse: juxtà boni, malique, strenui, et imbelles, inulti obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissimis Numidis, et oppido undique clauso, Turpilius præfectus unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; [4] nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integrâ famâ potior

INTERPRETATIO.

[1] *Dum Jugurtha paci studeret.*

[2] *Romani festinantur & tumultuosè accurrunt ad arcem oppidi.*

[3] *Mulieres & pueri*, stantes *pro tectis ædificiorum mittebant certatim, & quasi per æmulationem, saxa & alia, quæ locus præbebat.*

[4] *Sed videtur improbus & intestabilis, quia in tanto malo, ille pluris fecit turpem vitam, quàm famam inviolatam.*

NOTÆ.

a *Voluntate.*] Gall. *d'Inclination.* Inviti Metello parebant.

b *Discordiosum.*] Vox Sallustio peculiaris, nisi fortè ex veteribus desumpta est.

c *Constituunt.*] Gall. *Ils marquerent le jour de l' execution.* Diem assignant; quo præsidiarios milites jugularent.

d *Tali.*] Quo se jucunditati dabant.

e *Studio.*] Quia cædem & mutationes amabant. Cæterùm ex hoc loco videant rerum publicarum moderatores, quanti sapientis illius sententia æstimanda sit, qui principiis obstandum esse voluit. Principiis & principibus occurrendum est, nam postquam latè grassata est seditio, frustrà furenti multitudini ea fræna injicias, quibus paucos regere nesciveris.

f *Anceps.*] Seu pugnare, seu fugere mallent.

g *Infirmissimo.*] Mulieribus, scilicet, & pueris.

ſuit, improbus [a] intestabilisque videtur. Metellus, postquam de rebus Vaccæ actis comperit, [b] paulisper, mœstus è conspectu abit: dein, ubi ira, & ægritudo permixta sunt, cum maximâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, & quàm plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit; & [c] posterâ die circiter horam [d] tertiam, pervenit in quamdam planitiem, locis paulò superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, & jam abnuentes omnia, docet oppidum Vaccam non ampliùs mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis, atque miserrimis, pœnas caperent. Prætereà [e] prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in [1] primo latere, pedites quàm arctissimè ire, et signa occultare jubet. Vaccenses ubi animadvertêre ad se versum exercitum pergere, primò, uti res erat, Metellum esse rati, portas clausêre; dein ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, [2] rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repentè signo dato, alii vulgum [f] effusum oppido cædere: alii ad portas festinare: pars turres capere: ira, atque spes prædæ, ampliùs, quàm lassitudo, posse. Ita Vaccenses biduum modò ex perfidiâ lætati: civitas magna, et opulens, [g] pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, jussus à Metello causam dicere; postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite pœnas solvit. [h] Nam is civis ex Latio erat.

INTERPRETATIO.

1 *Jubet equites* esse *in primâ et maximè conspicuâ parte agminis.*

2 *Ex adverso arbitrati Jugurtham* esse, *procedunt* illi *obviàm cum magno gaudio.*

NOTÆ.

a *Intestabilis.*] Is est qui neque testimonium dicere, neque testamentum facere; neque, ut nonnulli putant, testamento quicquam consequi potest. Sed pro homine nefario sumitur et execrando.

b *Paulisper.*] Id est, *Postquam aliquantulùm, audito nuncio in eodem loco, mæstus permansisset, posterâ abivit.*

c *Posterâ.*] Vide nomen *dies* in fœminino genere, etiam cùm tempus certum denotat; contrâ quam nonnulli tradunt.

d *Tertiam.*] Nobis nona esset matutina: nam Romanis, ab ortu solis ad occasum, duodecim semper horæ numerabantur, quæ ideò breviores, quandoque prolixiores erant. Sed notandum est, quòd, si tempus, magìs quàm numerandi ratio spectetur, hæc tertia hora, pro vario locorum situ tempestatibus, sexta, septima, nona, aut circiter esse poterit.

e *Prædam.*] Promittit se urbem relicturum direptioni. *Qu'il mettroit la ville au pillage.*

f *Effusum.*] Populus urbe egressus erat, ut obviam Jugurthæ procederet.

g *Pœnæ.*] Interfecerunt, aut corruperunt ea omnia quæ ad suum usum non fuerunt accommodata.

h *Nam.*] Interpretes miror, qui propè omnes ideo graviùs hunc Turpilium punitum esse volunt, quòd is tantùm ex Latio civis esset; quia scilicet, ut illi arbitrantur, si Romanus fuisset, eum Lex Porcia et Valeria à securi liberâssent. Constat verò non modò non in castris, ùt in urbe legem Porciam Romanos cives ab imperato-

Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem quam [a] metu deseruit, inceperat; suspectusque regi et ipse eum suspiciens, novas res cupere: ad perniciem ejus dolum quærere: diu noctuque fatigare animum: denique, omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus clarum, acceptumque popularibus suis: qui plerumque [b] seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat: quæ Jugurthæ fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex quo illi gloria, opesque inventæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cætera, utì res posceret, [c] ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem [1] inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, [d] metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidinibus incepta patrandi, et [e] timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, [f] novum quæreret; literas ad eum per homines fideles mittit: in quîs mollitiem, socordiamque viri accusare: [g] testari deos, per quos juravisset: monere,

INTERPRETATIO.

[1] *Nabdalsa profectus est ad exercitum, quem habebat, ex mandato Jugurthæ, prope ea loca in quibus Romani hibernum tempus transigebant.*

NOTÆ.

rum virgis et securibus vindicâsse; sed insuper graviùs in cives Romanos, quàm socios animadversum fuisse, prout illud ex Livii libro 30 probatur. Cæterùm Plutarchus in Mario tradit, compertum esse posteà, hunc Turpilium injustè damnatum fuisse; intactus enim ideò à Vaccensibus dimissus est, quòd modestè humaniterque sese in eos gessisset.

a *Metu.*] Videlicet timuit Jugurtha, ne, si absolutè et sine ullâ pactione deditus esset, Romani ipsum quoque morte mulctarent.

b *Seorsum.*] Intellige Jugurtham, Metelli exemplo, suas quoque copias in duas partes divisisse, quarum alteri Nabdalsam præfecerat.

c *Ex tempore.*] Scilicet non omnia possunt provideri; plurima ex occasione pendent, quæ meliùs quàm hominum consilia res ipsa expedit. Itaque satìs fuit duobus perduellibus de re ipsâ convenire, cætera invicem ad socii prudentiam remittentibus.

d *Metusque.*] Nimirum Nabdalsa ejusmodi criminibus non erat assuetus, prout Bomilcar; expavit itaque ad incepti facinoris maturiorem cogitationem.

e *Timore.*] Ne ita intelligas, quasi Bomilcar Nabdalsæ timorem cognovisset; aut, quod idem est, eò quòd Nabdalsa timeret, ipse anxius esset: verùm credendum est Bomilcarem animo fuisse perturbato, quòd, ne à Nabdalsâ Jugurthæ traderetur, maximè reformidaret.

f *Novum.*] Ab inceptâ proditione desisteret, atque Jugurthæ Bomilcaris insidias detegeret.

g *Testari.*] Rem miram! Deos quoque testari hominem improbum, in re improbâ! Imò, quanquam dictu horrendum est, inter eos homines qui se maximè Christianos dici volunt, nonnulli conspiciuntur, qui, ut maximè sunt improbi, ita anxiè operam dant ut non dæmonum turbam, sed verum Deum, scelerum suorum, non testem modò, sed participem et vindicem habeant. Quæ genera sacrilega, cùm propter frequentiam jam non liceat admirari, utinam principibus aliquando atrocissimis pœnis liceat et libeat profligare.

ille præmia Metelli in [a] pestem suam converteret: Jugurthæ [b] exitium adesse: cæterum, [c] suâne, an Metelli virtute periret, id modò agitari: proinde reputaret cum animo suo, præmia an cruciatum mallet. Sed cùm est literæ allatæ, fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, dein, ut ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator fidus, acceptusque, et omnium consiliorum, nisi [d] novissimi, particeps. Qui postquam allatas literas audivit, ex consuetudine ratus operâ aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit; dormiente illo, epistolam, super caput in pulvino temerè positam, sumit, ac perleget; dein properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, pòst paulò experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, ut acta erat, ex [e] perfugis cognovit, primò [f] indicem persequi conatus: postquàm id frustrà fuit, Jugurtham placandi gratiâ accedit: [1] quæ ipse paravisset, perfidiâ clientis sui, facere præventum: lacrimans obtestatur per amicitiam, perque sua anteâ fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare, aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, [g] iram oppresserat, ne quà ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuit: neque loco, neque mortali cuiquam, aut [h] tempori satis credere:

INTERPRETATIO.

[1] Dicit Jugurthæ, *se præventum perfidiâ clientis sui, facere quæ ipse paravisset.*

NOTÆ.

a *Pestem.*] Scilicet Metellus irrisus à Nabdalsâ, si is minùs promissa servâsset, injuriam, datâ occasione, ultus esset.

b *Exitium.*] Excusatio est facinoris, quasi dicat, *Quandoquidem necessariò Jugurthæ pereundum est, satiùs est eum perire solum, nosque amicos saltem in ejus morte salutem nostram invenire.* Quàm verò vana et futilis sit excusatio, nihil attinet dicere.

c *Suâne.*] Bomilcaris, nempe, et Nabdalsæ.

d *Novissimi.*] Proditionis, scilicet, Jugurthæ.

e *Perfugis.*] Eos fuisse arbitror quibus corporis custodiam crediderat, quibusque utebatur, quia minùs fallere audent; atque illi Numidam tabernaculo egredientem et festinantem viderant. Vel fortè nonnulli transfugæ tunc advenerunt, qui interrogati, num in quendam ita et ita et ornatum incidissent, rem omnem aperuerunt.

f *Indicem.*] Clientem suum, quem eâ causâ discessisse credebat, ut Jugurthæ conspirationem suam manifestam faceret.

g *Iram.*] Simulavit Jugurtha se Nabdalsæ fidem habere, ne, in eum talem si pariter sæviret ut in Bomilcarem, seditio aliqua fieret.

h *Tempori.*] Id est, *Dies, noctes, omni denique tempore metuebat.*

cives, hostesque juxtà metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio, atque alio loco sæpè contra decus regium noctu requiescere: interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordiâ, exagitari. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris, et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat, festinatque: Marium fatigantem de [a] profectione, simul et invisum, et offensum, sibi parùm idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, literis, quæ de Metello ac Mario missæ erant, cognitis, [b] volentia de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori fuerat [c] invidiæ esse: at illi alteri [d] generis humilitas favorem addiderat: cæterùm in utroque magìs studia partium, quàm bona, aut mala sua, [e] moderata. Prætereà [f] seditiosi magistratus vulgum exagitare: Metellum omnibus concionibus [g] capitis arcessere: Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, ut opifices, agrestesque omnes, quorum res, [h] fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus [i] frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur; et posteà populus à Tr. pl. Manlio Mantino rogatus, quem vellet cum Jugurthâ bellum gerere, frequens Marium jussit. Sed senatus paulò antè Metello Numidiam

INTERPRETATIO.

a *Profectione.*] De quâ supra; avebat enim Romam proficisci, consulatum petiturus.

b *Volentia.*] Quandoquidem hæc vox eadem, eodem sensu, ab ipso Sallustio, 4. historiarum, reperitur, dubium non est quin ita scripserit. Posita verò est pro *Grata* aut *Placentia.* Nimirum plebs lætabatur, quòd, per literas, quæ ex Marii mente scriptæ erant, occasio data esset aliquem ex suis promovendi, nobilitatem deprimendi.

c *Invidiæ.*] Quia tunc plebes plùs poterat, cui nobilitatis dominatio invisa erat.

d *Generis.*] Marius humili loco quia natus erat, ideo à plebe magìs amabatur.

e *Moderata.*] Id est, *non tam ex opinione virtutis, aut socordiæ, seu Metelli, seu Marii, plebs aut nobilitas Metello, vel Mario, favebat aut nocebat; quàm quia, suos promovere, alios deprimere, singulorum animo penitùs insederat.* Istud verò cujus sit momenti nemo non videt; ut mirari subeat, quomodo tam diu respublica Romana cum hâc peste stare potuerit. Causa morbi, superbia, tum populorum, tum magistratuum. Sed, quando ita nati sumus omnes, ut ne quidem ad summum bonum ullo modo cogi sustineamus, neque id unquam ipse deus cogitet; hos decet in primis, qui rectores et moderatores sunt, sapientiâ stupidam multitudinem prævertere, ut duci se, quòd cæca amat, non cogi, quòd libera detestatur, semper cognoscat. Optimè Terentius in quodam prologo de iis amicis quos maximè commendare volebat,

Quorum, inquit, *operâ in bello, in otio, in negotio.*
Suo quisque tempore usu' est SINE SUPERBIA.

f *Seditiosi.*] Tribuni, scilicet, qui ad seditionem et discordiam tantùm creati fuisse videntur.

g *Capitis.*] Id est, *Earum rerum reum facere, et ad populum accusare, ex quibus libertas, dignitas, civitas, vita etiam quandoque amittatur.*

h *Fidesque.*] Hîc posita est pro fructu quem quis præcipuè ex agro suo decerpit, qui fideliter eum fructum producit, cuique ille fidit. Eodem planè modo loquitur Hor. Od. 16. l. 3. Gall. dicimus, *Dont tout le bien et tout le revenu consistoit dans le travail de leurs mains.*

i *Frequentarent.*] Non quod cum eo essent: ad domum ejus obambulabant, eum sequebantur, &c.

decreverat. [a] Ea res frustrà fuit. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat; cæteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant: cùm neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tantâ perfidia veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabatur: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satìs placebat: itinera, præfectosque in dies mutare: modò adversum hostes, interdum in solitudines pergere: sæpè in fugâ, at pòst paulò in armis spem habere: dubitaret virtuti popularium an fidei minùs crederet? Ita, quocùmque [1] intenderat, res adversæ erant. Sed inter eas moras repentè se Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurthâ pro tempore parati, instructique sunt: dein prœlium incipitur. Quâ in parte rex pugnæ affuit, ibi aliquandiù certatum: cæteri omnes ejus milites primo congressu pulsi, fugatique: Romani signorum, et armorum, et aliquanto numero hostium potiti. Nam fermè Numidas in omnibus prœliis magìs pedes quàm arma tutata sunt. Eâ fugâ Jugurtha impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis, et parte equitatûs, in solitudines, dein [b] Thalam pervenit; in oppidum magnum, et opulentum: ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ [c] cultus erat. Quæ postquam Metello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, in spatio millium quinquaginta, loco arida, atque vasta cognoverat, tamen se patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere, ac [d] naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum x. cæterùm [e] utris modò, et alia aquæ idonea portari. Præterea conquirit ex agris quàm plurimùm potest domiti pecoris: eoque imponit vasa cujusque modi, sed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitimis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quàm plurimùm quisque aquæ portaret: diem, locumque, ubi præstò forent, prædicit. Ipse ex flumine, quam proximam aquam oppido esse suprà diximus, jumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Dein ubi ad loci ventum, quò Numidis præceperat; et castra posi-

INTERPRETATIO.

[1] *Itaque quòcumque animum converterat, res adversæ erant.*

NOTÆ.

a *Ea.*] Quòd, nimirum, senatus Metello Numidiam decreverat.

b *Thalam.*] Satìs constat Africæ propriæ urbem fuisse: Situs præcisè non cognoscitur.

c *Cultus.*] Id est, *Quicquid ad educationem et recreationem pertinet.*

d *Naturam.*] De ariditate loci præcipuè intelligitur.

e *Utris.*] Uter pellis est quâ continentur liquores.

ta, munitaque sunt; tanta repentè cœlo missa vis aquæ dicitur, ut ea modò exercitui satìs supèrque foret. Præterea commeatûs spe amplior, quia Numidæ, sicuti plerique in novâ deditione, officia [a] intenderant. Cæterùm milites, religione, pluviâ magìs usi, eaque res multùm animis eorum addidit. Nam rati sese diis immortalibus curæ esse: dein posterâ die, contrà opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magnâ atque insolita re perculsi, nihilo segniùs bellum parare: idem nostri facere. Sed rex, nihil jam Metello [b] infectum credens, quippe qui omnia arma, tela, loca, tempora, denique naturam ipsam, cæteris imperitantem, industriâ vicerat, cum liberis, et magnâ parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque posteà in ullo loco ampliùs unâ die, aut unâ nocte moratus; simulabat sese negotii gratiâ properare: cæterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. Nam talia consilia per otium et ex opportunitate [1] capi. At Metellus ubi oppidanos prœlio intentos, simul oppidum et operibus, et loco munitum videt, vallo fossâque mœnia circumvenit. Dein jubet locis [2] ex copiâ maximè idoneis vineas [c] agere, [d] superque eas aggerem jacere; et [e] supêr aggerem impositis turribus opus administros tutari. Contrà hæc oppidani festinare, parare; prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore prœliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eò ventum erat, oppido modò potiti: præda omnis à perfugis corrupta. Hi postquam murum [f] arietibus ferri, resque suis afflictas vident, aurum, agentumque, et alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pependêre. Sed pariter cum captâ Thalâ legati, ex oppido Lepti, ad Metellum venerant; orantes utì præsi-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* Jugurtha sciebat *talia consilia capi per otium et ex opportunitate.*

[2] *Deinde jubet vineas promoveri in locis maximè idoneis ex copiâ.*

NOTÆ.

a *Intenderant.*] *Ils en avoient fait plus qu'on de leur en avoit demandé.* Supra modum, utì in novo imperio solet, officiosi fuerant.

b *Infectum.*] Id est, *Quod à Metello fieri non posset,* verùm illud *Infectum* cùm formam induat præteriti, maximam vim habet.

c *Ex copiâ.*] Non dicit absolutè, loca fuisse maximè idonea: sed vineas actas in locis, pro ratione sitùs et regionibus, maximè idoneis.

d *Superque.*] Pro *ultra* positum arbitror: ita ut pone vineas latentes administri, terram et alia propiùs muros jacerent, ad constituendum aggerem. Aliter alii, quibus non assentior.

e *Super.*] Jam *sûper* vulgato sensu positum est.

f *Arietibus.*] Aries machina fuit ad subruendos muros.

dium, præfectumque eò mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere: adversum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, [a] illorum socios, fore. Nam Leptitani, jam inde à principio belli Jugurthini, ad Bestiam consulem, et posteà Romam miserant amicitiam, societatemque rogatum. Dein, ubi ea impetrata, semper boni, fidelesque mansêre: et cuncta à Bestiâ, Albino, Metelloque imperata gnavè fecerant. Itaque ab Imperatore facilè, quæ petebant, adepti. Emissæ eò cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus. Id oppidum ab [b] Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos, ob discordias civiles, navibus in eos locos venisse: cæterùm [1] situm inter duas Syrtes, quibus nomen ex [c] re inditum. Nam duo sunt [d] sinus propè in [e] extremâ Africâ, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terræ [2] præalta sunt, cætera, utì sors tulit, alta: alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, et sævire ventis cœpit, limum, arenamque, et saxa ingentia fluctus trahunt; ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu nominatæ. Ejus civitatis lingua modò [3] conversa connubio Numidarum. Legum, cultûsque pleraque Sidonica: quæ eò faciliùs retinebant, quòd procul ab imperio [f] regis ætatem agebant. [4] Inter illos, et frequentem Numidiam inculti vastique loci erant.

Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non [g] indignum videtur, egregium, atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admonuit. Quâ tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant. Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuêre. Ager in medio arenosus

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm* oppidum *positum est inter duas Syrtes.*

[2] *Quorum proxima* loca *terræ sunt maximè profunda.*

[3] *Ejus civitatis lingua tantùm mutata per connubia Numidarum.*

[4] *Inter illos, et hominibus frequentatam Numidiam loci inculti vastique erant.*

NOTÆ.

a *Illorum.*] Romanorum.

b *Sidoniis.*] Sidon urbs fuit Palæstinæ antiquissima, plurimarum coloniarum mater; quanquam Tyro nonnulli Leptim adscribunt. Sed notandum, quod de illis urbibus, propter vicinitatem, et similitudinem, etiam ipsius Christi unum et idem fuit judicium.

c *Re.*] *Tractu* scilicet, ut dicetur postmodum ab ipso Sallustio. At Græca est originatio; nam *συρω* Græcorum est *Trabo* Latinorum.

d *Sinus.*] Gall. *Des golfes.*] Ita vocatur mare, cùm alicubi littora curvat, et terras intrat.

e *Extremá.*] Versùs orientem, et secundum veterem Geographiam.

f *Regis.*] Quicunque tandem iis imperitaverit, sive Masinissa, Micipsa, aut quis alius fuerit.

g *Indignum.*] Gall. *Hors de propos.*

[a] unâ specie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret: [b] quæ res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes sæpè fusæ, fugatæque; et alteri alteros aliquantùm attriverant, veriti ne mox victos, victoresque defessos alius aggrederetur, per inducias [c] sponsionem faciunt, utì certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur duo fratres Carthagine missi, quibus nomen Philænis erat, maturavêre iter pergere: Cyrenenses tardiùs [1] iêre. Id socordiâne, an casu accideret, parùm cognovi. Cæterùm solet in locis illis tempestas haud secùs, atque in mari, retinere. Nam, ubi per loca æqualia, et [2] nuda gignentium, ventus co-ortus arenam humo excitavit, ea magnâ vi agitata, ora, oculosque implere; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquantò [d] posteriores se esse vident, et ob rem corruptam, domi pœnas metuunt; [3] criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos: conturbare rem: denique omnia malle, quàm victi abire. Sed cùm [e] Pœni aliam conditionem tantummodo æquam peterent, [f] Græci [g] optionem Carthaginiensium faciunt; utì vel illi, [h] quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eâdem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philæni, conditione probatâ, seque, vitamque suam reip. condonavêre; ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis

INTERPRETATIO.

[1] *Cyrenenses lentiore gradu processerunt.*

[2] *Cùm ventus obortus excitavit humo arenam per loca plana et plantis omnibus destituta, ea arena agitata magnâ vi implet ora et oculos.*

[3] *Postquam Cyrenenses vident se esse aliquantò posteriores, et timent ne domi puniantur ob rem perditam; cœperunt criminari et accusare Carthaginienses, quasi domo digressi essent ante tempus.*

NOTÆ.

a *Unâ.*] Locus erat, ubi neque mons, neque flumen, prout dicit auctor, conspiciebatur; ubi denique facies una et eadem. Gall. *Une rase campagne.*

b *Quæ res.*] Quòd, scilicet, fines nulli essent. Quæ verò, inquies, litibus materia? Multiplex nascitur vel ex solâ jurisdictione, quia locus fuit viatoribus frequentatus: libidini verò quid intactum esse potest?

c *Sponsionem faciunt.*] Id est, *convenerunt, et consenserunt.* Gall. *Ils convinrent.*

d *Posteriores.*] Intellige eos ad medium campum non pervenisse, Philænosque plùs quàm dimidiam partem itineris emensos fuisse; atque adeò magnam agri partem civibus diligentiâ suâ lucrifecisse.

e *Pœni.*] Carthaginienses, Pœni dicti, quasi Phœni, à Phænicibus, unde originem ducebant.

f *Græci.*] Cyrenenses, quos antea Græcâ esse origine vidimus.

g *Optionem.*] *Ils leur donnerent le choix.* Ita loquitur Terentius alicubi in fabularum prologis, cùm dicit, *Vestrum judicium fecit*, pro, *Vobis judicandum reliquit.*

h *Quos.*] Hunc nota loquendi modum: sensus est apertissimus; sed phrasis extra ordinem constructionis.

fratribus aras consecravêre, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Jugurtha postquam, amissâ Thalâ, nihil satis firmum contrà Metellum putat, per magnas [a] solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum, incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit; ac paullatim consuefacit [b] ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi [1] proximos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit: quîs adjutoribus regem aggressus, impellit, ut adversum Romanos bellum suscipiat. Id eâ gratiâ facilius, proniusque fuit, quòd Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, fœdus, et amicitiam petitum. Quam rem opportunissimam incœpto [c] belli [d] pauci impediverant, cæci avaritiâ, quîs omnia honesta, atque inhonesta vendere mos erat. Etiam anteà Jugurthæ filia Boccho nupserat. Verùm ea necessitudo apud Numidas, Maurosque levis ducitur; quòd singuli pro opibus, quisque quàm plurimas uxores, denas alii, alii plures habeant; sed reges eo ampliùs. Ita [e] animus multitudine distrahitur: [f] nullam pro [g] sociâ obtinet: pariter omnes viles sunt. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide datâ et acceptâ, Jugurthâ Bocchi animum oratione accendit: Romanos injustos, profundâ avaritiâ, communes omnium hostes esse: [h] eandem illos causam belli cum Boccho habere, quàm secum, et cum aliis gentibus: lubidinem imperitandi, quîs omnia regna adversa sint: [2] tum sese, paulò antè Carthaginienses, item regem [i] Persen: [k] post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore: His, atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt:

INTERPRETATIO.

[1] *Adducit ad sui studium familiares et amicos regis Bocchi magnis muneribus, et majoribus promissis.*

[2] Dicit Boccho, *sese Jugurtham esse tum hostem Romanis. Carthaginienses fuisse hostes paulo antè, item regem Persen; pòst, ita quemvis iis hostem fore, utì quisque videatur opulentissimus.*

NOTÆ.

a *Solitudines.*] *Des déserts.*

b *Ordines habere.*] *A garder leurs rangs.*

c *Belli.*] Contra Jugurthum, scilicet, quia Bocchus vicinus erat.

d *Pauci.*] Nobiles Romani.

e *Animus.*] *L'affection.*

f *Nullam.*] Mallem *nulla.*

g *Sociâ.*] *Matrona et matrefamilias*, ut apud Romanos.

h *Eandem.*] Cupit Jugurtha, Bocchum intelligere, ipsi, perinde ac sibi, aliis regibus Romanos hostes esse, quantumvis bellum non indixissent; quandoquidem unâ et eâdem libidine in omnes successivè insurgerent.

i *Persen.*] Rex fuit Macedoniæ quem Paulus Æmilius debellavit, et in triumphum duxit.

k *Post*] In quibusdam codicibus vox ista cum præcedente, nullâ interpositâ virgulâ, colligitur; unde error in Chronologiam inducitur; si quidem Perses antè, non post Carthaginienses, devictus est.

quòd ibi Q. Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, captâ urbe, [a] operæ pretium fore ; aut si Romanus auxilio suis venisset, prœlio sese certaturos. Nam callidus id modò festinabat, Bocchi [b] pacem imminuere ; ne, moras agitando, aliud quàm bellum, mallet. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temerè, neque, utì sæpè, jam victo Jugurthâ, consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit : cæterum haud procul ab Cirtâ castris munitis, reges opperitur : meliùs esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Româ per literas fit certior, Mario provinciam Numidiam datam. Nam consulem factum antè acceperat. Quibus rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrymas tenere, neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in [c] superbiam vertebant : alii bonum ingenium contumeliâ accensum esse : multi, quòd jam parta victoria ex manibus eriperetur : nobis satìs cognitum, illum magis honore Marii, quàm injuriâ suâ, excruciatum ; neque tam anxiè laturum fuisse, si ademptâ provinciâ alii, quàm Mario, traderetur. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiæ videbatur [d] alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, ne sine causâ hostis populi Rom. fieret : habere eum magnam copiam societatis, amicitiæque conjungendæ, quæ potior bello esset : quanquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare : omne bellum sumi facilè, cæterùm ægerrimè desinere : non in ejusdem potestate initium ejus, et finem esse : incipere cuivis etiam ignavo licere : deponi, cùm victores velint : proinde sibi, regnoque suo consuleret : neu florentes res suas cum Jugurthæ perditis [e] misceret. Ad ea rex satìs placidè verba facit : sese pacem cupere, sed Jugurthæ fortunarum misereri : si eadem illi [f] copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator, contra postulata Bocchi, nuncios mittit. Illi probare partim, alia abnuere. Eo modo, sæpe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et [g] ex Metelli voluntate bellum intactum trahi. At Marius, utì suprà diximus, cupientissimâ plebe

NOTÆ.

a *Operæ pretium.*] Gall. *Que ce seroit un coup d'importance, et qui en vaudroit bien la peine.*

b *Pacem.*] Id est, *In eum locum et statum Bocchum adducere, ut ampliùs non posset de pace cum Romanis inuendâ cogitare.*

c *Superbiam.*] Eam fuisse ex futilibus, quos addit aliorum conjecturis, satìs patet.

d *Alienam.*] Gloriam, scilicet, et triumphum Marii.

e *Misceret.*] Vide an non ab istis Romanis prudentiam nullo tuo periculo quærere possis.

f *Copia.*] Id est, *Si fœdus cum Jugurthâ quoque sanciretur.* Paulò obscuriùs expressit : sed auctor noster quæ leviora sunt expedit, et ad eventum festinat.

g *Ex Metelli.*] Illud est quod suprà dixit, Stultitiæ videri rem alienam periculo suo curare.

consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus [a] jussit, anteà jam infestus nobilitati, tum verò [b] multus, atque ferox instare: singulos modò, modò universos lædere: dictitare, sese consulatum ex victis illis [1] spolia cepisse: alia præterea magnifica pro se, et illis dolentia: interim, quæ bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum: auxilia à populis, et regibus, sociisque accersere: præterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque [c] militià, paucos [d] famâ cognitos accire: et [e] ambiundo cogere homines [f] emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio negare audebat: cæterùm supplementum etiam lætus decreverat: quia neque plebi militia [g] volenti putabatur, et Marius aut [h] belli usum, aut studia vulgi amissurus. Sed ea res frustrà sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. [2] Sese quisque prædâ locupletem fore, victorem domum rediturum. Alia hujuscemodi animis trahebant; et eos non paullùm oratione suâ Marius [3] arrexerat. Nam postquam, omnibus, quæ postulaverat, decretis, milites scribere vult; hortandi causâ, simul et nobilitatem, utì consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit:

Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium à vobis petere, et postquam adepti sunt, gerere: primò industrios, supplices, [4] *modicos esse: dein per ignaviam, et superbiam ætatem agere; sed mihi contrà videtur. Nam, quò universa resp. pluris est quàm consulatus, aut*

INTERPRETATIO.

[1] *Marius dictitabat sese cepisse consulatum, tanquam spolia, ex illis victis.*

[2] *Quisque* credebat *sese fore locupletem prædâ, et rediturum victorem domum: alia hujusmodi animis volvebant.*

[3] *Et Marius non parum eos in spem erexerat oratione suâ.*

[4] *Scio* eos *primò esse laboriosos, supplices, moderatos.*

NOTÆ.

a *Jussit.*] Populus jubet, senatus decernit.

b *Multus.*] Id est, *acer, et in exagitandâ nobilitate assiduus.*

c *Militia.*] Id est, *rei militaris peritia.* Gall. *Par ce qu'il avoit vû de leur expérience au metier de la guerre.*

d *Famâ.*] Nota, non dicit Marium famæ credidisse, et paucos accivisse, qui eâ tantùm clari essent. Benè sanè, nam, ut habet, poeta, fama.

Tam ficti pravique tenax, quàm nuntia veri.

e *Ambiundo.*] Quia ad bellum, nisi in tumultu, legibus non cogebantur.

f *Emeritis.*] Qui militant, stipendia merentur; unde emeriti et veterani illi dicuntur, qui stipendia impleverunt, atque id omne tempus militiæ dederunt, quod legibus constitutum est.

g *Volenti.*] Phrasis est ex veteri latinitate: id est, *plerique credebant militiam populo minùs placere.*

h *Belli usum.*] Nobiles arbitrabantur, vel Marium infeliciter bellum sine supplementis administraturum, vel, ea si invito populo scriberet, ejus gratiam amissurum. Sed vide mihi, quæso, quantum periculum ex superbiâ, deinde discordiâ, reipublicæ immineat.

prætura, eo majore curâ illam administrari, quàm hæc peti[1] *debere. Neque me fallit, quantum, cum maximo beneficio vestro, negotii sustineam. Bellum parare, simul et ærario parcere: cogere ad militiam*[a] *eos quos nolis offendere: domi forisque omnia curare: et ea agere inter invidos,*[b] *occursantes, factiosos,*[c] *opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquére, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et affinium opes, multæ*[d] *clientelæ, omnia hæc præsidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitæ, quas necesse est et virtute, et innocentiâ tutari: nam*[e] *alia infirma sunt.*[f] *Et illud intelligo, Quirites,*[g] *omnium ora in me*[h] *conversa esse: æquos, bonosque favere: quippe benefacta mea reip. procedunt: nobilitatem*[2] *locum invadendi quærere. Quò mihi acriùs adnitendum est, utì neque vos*[3] *capiamini, et illi frustrà sint. Ita ad hoc ætatis à pueritiâ fui, ut omnes labores, pericula consueta habeam. Quæ anteà vestra beneficia gratuitò faciebam, ea utì, acceptâ*[i] *mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus*[4] *temperare, qui per ambitionem sese probos simulavére, mihi, qui omnem ætatem in optimis artibus egi, benè facere jam ex consuetudine*[k] *in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurthâ jussistis: quam rem nobilitas ægerrimè tulit. Quæso, reputate cum animis vestris, num id mutari meliùs sit: si quem ex illo*[l] *globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale, negotium mittatis; hominem veteris prosapiæ, aut multa-*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* mihi videtur, *quò universa respublica pluris est quàm prætura aut consulatus; illam debere administrari eo majore curâ, quàm hæc peti.*

[2] *Intelligo nobilitatem quærere occasionem sibi vindicandi dominationem.*

[3] *Quapropter mihi vehementiùs adnitendum est, utì neque vos in fraudem incidatis, et illi frustrà sint.*

[4] *Difficile est illis modestè sese gerere in potestatibus, qui se probos simulaverunt, dum ambibant.*

NOTÆ.

a *Eos.*] De populo ipso loquitur, apud quem orationem habebat, in quâ plurima sunt certè, quæ non sine causâ quivis memoriæ mandet.

b *Occursantes.*] De nobilibus agit, qui novorum hominum conatibus semper resistebant.

c *Opinione.*] Gall. *C'est une chose plus fâcheuse qu'on ne pense.*

d *Clientelæ.*] Ita vocantur civitates, seu multitudines hominum quæ alicui potenti adhærent, ejusque patrocinio utuntur.

e *Alia.*] Dicit se neque cognatos, neque clientelas, neque id genus alia habere; sed solâ virtute niti.

f *Et.*] Gall. diceremus, *Je sais d'autre part.* Particularum vim antea omnia cognoscere debet, quisquis alicujus linguæ accuratam notitiam habere cupit.

g *Omnium.*] Vestrûm, scilicet, qui ex plebe estis.

h *Conversa.*] Id est, *qui omnia bona à me expectatis.*

i *Mercede.*] Consulatu, videlicet, et in eum exercitum imperio, qui in Numidiâ est.

k *In naturam.*] Istud maximè homines ad virtutis habitum inflammare debet.

l *Globo.*] Istud est valdè invidiosum.

rum [a] *imaginum, et* [b] *nullius stipendii: scilicet ut in tantâ re ignarus omnium trepidet, festinet:* [1] *sumat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque evenit, utì, quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quærat.* [2] *At ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum, et Græcorum militaria præcepta legere cœperint: homines* [c] *præposteri!* [3] [d] *Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re, atque usu prius, est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbiâ me hominem novum. Quæ illi audire, et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi. Quæ illi literis, ea ego militando, didici. Nunc vos existimate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam. Mihi fortuna, illis probra objectantur. Quamquam ego naturam unam, et comunem omnium existimo; sed fortissimum quemque* [e] *generosissimum esse. Ac si jam ex patribus Albini, aut Bestiæ quæri posset, mene, an illos, ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quàm optimos voluisse? Quòd si jure despiciunt me,* [f] *faciant idem majoribus suis; quibus, utì, mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo: ergo* [g] *invideant labori, innocentiæ, periculis etiam meis: quoniam per hæc illum cepi. Verùm homines corrupti superbiâ ita ætatem agunt, quasi honores vestros contemnant: ita hos petunt, quasi honestè vixerint. Næ illi falsi sunt qui diversissimas res pariter expectant, ignaviæ voluptatem, et* [h] *præmia virtutis. Atque etiam cùm apud vos, aut in senatu, verba faci-*

INTERPRETATIO.

[1] *Sumat aliquem ex populo, qui de officio suo admoneat.*

[2] *At ego quosdam cognosco, Quirites, qui postquam consules facti sunt, cœperint legere acta majorum, &c.*

[3] *Nam gerere* imperium *est priùs re et experientiâ, quàm fieri* imperator, quod est *temporè posterius.*

NOTÆ.

a *Imaginum.*] Anteà vidimus moris fuisse, majorum imagines habere. Per imagines verò, veterem prosapiam intelligit, quam deridet.

b *Nullius.*] Id est, *qui nunquam fuit in exercitu.*

c *Præposteri.*] Ita vocantur qui, quod primum est, ultimum: quod ultimum, primum exequuntur.

d *Nam gerere.*] Sensus est, ni fallor, viro opus esse antè bonas artes, quæ ad imperium aliquod gerendum requiruntur, didicisse et exercuisse, quàm publico suffragio illud administret, aut ad id promoveatur.

e *Generosissimum.*] Perinde est ac si dixisset, virtute veram nobilitatem comparari.

f *Faciant.*] Id est, *Majores quoque suos despiciant.*

g *Invideant.*] Nobilitatis carpit ignaviam, quasi dicat, *Cur non pariter illi sese objectant periculis? Cur non laborant?* &c.

h *Præmia.*] Attende, quæso, ad Marii scopum: virtuti sicut et ignaviæ, delicias suas esse dicit; sed quæ illius sunt ità ab his differre, ut nullus simul utriusque possit commoditatibus et oblectamentis gaudere. At enim voluptatis nomine, sicuti infames et obtusas notavit socordiæ dulcedines; ita verò præmii appellatione honestas et viriles virtutis illecebras insignit. Utinam omnibus hæc nota esset differentia! Qui volet, eâ causâ Cebetis tabulam videat.

unt, pleráque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant; quod contrà est. Nam quanto vita illorum præclarior, tantò horum socordia flagitiosior. Et profectò ita se res habet, majorum gloria posteris lumen est; neque bona, neque mala eorum in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites. Verùm id, quod multò præclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quàm iniqui sint. Quod ex alienâ virtute sibi arrogant, id mihi ex meâ non concedunt. [a] *Scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est:* [b] *quam certè peperisse meliùs est, quàm acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam mihi respondere velint, abundè illis facundam, et compositam orationem fore. Sed in maximo vestros beneficio, cùm omnibus locis me, vosque maledictis lacerent; non placuit reticere, ne quis* [c] *modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem* [d] *ex animi sententiâ nulla oratio lædere potest. Quippe*[1] *vera, necesse est bene prædicet: falsam vita, moresque mei* [e] *superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur,* [f] *qui mihi summum honorem, et maximum negotium imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id* [g] *pœnitendum sit. Non possum,* [h] *fidei causâ, imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum,* [i] *phaleras, alia dona militaria; præterea cicatrices* [k] *adverso corpore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis; sed quæ ego plurimis meis laboribus, et periculis quæ-*

INTERPRETATIO.

[1] *Nam si* oratio *vera est, necesse est benè* de me *prædicet; vita* verò, *et mores mei superant falsam* orationem.

NOTÆ.

a *Scilicet.*] Sæpius de imaginibus loquitur, qui nobiles quantam inde fovebant superbiam, tantam illis indidem conciliat invidiam.

b *Quam.*] Vis quædam latet et aculeus sub istâ brevi, et festinante, Marii responsione, quam omnes non sentiunt.

c *Modestiam.*] Id est, *ne quis, si omninò tacuissem, ideò me non respondere crederet, quod conscientia aliquid exprobraret.*

d *Ex animi.*] Id est, *quo modo virtute mentem et animum composuit.*

e *Superant.*] Beatus est certè, qui, conscius recti, infractus et intactus famæ mendacia verè et ex animo ridere potest. Famæ approbatio maximum est bonum, sed plerumque fortunæ donum; quoque adeò, ut ejus omnia, neque nimis quærere, neque nimis contemnere, sed quale est ferre decet.

f *Qui.*] Constructio est extraordinaria, refertur enim relativum ad rem intellectam non ad nomen.

g *Pœnitendum.*] Id est, *mutandum.* Metonymia est.

h *Fidei causâ.*] Id est, *ut vobis ea probem, quæ de me prædico.*

i *Phaleras.*] Phaleræ quamquam sæpius pro ornamentis equorum veniunt, sunt tamen etiam virorum nobilium, et virtute bellicâ conspicuorum insignia.

k *Adverso.*] Id est, *quæ, dum ego strenues hostes ferirem, vulneratum me esse indicant.*

sivi. Non sunt [a] *composita verba mea. Parùm id facio. Ipsa se virtus satìs ostendit : illis artificio opus est, utì turpia facta oratione tegant. Neque literas Græcas didici : parùm placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem* [b] *doctoribus nihil profuerunt. At illa multò optima reip. doctus sum ; hostes ferire, præsidia* [c] *agitare, nihil metuere, nisi turpem famam ; hiemem, et æstatem juxta pati ; humi requiescere ; eodem tempore inopiam, et laborem tolerare.* [d] *His ego præceptis milites hortabor. Neque illos* [e] *arctè colam, me opulenter ; neque gloriam meam* [1] *laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc* [f] *civile imperium. Namque, cùm tutè per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, hoc est* [g] *dominum non imperatorem esse. Hæc, atque talia majores vestri faciundo, seque, remque publicam celebravére.* [h] *Quîs nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit ; et omnes honores, non ex merito, sed quasi* [i] *debitos, à vobis repetit. Cæterùm homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia, quæ* [2] *licebat, illis reliquêre ; divitias, imagines, memoriam sui præclaram. Virtutem non reliquêre ; neque poterant. Ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me, et incultis moribus aiunt, quia parùm scitè convivium exorno, neque histrionem ullum, neque* [k] *pluris pretii coquum, quam* [l] *villicum, habeo. Quæ mihi lubet confiteri, Quirites. Nam et ex parente meo, et ex aliis* [m] *sanctis viris, ita accepi, munditias* [n] *mulieribus, viris* [o] *laborem convenire ; omnibus bonis oportere plus gloriæ,*

INTERPRETATIO.

[1] *Neque mihi gloriam parabo ex labore ipsorum.*

[2] *Majores eorum reliquerunt illis omnia quæ potuerunt.*

NOTÆ.

a *Composita.*] *Prout dicunt nobiles,* scilicet. Nam oratio tota est ad eos insectandos.

b *Doctoribus.*] Græci enim a Romanis victi sunt.

c *Agitare.*] *Savoir faire une bonne garde, ou, commander à une garnison.*

d *His.*] Sunt illi optimi præceptores qui rebus et exemplis docent, non qui vanâ et futili suâ loquacitate, quicquid refugiunt ipsi, aliis imperant.

e *Arctè.*] Id est, *Militibus ea minùs præbendo quæ ad vitam necessaria sunt, sicuti factum à aliis imperatoribus.*

f *Civile.*] Id est, *honestum, quodque liberos homines deceat.*

g *Dominum.*] Refertur vox ista ad servum ; quasi dicat alios imperatores tyrannorum more, militibus, tanquam servis imperitâsse.

h *Quis.*] Majoribus, scilicet.

i *Debitos.*] Supple, *quoquo modo illi vixerint.*

k *Pluris.*] Scilicet illis dominis, undique coqui conquirendi sunt, quibus egregiè palatum sapiat. Non illud dicit Marius adversus nobiles, sed intelligitur.

l *Villicum.*] Servius erat qui aliis in villâ præerat.

m *Sanctis.*] Sanctus is dicitur, qui quod sancitum est servat, qui secundùm leges vivit. Non idem est quem nos *Saint* dicimus.

n *Mulieribus.*] Id est, *effæminatis,* si Marium nobiles acriùs vellicâsse credas.

o *Laborem.*] Si in tempora aut eos homines incidissemus, quanta suavitas in vitâ esset ?

quàm divitiarum esse; arma, non suppelectilem, decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum æstimant, id semper faciant: ament, potent: ubi adolescentiam habuêre, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri, et turpissimæ parti corporis; sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verùm non ita est: Nam, ubi se flagitiis dedecoravêre turpissimi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita [a] *injustissimè luxuria et ignavia, pessimæ artes, illis, qui coluère eas, nihil* [1] *officiunt, reip. innoxiæ cladi sunt. Nunc, quoniam illis,* [b] *quantùm mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi: pauca de rep. loquar. Primùm omnium de Numidiâ bonum habete animum, Quirites. Nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata sunt, omnia removistis;* [c] *avaritiam, imperitiam, superbiam. Dein exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magìs strenuus, quàm felix. Nam magna pars ejus avaritiâ, aut temeritate ducum, attrita est. Quamobrem vos,* [d] *quibus militaris ætas est, adnitimini mecum, et capessite remp. neque quenquam ex* [e] *calamitate aliorum, aut imperatorum superbiâ, metus ceperit. Egomet in agmine, in prælio consultor idem, et socius periculi vobiscum adero; meque, vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profectò, diis juvantibus, omnia* [2] *matura sunt, victoria, præda, laus: quæ si dubia, aut procul essent, tamen omnes bonos reip. subvenire decet. Etenim nemo ignaviâ immortalis factus; neque quisquam parens liberis, ut æterni forent, optavit; magìs, utì boni, honestique, vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent. Nam strenuis abundè dictum puto.*

Hujuscemodi oratione habitâ, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, properè commeatu, stipendio, armis, aliisque utilibus naves onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse intereà

INTERPRETATIO.

[1] *Eo modo, per maximam injustitiam, luxuria et ignavia pessimæ artes nihil nocent illis, qui eas coluerunt: sunt detrimenta et ruinæ reipublicæ innoxiæ.*

[2] *Omnia sunt prona et facilia.*

NOTÆ.

a *Injustissimè.*] Istud diligentur observandum est, nam luxuria et ignavia, quando in republicâ coeunt, illi necessariò pestem important.

b *Quantùm.*] Ita verò quisque magìs quid se dignum sit, quàm quid in alios fieri possit, consulere debet; eâdemque operâ sæpissimè luctum, semper verò magnam curam, magnumque laborem, sibi demserit.

c *Avaritiam.*] Bestiam, Aulum, et Metellum ordine carpit; deinde sibi, quamquam indirectè, laudem maximam tribuit.

d *Quibus.*] Anteà vidimus populi voluntatem ad militiam non inclinatam fuisse.

e *Calamitate.*] Causam removet, quâ militiam populus detrectabat, dum spem injicit, non, ipso imperante, futurum, ut quisquam inopiâ commeatuum, aut ducis injuriâ pereat.

milites scribere, non more majorum, neque ex [a] classibus: sed utì cujusque lubido erat, [b] capite censos plerosque. Id factum alii inopiâ [c] bonorum, alii per ambitionem consulis, memorabant; quòd ab eo genere celebratus, auctusque erat; et homini potentiam quærenti egentissimus quisque opportunissimus; cui neque sua curæ, (quippe quæ nulla sunt) et [d] omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquantò majore numero, quàm decretum erat, in Africam profectus, paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur à P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat, [1] ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat. Sed consul, expletis [e] legionibus, cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem, et prædâ onustum proficiscitur. Omnia ibi capta militibus donat: dein castella, et oppida naturâ et viris parùm munita aggreditur: prœlia multa, cæterùm alia levia [2] aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnæ adesse: videre fugientes capi aut occidi; fortissimum quemque tutissimum: armis libertatem, patriam, parentesque, et alia omnia tegi; gloriam, atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque [f] coaluêre, et virtus omnium æqualis facta. At reges ubi de adventu Marii cognoverunt, diversi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostes invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxiùs, licentiùsque futuros. Metellus intereà Romam profectus, contrà spem suam lætissimis animis excipitur; plebi, patribusque, postquam [g] invidia decesserat, juxtà carus. Sed Marius impigrè, prudenterque suorum, et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contrà esset; explorare itinera re-

INTERPRETATIO.

1 *Ne videret ea, quæ animus nequiverat tolerare, cùm ab ipso audita fuerant.*

2 *Fecit Multa prœlia, cæterùm alia levia, diversis locis.*

NOTÆ.

a *Classibus.*] Servius Tullius, qui primus censum instituit, pro ejus ratione universum populum in classes et centurias descripsit et divisit. Classes quinque fuerunt: pro majoris, aut minoris, censûs æstimatione; nullâ habitâ ferè ratione multitudinis, quæ ab omnibus oneribus, et militari operâ, immunis erat; quamquam numero quinque reliquas classes æquaret.

b *Capite censos.*] Ita vocabantur, quorum census nullus erat, seu multitudo illa, de quâ modò, quæ sextam classem faciebant; sed vix in numerum relatam, ut, vel ex hoc Sallustii loco, cernere licet.

c *Bonorum.*] Id est, *eorum hominum qui aliquo in numero fuissent.*

d *Omnia cum pretio.*] Id est, *omnia quæ cum lucro conjuncta sunt.*

e *Legionibus.*] Romanorum, scilicet: sed illud vox ipsa exprimit.

f *Coaluêre.*] Id est, *unum et ejusdem naturæ corpus facti sunt.*

g *Invidia.*] Quia, scilicet imperio spoliatus fuerat. Videant verò illi, quorsum evadat superbia, qui sine virtute magnificè per omnium ora ambulant. Metellum summum virum, auctoritate senatûs innixum, omnibus gratum, de gloriæ summo fastigio dejecit; usque adeò invidiosum et ruinosum est, quod nimium est.

gum: consilia, et insidias eorum antevenire: nihil apud se remissum, neque apud alios tutum, pati. Itaque Gætulos, et Jugurtham, [1] ex sociis nostris prædas agentes, sæpè agressus in itinere fuderat; ipsumque regem, haud procul ab oppido Cirtâ, armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modò, neque belli, [2] patrandi cognovit; statuit urbes, quæ viris, aut loco pro hostibus, et adversum se opportunissimæ erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prœlio certaturum. Nam Bocchus nuncios sæpè ad eum miserat, velle populi Rom. amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quò improvisus gravior accederet; an mobilitate ingenii, [3] pacem atque bellum mutare solitus; parum exploratum est. Sed consul, utì statuerat, oppida, castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut præmia ostentando, [4] avertere ab hostibus. Ac primò [a] mediocria gerebat, existimans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit, majora et magìs aspera aggredi tempus visum est. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum, atque valens, nomine Capsa; cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, [b] levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur: muniti adversum hostes non mœnibus modò, et armis atque viris, verùm etiam multò magìs locorum asperitate. Nam præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus: quarum vis, sicut omnium ferarum, inopiâ cibi acrior: ad hoc, natura serpentium [5] ipsa perniciosa, siti magìs, quàm aliâ re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxima cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur: et Metellus oppidum Thalam magnâ gloriâ ceperat, haud dissimiliter situm munitumque; nisi quòd apud Thalam non longè à mœnibus aliquot fontes erant,

INTERPRETATIO.

[1] *Aggressus Gætulos et Jugurtham in itinere, qui prædas agebant de sociis nostris, sæpè* eos *fuderat.*

[2] *Quæ, postquam* Marius *videt esse tantùm gloriosa, neque ad bellum finiendum spectare, statuit singulas urbes circumvenire, quæ viris, aut loco, erant opportunissimæ hostibus, et sibi adversæ.*

[3] *Parum cognitum est, an id simulaverit, ut accederet gravior, cùm de improviso* accederet; *an quia solitus erat, ex mobilitate et levitate ingenii, mutare pacem atque bellum, et modò hoc, modò illum, sequi.*

[4] *Hostibus adimebat, et ab iis alienabat* oppida et castella.

[5] *Præterea natura serpentium per se perniciosa, accenditur magìs siti quàm re aliâ.*

NOTÆ.

a *Mediocria.*] Non statim difficilia aggressus est ne fortè difficultatibus circumventus à Jugurthâ opprimeretur.

b *Levi.*] Quibus gravia non imperabantur.

Capsenses unâ modò, atque eâ intra oppidum [a] jugi aquâ, [b] cæterà pluviâ utebantur. Id ibique, et in omni [1] Africa, quæ procul à mari incultiùs agebant, eò faciliùs tolerabatur; quia Numidæ plerumque lacte, et ferinâ carne vescebantur, et neque salem, neque alia gulæ [c] irritamenta, quærebant. Cibus illis adversum famem, et sitim, non lubidini neque luxuriæ, erat. Igitur consul, omnibus exploratis, credo diis fretus, (nam contrà tantas difficultates consilio satìs providere non poterat: quippe etiam frumenti inopiâ tentabatur, quòd Numidæ pabulo pecoris magìs, quàm [d] arvo student; et, quodcumque natum fuerat, jussu regis, in loca munita contulerant; ager autem aridus, et frugum vacuus eâ tempestate, nam æstatis extremum erat) tamen pro rei copiâ satìs providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus præda fuerat, equitibus auxiliariis [e] agendum attribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum [f] Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet: dicitque se [2] prædabundum post paucos dies eòdem venturum. Sic incepto suo occultato, pergit ad flumen Tanaim. Cæterùm in itinere quotidiè pecus exercitui per centurias, item turmas æqualiter distribuerat; et ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti [g] lenire, et ignaris omnibus, parare, quæ [h] mox usui forent: denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxima vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere; atque, utì simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet: omnibus sarcinis abjectis, aquâ modò seque, et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur: noctemque totam [3] itinere facto consedit. Idem proximâ facit. Dein tertiâ multò ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsâ non amplius duûm millium intervallo: ibique, quam occultissimè potest, cum omnibus copiis, opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido

INTERPRETATIO.

[1] *Atque inopia tolerabatur faciliùs, et ibi, et inter omnes Afros, qui procul à mari incultiùs vivebant; quia Numidæ plerumque lacte et carne ferinâ vescebantur.*

[2] *Et dicit se inter prædandum eò venturum post paucos dies.*

[3] *Et castra posuit, postquam per totam noctem iter fecisset.*

NOTÆ.

a *Jugi.*] *Quæ indefinenter scaturiebat et fluebat.*

b *Cætera.*] Adverbialiter positum: quoad cætera.

c *Irritamenta.*] Ita vocantur aromata, et quæcumque palatum vellicant.

d *Arvo.*] Id est, *agriculturæ.*

e *Agendum.*] *Afin qu'ils les touchassent devant eux.*

f *Laris.*] In Genitivo, nam in loquutos fuisse aliquando, compertum est. Cæterum in quibusdam codicibus invenitur *Larim.*

g *Lenire.*] Pecora mactando simul inopiam frumenti leniebat, et coria quibus utres fierent, parabat.

h *Mox.*] Ad aquam continendam.

egressi, repentè omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus properè sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovêre, res [a] trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extrà mœnia in hostium potestate, coëgêre, utì deditionem facerent. Cæterùm oppidum incensum, Numidæ puberes interfecti, alii omnes venumdati, præda militibus divisa. Id facinus [b] contrà jus belli non avaritiâ, neque scelere consulis, admissum; [c] sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, antè neque beneficio, neque metu coërcitum. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus, et clarus anteà, major, atque clarior haberi cœpit. Omnia non benè consulta [d] in virtutem trahebantur. Milites [1] modesto imperio habiti, simul et locupletes, ad cœlum ferre: Numidæ magìs, quàm mortalem, timere: postremò socii, atque hostes credere, illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res benè evenit, ad alia oppida pergit. Pauca, repugnantibus Numidis, capit. Plura, [e] deserta propter Capsensium miserias, igni corrupit. Luctu, atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eâdem asperitate, [2] quâ Capsensium, cæterùm haud secus difficilem. Namque haud longè à flumine Muluchâ, quod Jugurthæ, Bocchique regnum disjungebat, erat inter cæteram planitiem mons saxeus, mediocri [f] castello, satìs patens, immensum editus, uno perangusto

INTERPRETATIO.

[1] *Milites liberaliter tractati, simul et locupletes,* Marium *ad cœlum ferebant.*

[2] *Aggreditur aliam rem, non eadem asperitate septam, quâ* fuerat *res Capsensium, cæterùm non minùs difficilem.*

NOTÆ.

a *Trepidæ.*] Quomodo, calamitatibus derepentè ingruentibus evenire solet: per tumultum omnia cum simul aguntur, eâ festinatione nihil promovetur.

b *Contra jus.*] Jus hoc in loco rigidè non est exponendum, sed auctoris sensu, pro eo quod vulgò faciebant Romani, ut supplicibus et dedititiis parcerent. Aliàs, si per jus planè id omne intelligas, contra quod nemo facere audeat; scelus profectò fuerit à Mario patratum, cùm Capsa incensa est. Verùm Capsenses, cùm satis constet dedititios sine ullâ pactione fuisse: Mario, pro illo summo et absoluto belli jure, licuit, de suis sedibus deturbare, vendere, &c.

c *Sed.*] Hinc vides Sallustium jus belli ex eo quod victori bonum et commodum, hosti perniciosum et exitiosum est constituere.

d *In virtutem.*] Ita evenit inter homines: sapientes vulgò creduntur, quibus fortuna favet; desipientes quibus restat. Nimirum pauci cùm sapiant, omnes tamen loquantur; sed maximè plebs garrula, eventus, stultorum magister, sibi omnia vendicat. Hinc, quâ cautione publica negotia suscipiat, videbit qui sibi bene cupiet.

e *Deserta.*] Scilicet, calamitatis famâ, quæ Capsenses protriverat; latè omnes suis domibus expulerat.

f *Castello.*] Florus urbem fuisse dicit.

aditu relicto: nam [1] omnia naturâ, velut opere atque consulto, præceps. Quem locum Marius, quòd ibi regis thesauri erant, summâ vi capere intendit: sed ea res fortè, quàm consilio, meliùs gesta. Nam castello virorum, atque armorum satis magna vis, et frumenti, et fons aquæ: aggeribus, turribusque, et aliis machinationibus locus importunus. Iter [2] castellanorum angustum admodum, utrimque præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustrà agebantur. Nam cùm eæ paulò processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur. Milites neque [3] pro opere consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas [a] sine periculo administrare: optimus quisque cadere, aut sauciari: cæteris metus augeri. At Marius, multis diebus, et laboribus consumptis, anxius [4] trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustrà erat, an fortunam [b] opperiretur, quâ sæpè prosperè usus fuerat. [5] Quæ cùm multos dies, noctesque æstuans agitaret; fortè quidam [c] Ligus, ex cohortibus auxiliariis, miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod adversum prœliantibus erat, animadvertit inter saxa repentes cochleas; quarum cùm unam, atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humanæ cupidinis ignara visundi, animum vertit. Et fortè in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paululùm modò [d] prona, dein flexa, atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cujus ramis modò, modò eminentibus saxis, nisus Ligus, castelli planitiem [e] perscribit; quòd cuncti Numidæ intenti prœ-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam* ibi per *omnia* loca *natura erat præceps quasi opere*, *atque de industriâ.*

[2] *Iter eorum hominum qui castellum incolebant erat admodum angustum*, *et ex utroque latere abruptum.*

[3] *Milites neque* poterant *consistere ad opus faciendum*, *propter iniquitatem loci.*

[4] *At Marius*, *multis diebus et laboribus consumptis*, *maximè solicitus cum labore animo suo volvebat*, *desereretne quod inceperat*, *quoniam non procedebat*, *an expectaret fortunam.*

[5] *Quæ cùm per multos dies*, *et noctes* Marius *volveret*, *cùm animi maximâ fluctuatione et agitatione*, *fortè quidam Ligus*, *miles gregarius ex cohortibus auxiliariis*, *qui castris egressus erat ad petendam aquam*, *animadvertit cochleas repentes inter saxa*, *non procul ab latere castelli*, *quod oppositum erat* lateri, *ubi prœlium erat.*

NOTÆ.

a *Sine periculo.*] Quia vineæ igne et lapidibus subruebantur.

b *Opperiretur.*] Non possunt istud non mirari, qui fortunæ auram non senserunt.

c *Ligus.*] Qui erat ex Liguriâ. *Un Genis.*

d *Prona.*] Intellige arborem primò ex saxo nascentem non potuisse statim in altum assurgere, sed paululùm versùs ima montis inflexam fuisse, prout illud in locis declivibus conspiciatur; deinde sese erexisse, usumque scalæ præbuisse, ut saxum scanderetur.

e *Perscribit.*] *Il reconnut bien la place. Il en prit le plan.*

liantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eòdem regreditur; non temerè, ut ascenderat, sed tentans omnia, et circumspiciens. Itaque Marium properè adit, acta edocet, hortatur; ab eâ parte, quâ ipse descenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa ejus cognitum [1] ex præsentibus misit: quorum, [a] utì cujusque ingenium erat, ita rem difficilem, aut facilem, renunciavêre. Consulis animus tamen paululùm arrectus. Itaque ex copiâ tubicinum, et cornicinum, quinque numero quàm velocissimos delegit; et cum his, [b] præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnesque Liguri parere jubet, et [c] ei negotio proximum diem constituit. Sed ubi ex præcepto tempus visum, paratis, compositisque omnibus, ad locum pergit. Cæterùm illi, qui centuriis præerant, prædocti ab [d] duce, arma, ornatumque mutaverant, capite, atque pedibus nudis, utì [e] prospectus, nisusque per saxa faciliùs foret, super terga gladii, et scuta; verùm ea Numidica, ex coriis, [f] ponderis gratiâ, simul et [g] offensa quò leniùs streperent. Igitur prægrediens Ligus, saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati milites faciliùs adscenderent: interdum timidos insolentiâ itineris levare manu: ubi paulò asperior adscensus erat, singulos præ se inermes mittere: dein ipse cum illorum armis sequi: quæ [h] dubia nisui videbantur, potissimùm tentare; ac sæpius eadem adscendens, ac descendens, dein statim [i] digrediens, cæteris audaciam addere. Igitur diu, multùmque fatigati, tandem in castellum perveniunt; desertum ab eâ parte, quòd omnes, sicut aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prœlio Numidas

INTERPRETATIO.

[1] *Marius misit* quosdam *ex præsentibus cum Ligure, ad cognoscendum promissa ejus.*

NOTÆ.

a *Utì cujusque.*] Istud diligenter notandum, ut cuique, non secundum id quod ejus verba sonant, sed indolis et ingenii factâ æstimatione, fidem habeamus: quod nisi sit, sæpius in fraudem, et errorem, non magìs alienâ quàm nostrâ culpâ incidemus.

b *Præsidio.*] Id est, *qui rem ipsam exequerentur et tuerentur:* quippe centurio suos quisque milites habuit.

c *Ei negotio.*] Non dicit auctor quodnam illud sit; verùm de castelli expugnatione sermonem esse satìs intelligitur.

d *Duce.*] *Ligure,* scilicet.

e *Prospectus.*] Enimvero illis, si ullo modo caput oblevatum habuissent, viam in ascendendo videre, vel despicere, non licuisset; virgultis et radicibus impliciti fuissent.

f *Ponderis.*] Id est, *ut leviora essent.*

g *Offensa.*] Ferrum enim, quod in umbone scutorum Romanorum erat, sonum reddidisset, si ea ad saxum allisa essent.

h *Dubia nisui.*] Id est, *quò in accensu inferre pedem satìs tutum non videbatur;* cùm saxum solutum erat, aut labens, &c.

i *Digrediens.*] Ille, ut ita dicam, ludibundus et saltabundus per ea loca, quò aliis animum adderet, incedebat.

habuerat, tum verò cohortatus milites, et ipse extrà vineas egressus, [a] testudine actâ succedere, et simul hostem [b] tormentis sagittariisque, et funditoribus eminùs terrere. At Numidæ, sæpè anteà vineis Romanorum subversis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed [1] pro muro dies, noctesque agitare: maledicere Romanis; ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, Romanis omnibus hostibusque prœlio intentis, magnâ vi utrimque, pro gloriâ atque imperio, his, [c] illis pro salute certantibus, repentè à tergo [d] signa canere: ac primò mulieres, et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat; postremò cuncti armati, inermesque. Quod ubi accidit, eò acriùs Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ, [e] certantes murum petere; neque quemquam omnium prædâ morari. Sic fortè correcta Marii [f] temeritas gloriam ex culpâ invenit. Cæterùm, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit; [g] quod, ùt ex Latio, et à sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de naturâ, cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus, et L. [h] Sisenna optimè et diligentissimè omnium, qui eas res dixêre, [2] persecutus, parùm mihi [i] libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ [k] nobilis fuit, familiâ propè jam extinctâ majorum ignaviâ; literis Græcis, atque Latinis [3] juxtâ,

INTERPRETATIO.

[1] *Sed permanebant dies et noctes ante muros.*

[2] *Et. L. Sisenna, qui persecutus est* historiam *optimè et diligentissimè omnium qui eas res dixêre, videtur mihi locutus parùm libero ore.*

[3] *Eruditus erat doctissimè et pariter literis Græcis atque Latinis.*

NOTÆ.

a *Testudine.*] Machina erat, quâ ad arcendos ictus utebatur, quæque pro multiplici usu diversè connectebatur.

b *Tormentis.*] Machinæ fuerunt, quibus vi summâ lapides, et alia missilia jaciebant.

c *Illis.*] Hinc videre licet, pronomen *hic, hæc, hoc*, non semper ad proximum referri, sed quandoque poni pro *alius, alia, aliud*, &c.

d *Signa.*] Anteà vidimus ideò cornicines, et tubicines missos, ut, scilicet, terrorem augerent.

e *Certantes.*] Illud est quod Gall. dicimus *A qui sera le premier.*

f *Temeritas.*] Cùm arcem, ut videbatur, inexpugnabilem appetîsset.

g *Quod.*] Intellige Syllam tunc, non maturiùs advenisse, quòd Romæ ad cogendum equitatum relictus fuisset. Fortè legendum *Quem.*

h *Sisenna.*] Historicus fuit ex gente Corneliâ, ut testatur Festus, qui bellum civile Syllanum edidit: Ciceronis judicio melior quàm qui ante ipsum Latinè historiam scripserant: attamen distans à perfecto.

i *Libero.*] Quia Syllæ vitia noluit, aut non ausus est describere.

k *Nobilis.*] Multi nobiles erant, qui continuò patricii non erant.

atque doctissimè eruditus; animo ingenti; cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior: otio luxurioso esse: tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quòd [a] de uxore potuit honestiùs consuli: facundus, callidus, et [b] amicitiâ facilis: [c] ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maximè pecuniæ largitor: atque illi felicissimo omnium ante [d] civilem victoriam, numquam [1] super industriam fortuna fuit; multique dubitavêre, fortior, an felicior esset. Nam, posteà quæ fecerit, incertum habeo, [e] pudeat magìs, an pigeat disserere. Igitur Sulla, utì suprà dictum est, postquam in Africam, atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis anteà et ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benignè appellare: multis rogantibus, [f] aliis per se ipse dare, beneficia invitus accipere; sed ea properantiùs, quàm æs mutuum [g] reddere. [h] Ipse ab nullo repetere: magìs id laborare, ut illi quàm plurimi deberent; joca atque seria cum humillimis agere. In operibus, in agmine, atque ad vigilias, multus adesse: neque interim, quod [i] ambitio prava solet, consulis, aut cujusquam boni famam lædere: tantummodo neque consilio, neque manu, priorem alium

INTERPRETATIO.

[1] *Atque fortuna nunquam fuit illi major industriâ, quanquam omnium felicissimus fuerit ante victoriam civilem.*

NOTÆ.

a *De uxore.*] Istud fortè ideò dixit, quod Valeriam in theatro lascivè nimis blandientem sibi uxorem duxit. Vide Plutarchum.

b *Amicitiâ facilis.*] Id est, *qui sibi aliorum benevolentiam facilè conciliabat, eisque benignum sese pari lubentiâ præbebat.* Gall. *Il savoit gagner le cœur des gens, et se communiquoit facilement.*

c *Ad simulanda negotia.*] Viro politico necesse est in primis, negotiis eam faciem effingere posse, quâ voluntatem aliorum inflectat, et ad scopum suum perducat. Vim eam Syllæ innatam fuisse testatur Sallust. Gall. diceremus, *Il savoit donner aux choses le tour qu'il vouloit, les representer sous telle face qu'il lui plaisoit.* Vel, si eam putes accersitam explicationem, intellige, Syllam ingenio fuisse tam acri, tamque expromtam habuisse memoriam, ut gestu et habitu, aut colloquio et congressu, quodcumque libuisset hominibus persuadere potuerit.

d *Civilem.*] Istud addidit, quia postquam Sylla, mortuo Mario, rerum potitus est, Romam et Italiam, omnibus modis, civium sanguine cruentavit.

e *Pudeat.*] Id est, *Respublica quàmvis ad exitium perducta fuerit, non tamen ejus major fuit clades, quàm Syllæ vecordia.*

f *Aliis.*] Istud, quòd suprà dixit, explicat, Syllam amicitiâ facilem fuisse.

g *Reddere.*] Quantò pluris est homo, quàm pecunia, tantò accuratiùs ejus opera, gratia, aut amicitia, cum amplificatione compensanda.

h *Ipse ab nullo.*] Nisi istud adsit, beneficium non est, sed mercimonium: quantumvis enim ingrati animi vitium intolerabile fuerit, nihilominùs tamen qui benefacit, quid manus dextra agat, nescire debet sinistra, ut sapientissimè monuit ipse Christus Jesus, ne veriùs amicis onus imponamus, quàm beneficium collocemus.

i *Ambitio prava.*] Nam bona est etiam cùm quis sine cujusdam detrimento bonæ famæ studet.

pati; plerosque antevenire. Quibus rebus, et artibus brevì Mario, militibusque, carissimus factus. At Jugurtha postquam oppidum Capsam, aliosque locos munitos, et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quàm primùm in Numidiam copias adduceret: prœlii faciundi tempus adesse. [1] Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere: rursus, ut anteà, proximos ejus donis corrumpit; ipsique [a] Mauro pollicetur Numidiæ tertiam partem, si aut Romani Africâ expulsi, aut, [b] integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus cum magnâ multitudine Jugurtham accedit. Ita, amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decimâ parte [c] die reliquâ, invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore; et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contrà Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur [d] simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et priùs quàm exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique, antè quàm signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri, atque Gætuli, non acie, neque ullo more prœlii, sed catervatim, utì quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt. Qui omnes trepidi improviso metu, attamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere, obviàm hostibus ire; pugna latrocinio magis, quàm prœlio similis fieri; sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti, cædere alios, alios obtruncare; multos [2] contrà adversos acerrimè pugnantes ab tergo circumvenire; neque virtus, neque arma satìs tegere; quòd hostes numero plures, et undique circumfusi erant: denique Romani [e] veteres, novique; et [f] ob ea, scientes belli; si quos

INTERPRETATIO.

[1] *Quem ubi accepit moras nectere, dum dubius anxiè perpendebat rationes quæ pro bello aut pace faciebant.*

[2] *Circumveniebant multos ab tergo, dum illi pugnarent acerrimè contra hostes adversos.*

NOTÆ.

a *Mauro.*] *Boccho* scilicet.

b *Integris.*] Hoc est, *Si nulla pars regni à Romanis detraheretur.*

c *Die.*] Proculdubio casus est genitivi, quandoquidem Plautus et Virgilius ità locuti sunt; atque hunc ipsum locum, citat Gestius, qui *die* in patrio casu à Sallustio positum esse dicit, aliorumque argutiolas eâ de re contemnit.

d *Simul.*] Dicit, tunc tantùm Marium de hostium adventu cognovisse, cùm ipsi ad essent.

e *Veteres.*] Non sunt veterani, prout quidam existimavit; verùm ii, de quibus mentio facta est superiùs, qui sub Metello militaverant; quique, cum novis quos Marius adduxit, in unum corpus coaluerant.

f *Ob ea.*] Id est, *Romani veteres et novi, ideò scientes belli, quod hi cum illis, usu, Numidarum more assuetis, permixti essent, et in unum corpus coaluissent, orbes faciebant, si quos locus aut casus conjunxerat.*

locus aut casus conjunxerat, orbes [a] facere: atqué ità ab omnibus partibus simul tecti, et instructi, hostium vim systentabant. Neque in eo tamque aspero negotio Marius territus, aut magís, quam anteà, demisso animo fuit. Sed cum turmâ suâ, quam ex fortissimis magìs, quàm familiarissimis paraverat, vagari passim: ac modò laborantibus suis succurrere; modò hostes, ubi confertissimi obstiterant, invadere: manu [b] consulere militibus, quoniam imperitare conturbatis omnibus non poterat. [c] Jamque dies consumptus erat, cùm tamen barbari nihil remittere: atque, utì reges præceperant, noctem pro se rati, acriùs instare. Tum Marius ex copiâ rerum consilium trahit, atque utì suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat. Quorum in uno, [1] castris parùm amplo, fons aquæ magnus erat; alter usui opportunus, quia magnâ parte editus, et præceps, pauca munimenta [d] egebat. Cæterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse milites dispersos paulatim, neque minùs hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos [e] pleno gradu in collem subducit. Ità reges, loci difficultate coacti, prœlio deterrentur; neque tamen suos longiùs abire sinunt, sed utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. Dein, crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari more suo lætari, exsultare, strepere vocibus; et ipsi duces feroces, quòd non fugêre, ac [2] pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris, et editioribus locis facilia visu, magnoque [f] hortamento erant. Plurimùm verò Marius imperitiâ hostium confirmatus, [g] quam maximum silentium haberi jubet; ne signa quidem, utì per vigilias solebant, canere: dein, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus, ac paulò antè somno captis, de improviso [h] vectigalis, item

INTERPRETATIO.

[1] *Quorum, in uno parum amplo ad castra ponenda, erat fons magnus aquæ.*

[2] *Et ipsi duces gerebant sese ferociter, et quasi victores fuissent, quia non fugerant.*

NOTÆ.

a *Orbes.*] Quid intelligat, per orbes, res ipsa satìs superque indicat. Illi, scilicet in circulum sese componebant, ut eos ex omni parte adversos hostes invenirent, neque à tergo circumvenirentur.

b *Consulere.*] Intellige Marium huc illuc cursando, et quò ille cumque ivisset hostes profligando, aliquatenus suos juvisse, eorumque ordines restituisse.

c *Jamque dies consumptus erat.*] Versus heroici hæc verba constituunt bonam partem, quod procul dubio, auctori, per incognitantiam excidit.

d *Egebat.*] Alii habent *quærebat*, nonnulli *gerebat*. Malim retinere *egebat*, nec me movet quòd accusativum post se habeat; nam ejusmodi antiquitatis phrasibus gaudet Sallustius.

e *Pleno.*] Id est, *tantum illi non aufugerunt;* si modò Romanorum gloriam Sallustius assentatiunculâ non est aucupatus. *Marius les fit retirer a grands pas.*

f *Hortamento.*] Quia hostes cùm securos et exultantes viderent, confidebant insuper eos defessos et sopitos fore, cùm prelium instauraretur.

g *Quàm maximum.*] *Il commando que l'on fit le moins de bruit que l'on pourroit.*

h *Vectigalis.*] Eorum conjicio fuisse tubicines qui superveniebant, et extraordinarii Romanis aderant.

cohortium, turmarum, legionùm, tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere, atque [a] portis erumpere. [b] Mauri, atque [c] Gætuli ignoto atque horribili sonitu repentè exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omninò facere, aut providere quidquam poterant. Ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formidine, [d] quasi vecordia ceperat: denique omnes fusi, fugatique: arma, et signa militaria pleraque capta; pluresque eo prœlio, quàm omnibus superioribus, interempti. Nam somno, et metu insolito impedita fuga. Dein Marius, uti cœperat, in hiberna proficiscitur: quæ, propter commeatum, in oppidis maritimis agere decreverat: neque tamen victoriâ socors, aut insolens factus, sed pariter, atque in conspectu hostium, [e] quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu [1] apud dextimos, in sinistrâ parte A. Manlius cum funditoribus, et sagittariis, præterea cohortes Ligurum, curabat: primos, et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul, [2] quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnes adesse; laudare, increpare merentes. Ipse armatus, intentusque, item milites [f] cogebat; [g] neque secus, atque iter faceret, castra munire; excubitum, in portâ, cohortis ex legionibus; pro castris, equites auxiliarios, mittere: præterea alios super vallum in munimentis locare; vigilias ipse circuire, non tam diffidentiâ [3] futuri, quæ imperavisset, quàm utì militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sanè Marius illoque aliisque temporibus Jugurthini belli, [h] pudore magìs, quàm [i] malo, exercitum coërcebat, [k] quod multi per ambitionem fieri aiebant: pars quòd à pueritiâ consuetam duritiam, et alia,

INTERPRETATIO.

[1] *Sylla erat cum equitatu in dextrâ parte.*

[2] *Simul consul providebat omnia, quasi neminem* suo loco *curare jussisset.*

[3] *Non tam diffidens futura esse ea quæ imperavisset, quàm ut labor exæquatus militibus cum imperatore, illis placeret.*

NOTÆ.

a *Portis.*] *Castorum.* scilicet.

b *Mauri.*] Quibus Bocchus imperitabat.

c *Gætuli.*] Quos ordines servare Jugurtha instituerat.

d *Quasi.*] Vox ista cum *vecordiâ* jungi debet, ut conjunctim eam vesaniam et dementiam significent, quâ ii affliguntur, qui nimio metu correpti sunt. Idem propemodum præstat quod illud quod vocant, *Une terreur panique.*

e *Quadrato.*] Ut, quacumquè hostis ingrueret, parati essent.

f *Cogebat.*] *pudore,* scilicet, cùm imperatorem suum intentum animadverterent.

g *Neque secus.*] Dicit Marium, cùm in itinere semper paratissimus fuisset, eodem modo in castris se gessisse. Locus obscurus est, nisi advertas.

h *Pudore.*] Intellige Marium tantum laborem cepisse, ut, illo ita intento, neminem otiari non puduisset.

i *Malo.*] *Pœnâ aut supplicio.*

k *Quod.*] Quòd, nimirum, sibi laborem cum militibus communem faciebat.

quæ cæteri miserias vocant, voluptati habuisset. [a] Nisi tamen resp. pariter, ac, sævissimo imperio, benè atque decorè gesta. Igitur quarto denique die, haud longè ab oppido Cirtâ, simul undique [b] speculatores citi sese ostendunt; quâ re hostis adesse intelligitur. Sed quia diversi redeuntes, alius ab aliâ parte, atque omnes idem significabant; consul, incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus ibidem opperitur. Igitur Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus [c] æquè alios ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos, turmatìm, et quàm maximè confertis equis, ipseque aliique Mauros invadunt: cæteri in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpora tegere; et [1] si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites prœliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugnâ, [2] in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quèd ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein [d] Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis [e] ad pedites convertit; ibi Latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustrà pugnare; paulò antè Marium suâ manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugnâ, satìs impigrè occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepêre, magis atrocitate rei, quâm fide nuncii, terrentur; simulque barbari animos tollere, et in perculsos Romanos acriùs incedere. Jamque paulùm à fugâ aberat, cûm Sulla, profligatis iis, quos adversum ierat, rediens, ab latere Mauros incurrit. Bocchus statim avertitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et propè jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus dextrâ, sinistrâ, omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, [f] fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli

INTERPRETATIO.

[1] *Et si qui* Mauri *in* Romanorum *manus venerant*, eos *obtruncabant.*

[2] *Neque in priore pugnâ adfuerant*, *quod in itinere morati essent.*

NOTÆ.

a *Nisi.*] Positum est pro *sed;* aut *verùm*, *ut* sæpè alibi. Gall. diceremus. *Avec tout cela*, aut. *Quoi qu'il en soit.*

b *Speculatores.*] Perfugas fuisse suprà dixit.

c *Æquè.*] Id est, *Indiscriminatìm ex quadruplici agmine alterum à tergo hostes invasurum, cùm tamen nesciret Jugurtha cuinam istud obtingeret.* Gall. *Que les uns, ou les autres indifferemment, pourroient prendre en queue l'armée des Romains.*

d *Numida*] *Jugurtha*, proculdubio; ut mirum videatur hoc in loco hæsisse viros doctos.

e *Ad pedites.*] Romanos scilicet atque eos arbitror contra quos Bocchus pugnabat, qui in postremâ acie locati fuerant, quod patebit attendenti.

f *Fugatis.*] Eos fuisse arbitror, qui cum Jugurthâ fuerant, à quibus se ipse subduxerat, ut stratagemate adversùs Romanos pedites uteretur.

jam acceperat. Denique hostes jam undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, atque viri afflicti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; [a] niti modò, ac statim concidere: postremò omnia, quà visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine. Posteà loci consul, haud dubiè jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quò initio profectus [1] intenderat. Eò post diem quintum, quàm [b] iterum barbari malè pugnaverant, legati à Boccho veniunt, qui regis verbis à Mario petivêre, duos quàm fidissimos ad eum mitteret; velle de suo, et de populi R. commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam, et A. Manlium ire jubet; qui [c] quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut adversum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla, cujus [d] facundiæ, non ætati, à Manlio concessum, pauca verba hujusmodi locutus:

Rex Bocche, magna lætitia nobis est, cùm te talem virum dii monuêre ut aliquando pacem, quàm bellum, malles; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurthâ miscendo commaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem, et illum sceleratissimum, persequi. Ad hoc, populo R. jam [2] à principio inopi, meliùs visum, amicos, quàm servos, quærere; tutiusque rati, volentibus, quàm coactis [e] imperitare. Tibi verò nulla opportunior amicitiâ nostrâ; primùm quòd procul absumus, in quo [f] offensæ minimum, gratia par, ac si propè adessemus: dein quòd [3] parentes abundè habemus, amicorum neque nobis,

INTERPRETATIO.

[1] *Quò consilium fuerat pervenire initio cum discesserat.*

[2] *Præterea melius visum populo Romano, jam à principio, cùm admodum inops erat et egenus, quærere amicos quàm servos.*

[3] *Deinde quia habemus abundè homines qui nobis parent.*

NOTÆ.

a *Niti.*] *Ils tâchoient de se relever.*

b *Iterum.*] De hâc postremâ pugnâ loquitur: priorem superiùs vidimus, quando Romani in colles evaserunt, deinde hostes profligaverunt.

c *Quamquam.*] Hoc dicit, quia non eorum fuit, qui acciti erant, antè loqui, quàm quid exponeret barbarus cognitum, habuissent.

d *Facundiæ.*] An ob rem, necne, posteà cognosces.

e *Imperitare.*] Hinc vides imperii nomen, quanquam sæpius dominium notat, honestum quoque esse; graviusque et stabilius arbitratos esse Romanos illud, quod liberalitate et amicitiâ adjungitur, quàm vi quod fit et superbiâ. Nostris verò hominibus, plerisque ne quidem isthuc odorari licet sed superbiæ suæ omnia proculcanda à diis ipsis tradita est arbitrantur. Literis Græcis et Latinis nihil opus est: satìs fuit, ut primi essent omnium rerum, superbia eos omnia contemnere docuerit. Itaque ergo amantur; à gnathonibus scilicet, non elegantibus et cordatis viris.

f *Offensæ.*] Id est, *tibi non possumus nocere.*

neque cuiquam omnium, satìs fuit. Atque [a] *hoc utinam à principio tibi placuisset; profectò ex P. R. ad hoc tempus multò plura bona accepisses,* [b] *quàm mala perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet, placuit et vim, et gratiam nostram* [c] *experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque, utì cœpisti, perge. Multa, atque opportuna habes, quò faciliùs errata officiis superes. Postremò hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum Rom. beneficiis victùm esse. Nam, bello quid valeat, tutè scis.*

Ad ea Bocchus placidè, et benignè simul, pauca pro delicto suo verba facit; se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse. Nam Numidiæ partem, unde Jugurtham [d] expulerat, jure belli suam factam: eam vastari à Mario pati nequivisse: præthereà missis anteà Romam legatis [1] repulsum ab amicitiâ. Cæterùm vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein, [2] copiâ factâ, animus barbari ab amicis [e] flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullæ, et Manlii metuens id quod parabatur, donis corruperat. Marius intereà, exercitu in hibernaculis composito, cum expeditis cohortibus, et parte equitatûs, proficiscitur in loca sola obsessum turrim regiam, quò Jugurtha perfugas omnes [f] præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando quæ sibi duobus prœliis evenerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copiâ [3] necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocunque modo belli componendi, [g] licentiam ipsis permittit. Illi maturè ad hiberna Romanorum proficiscuntur; dein à

INTERPRETATIO.

[1] *Præthereà* dixit *se repulsum ab amicitiâ, cùm anteà misisset legatos Romam.*

[2] *Deinde, occasione datâ, animus barbari flexus est ab amicis, quos Jugurtha corruperat donis, metuens id quod parabatur, postquam cognovisset legationem Syllæ et Manlii.*

[3] *Delegit quinque ex omni numero amicorum.*

NOTÆ.

a *Hoc.*] *Pacem cum Romanis habere.*

b *Quàm mala perpessus es.*] Quanquam contrà fidem eorum codicum, quos videre contigit, confidenter tamen *esses*, delevi, *es* reposui, ne ridiculè Sylla locutus esse videatur; neque scio, quomodo hunc locum intellexerint qui eum intactum prætierunt.

c *Experiri.*] Id est, *quæ voluit experimentis vim, et gratiam nostram cognoscere.*

d *Expulerat.*] Hinc patet, nisi fortè vanissimus homo delictum mendacio excuset, Bocchum cum Jugurthâ bellum gesisse.

e *Flexus.*] Tametsi Bocchus homo fuit maximè inanis, optimè tamen reges docebit, quales amicos à se propellere debeant.

f *Præsidium.*] Imposuerat perfugas præsidium, id est, *præsidium ex perfugis constituerat.* Hoc loquendi genus Grammatici Appositionem vocant.

g *Licentiam.*] *Ils étoient plénipotentiaires.*

Gætulis latronibus in itinere circumventi, spoliatique, pavidi, [a] sine decore ad Sullam profugiunt; quem consul, in expeditionem proficiscens, pro prætore reliquerat. Eos ille non pro [b] vanis hostibus, utì meriti erant, sed accuratè et liberaliter habuit. Quâ re barbari, et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiam tum [c] largitio multis ignota erat: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt, simul ab eo petunt, utì fautor, consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quæ aut utilia, aut [d] benevolentia esse credebant, oratione extollunt: dein, [1] Sullâ omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiuntur. Marius postquam infecto negotio, [2] quo intenderet, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque, et Sullam venire jubet, itemque L. [e] Bellienum prætorem Uticâ, præterea omnes undique senatorii ordinis; quibuscum mandata Bocchi cognoscit, [f] in quibus, legatis potestas eundi Romam fit: [g] ab consule intereà induciæ postulabantur. Ea Sullæ, et ple-

INTERPRETATIO.

[1] *Deinde*, *postquam Sylla* illis *omnia promisisset*, *docti quomodo apud Marium*, *item apud senatum verba facerent*, *expectant ibidem circiter dies* 40.

[2] *Postquam Marius redit Cirtam*, *negotio infecto*, *ad quod* perficiendum *profectus erat.*

NOTÆ.

a *Sine decore.*] Id est, *absque dignitatis suæ insignibus;* imò habitu deteriore quàm solent homines vulgares, quia spoliati fuerant.

b *Vanis.*] Id est, *mendacibus*, *levibus*, *et inconstantibus.*

c *Largitio.*] Intellige paucis eorum hominum artem cognitam fuisse, qui turpissimè ut gallinaceum emendicent, ovum magnificè largiuntur; aliorumque ex imperitiâ rem suam faciunt, eorum gratiam præsertim aucupando, eosque corrumpendo.

d *Benevolentia.*] Id est, *ut* volunt, *quæ benevolentiam et amicitiæ studium declararent.* Alii codices habent *benevolentiæ.* Sed neutrum placet: verùm exponendam esse crediderim hanc vocem *benevolentia* eo modo, quo anteà Sallustium *volentia* usurpâsse vidimus; ut *benevolentia* sicut et *utilia* ad Romanos referatur; atque Bocchi legatos, ut Romanos sibi demererentur, Syllæ omnia quæ aut illis utilia, aut jucunda, seu benevolentia essent, exposuisse intelligamus. Durior fortè aliis videbitur expositio, sed eò ducit sensus, ut patebit attendenti.

e *Bellienum.* Catilinæ avunculum dicit Asconius.

f *In quibus.*] Glareanus hæc verba delet, deinde aliquid mutat ex fide codicum; quamquam, ut ille ait, non ex omnibus omnia, sed ex singulis tamen aliquid ad plenam lectionem eruendam, decerpserit. Ego verò nihil mutem, sed ità intelligo. Inter alia Bocchi mandata, hoc unum fuisse, ut legati sui Romam proficiscerentur, quod Sylla eis concessisset: sed elliptica est oratio, cujus pars prior ex posteriore facilè intelligitur.

g *Ab consule.*] Ne ità intelligas, quasi consul Marius inducias petiverit; sed potiùs Bocchus, ipsiusque legati. A Boccho postulabantur induciæ, quas consul concederet.

risque placuêre: pauci ferociùs decernunt: scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ, et mobiles semper in adversa [a] mutant. Cæterùm Mauri, impetratis omnibus, tres Romam profecti sunt cum Cn. Octavio Rufone, qui [b] quæstor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cùm cætera, tum maximè benignitatem, et [c] studium Sullæ, accepit. Romæque legatis ejus, postquam errâsse regem, et Jugurthæ scelere lapsum, [1] [d] deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo respondetur:

S. P. Q. R. beneficii et injuriæ memor esse solet. Cæterùm Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit: fœdus et amicitia dabuntur, cùm meruerit.

Quibus rebus cognitis, Bocchus per literas à Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum, atque peditum, funditorum [e] Balearium: prætereà iêre sagittarii, et cohors [f] Pæligna cum [g] velitaribus armis, itineris properandi causâ: neque his [2] secus atque aliis armis, adversus tela hostium, quòd ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repentè in campis patentibus cum mille non ampliùs equitibus sese ostendit; qui temerè et effusè euntes, Sullæ aliisque omnibus et numerum ampliorem [3] vero, et hostilem metum, efficiebant. Igitur se quisque expedire; arma, atque tela tentare, [h] intendere: timor aliquantus, sed spes

INTERPRETATIO.

[1] *Et respondetur hoc modo legatis ejus* Bocchi, *qui orabant fœdus et amicitiam postquam* dixissent *regem suum errâsse, ipsique veniam petiissent, quòd scelere Jugurthæ lapsus esset.*

[2] *Neque erant minùs muniti his armis quàm aliis, adversùs tela hostium, quòd ea levia sunt.*

[3] *Qui* equites *euntes temerè, et alii ab aliis dispersi, faciebant ut numerus amplior videretur Sullæ et aliis omnibus, quàm revera esset, et ut eos reformidarent tanquam hostes.*

NOTÆ.

a *Mutant.*] Eleganter, si Gellio credimus, pro *mutantur*, quod est in aliis codicibus.

b *Quæstor.*] Non Marii, nam Sylla is erat; sed hic in Africâ quæstor fuit, vel fortè ex urbanis unus.

c *Studium.*] Illud est de quo suprà: dixit enim Sallustius egregiè legatos à Syllâ acceptos fuisse.

d *Deprecati.*] Ita loquitur Cicero, Orat. 2. contra Rullum, *Si quid deliquero*, inquit, *nullæ sunt imagines, quæ me à vobis deprecentur.* Ità et alibi.

e *Balearium.*] Alii, *funditorumque Balearium.* Baleares verò duæ sunt insulæ, hodie *Majorca* et *Minorca* dictæ, in mari Mediterraneo, è regione Hispaniæ, cujus olim incolæ peritissimi fuerunt funditores.

f *Pæligna.*] Pæligni populi fuerunt Italiæ inter Appenninos montes, magìs ad mare superum, inter Campaniam et Hetruriam ad Septentrionem.

g *Velitaribus.*] Gladium, hastam, et parmam fuisse testatur Polybius.

h *Intendere.*] Id est, *quilibet intentus et paratus erat.*

amplior; quippe victoribus, et adversum eos, quos sæpè vicerant. Interim equites, exploratum præmissi, rem, ut erat, quietam nunciant. Volux adveniens quæstorem [1] appellat; se á patre Boccho [a] obviam illis simul, et præsidio, missum. Dein eum proximum diem, sine metu, conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, ut diei vesper erat, repentè [b] Maurus, incerto vultu, pavens, ad Sullam accurrit; dicitque sibi ex speculatoribus cognitum Jugurtham haud procul abesse: simul, utì noctu clàm secum profugerat, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satìs [2] credere; etiam si certa [3] pestis adesset, mansurum potiùs, quàm proditis quos ducebat, turpi fugâ incertæ, ac forsitan pòst paulò morbo interituræ, vitæ parceret. Cæterùm ab eodem monitus utì noctu proficiscerentur, consilium approbat; ac statim milites cœnatos esse in castris, ignesque quàm [c] creberrimos fieri, dein [d] primâ vigiliâ silentio egredi, jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur; cùm equites Mauri nunciant, Jugurtham, circiter duûm millium intervallo, ante eos consedisse. Quod postquam auditum est, tum verò ingens metus nostros invadit; credere se proditos à Voluce, et insidiis circumventos. Ac fuêre qui dicerent [e] manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum reliquendum. At Sulla, quamquam eadem existimabat, tamen ab injuriâ Maurum prohibet; suos hortatur, utì fortem animum gererent: sæpè antè paucis strenuis adversus multitudinem benè pugnatum: quantò sibi in prœlio, minùs pepercissent, tantò, tutiores fore; nec decere quemquam, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere; et in maximo omnium metu nudum et [f] cæcum corpus ad hostes vertere. Dein Volucem, quoniam [g] hostilia faceret, [4] Jovem maximum obtestatus, uti sceleris atque perfidiæ

INTERPRETATIO.

[1] *Volux adveniens appellat, et ad colloquium vocat Syllam quæstorem.*

[2] Dicit, *se satìs confidere virtuti suorum.*

[3] Dicit, *quanquam certum exitium* sibi *adesset, se mansurum potiùs, quàm proditis iis, quos ducebat, parceret, turpi et flagitiosâ fugâ, vitæ incertæ, ac forsitan pòst paulò morbo interituræ.*

[4] *Postquam Jovem maximum maximo cum affectu precatus esset, ut testis adesset sceleris.*

NOTÆ.

a *Obviàm.*] Honoris causâ.

b *Maurus.*] *Molux.*

c *Creberrimos.*] Ut exercitum numero ampliorem, ibique pernoctaturum, Jugurtha crederet.

d *Primâ.*] Nox in quatuor vigilias, easque trium horarum singulas, Romanis divisa erat.

e *Manu.*] Hoc est, *Volucem esse interficiendum.*

f *Cæcum.*] Scilicet, cæcum et inerme corpus hostibus obvertunt, qui fugiunt. Cæterùm digna est tali viro Syllæ oratio.

g *Hostilia.*] Credebant enim monitu ejus cuncta gerere Jugurtham, sed Jugurthæ monitore nihil opus fuit.

Bocchi testes adesset, castris abire jubet. Ille lacrimans orare, ne ea crederet; nihil [a] dolo factum, ac magis calliditate Jugurthæ, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. Cæterùm, quoniam neque ingentem multitudinem haberet; et spes, opesque ejus ex patre suo penderent, [1] credere illum nihil palàm ausurum, cùm ipse filius testis adesset. Quare optimum factum [b] videri, per media ejus castra palàm transire; sese, vel, præmissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sullâ iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata: ac statim profecti, quia de improviso accesserant, [c] dubio atque hæsitante Jugurthâ, incolumes transeunt. Dein paucis diebus, quò ire intenderant, perventum est. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum, et familiariter agebat; præmissus ab Jugurthâ, postquam Sullam accitum audierat, [2] orator, et subdolè speculatum Bocchi consilia. [3] [d] Præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, cæterùm materno genere impar, (nam pater ejus ex concubinâ ortus erat) [e] Mauro ob ingenii multa bona carus, acceptusque, quem Bocchus fidum esse Romanis multis anteá tempestatibus expertus, illicò ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quæ populus Rom. vellet; colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret; consulta sese omnia cum illo [f] integra habere; neu Jugurthæ legatum pertimesceret, [g] quò res communis licentiùs gereretur: [h] nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. Sed ego comperior, Bocchum magis Punicâ

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm* Volux dicebat *quoniam neque* Jugurtha *ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent*, se *credere illum nihil ausurum apertè, cùm ipse filius* Bocchi *testis adesset.*

[2] *Ibi Numida quidam, nomine Aspar, agebat multùm et familiariter cum Boccho, præmissus ab Jugurthâ, ut legationem obiret, et subdolè specularetur consilia Bocchi, postquam audierat ab eo Syllam advocatum fuisse.*

[3] *Præterea Dabar* cum Boccho erat.

NOTÆ.

a *Dolo.*] *Suo*, scilicet, aut *patris.*

b *Videri.*] Verba sunt Volucis.

c *Dubio.*] Non enim datum est spatium cogitandi, utrùm utilius foret; vel magnanimitatis stimulo concitatum Romanos virtute delinire, vel infestum eosdem persequi.

d *Præterea.*] Non fuerat hic à Jugurthâ missus.

e *Mauro.*] Boccho.

f *Integra.*] Id est, *se, quicquid invicem statuissent, approbaturum.* Gall. *Qu'il tiendroit pour bien fait.*

g *Quo.*] Supple, *Accitum fuisse Asparem.* Hoc dicebat Bocchus, ne à se Sylla proditionem metueret, quod Jugurthæ legatum videret, vel cùm ipso ad concilium vocaretur; eò videlicet accitum eum fuisse, ut faciliùs quæ vellent, et tutiùs, exequerentur.

h *Nam.*] Dicit, ab Jugurthæ insidiis non potuisse caveri, nisi ille spe pacis illectus, ab iis deterritus fuisset. Cæterùm, nisi quia faciundum fuit, haud scio an satìs cautè Romani cum ejusmodi perfido res suas communicaverint. Qui enim alium decipit, quamobrem nobis quoque dolos non paret, rationem habere debemus. Benè successit Romanis, at certè orbis terrarum magistris eventus non satìs idoneus fuit magister.

[a] fide, quàm [b] ob ea, quæ prædicabat, simul Romanos, et Numidam spe pacis attinuisse; multùmque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam, traderet: [c] lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla respondit, pauca se coram Aspare locuturum; cætera occultè, nullo, aut quàm paucissimis præsentibus: simul edocet quæ sibi [d] responderentur. Postquam, sicuti voluerant, congressi; dicit se missum à consule venisse quæsitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, utì [e] præceptum fuerat, post diem decimum redire jubet, ac nihil etiam nunc decrevisse, sed [f] illo die responsurum. Dein ambo in castra sua digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla à Boccho occultè accersitur; ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur. Præterea Dabar internuncius, sanctus vir, [g] ex sententiâ ambobus jurat; ac statim rex sic incipit:

Nunquam ego ratus sum fore, utì rex maximus in hâc terrâ, & omnium, quos novi, opulentissimus, privato homini gratiam deberem. Et hercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultrò, egomet opem tuli, nullius indigi. [h] *Id imminutum, quod cæteri dolere solent, ego lætor. Fuerit mihi* [i] *pretium, eguisse aliquando tuæ amicitiæ; quâ apud animum meum nihil carius habeo.* [k] *Id adeò experiri licet; arma, viros, pecuniam, postremò, quidquid animo lubet, sume, utere; & quoad vives, nunquam tibi redditam* [l] *gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil me sciente frustrà voles. Nam, ut ego existimo, regem armis, quàm munificentiâ vinci, minùs* [m] *flagitiosum. Cæterùm de rep. vestrâ, cujus curator huc missus es, paucis accipe.* [n] *Bellum ego populo Rom. neque feci, neque factum unquam volui; fines meos adversum armatos armis tutatus sum.* [1] *Id omitto: quando vobis ità*

INTERPRETATIO.

[1] *Id* bellum *desero.*

NOTÆ.

a *Fide.*] Id est, *fraude;* utraque enim pro eâdem in proverbium abiit. Bocchus eâ gratiâ Romanorum simul et Jugurthæ legatos acciverat, ut ex commodo suo de utrisque consuleret.

b *Ob ea.*] Ut, scilicet, Jugurthæ doli præcaverentur.

c *Lubidinem.*] Odio cum habebat Romanos.

d *Responderentur.*] *A Boccho,* scilicet, quando coràm Aspare Jugurthæ legato colloquerentur.

e *Præceptum.*] *A Syllâ per Dabarem.*

f *Illo.*] *Qui,* scilicet, *post decimum illucesceret.*

g *Ex sententia.*] Se, scilicet, *fideliter concredita servaturum.*

h *Imminutum.*] *Quia nunc ope alienâ indigeo.*

i *Pretium.*] Gall. *Il me sera avantageux.* Mihi lucro vertetur.

k *Id.*] *An,* scilicet, *amicitia tua mihi cara sit.*

l *Gratiam.*] Sylla Bocchi legatos optimè acceperat, illisque quæcumque ad ejus commodum spectabant, providerat.

m *Flagitiosum.*] Hinc videre licet flagitium magìs peccatum notare quod infamiam adfert.

n *Bellum.*] In aliis codicibus ita legitur; *Bellum pop. Romano nunquam paravi, neque factum volui.*

placet, gerite, utì vultis, cum Jugurthâ bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque id intrare Jugurtham sinam. Præterea, [a] *si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.*

Ad ea Sulla pro se breviter et [b] modicè, de pace, et de communibus rebus multis, disseruit. Denique regi patefecit, [1] quod polliceatur, senatum et populum Rom. quoniam armis ampliùs valuissent, non in gratiâ habituros: faciundum aliquid, quod illorum magìs quàm suâ, retulisse videretur: id adeò in promptu esse, quoniam [2] copiam Jugurthæ haberet; quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur: amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc [c] peteret, tunc ultrò adventuram. Rex primùm negitare; [3] cognationem, affinitatem, prætereà fœdus intervenisse; ad hoc metuere, ne [d] fluxâ fide usus popularium animos averteret: quîs et Jugurtha carus, et Romani invisi essent. Denique sæpius fatigatus, leniter, et ex voluntate Sullæ, omnia se facturum promittit. Cæterùm ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus [4] quæ utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur. Et rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, appellat: dicitque sibi per Dabarem ex Sullâ cognitum, posse conditionibus bellum componi: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille lætus in castra Jugurthæ proficiscitur. Dein ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum; et ei nunciat, Jugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere; sed Mario parum fidere: sæpè anteà, cum imperatoribus Romanis pacem conventam, frustrà fuisse. Cæterùm Bocchus, si [e] ambobus consultum, et ratam pacem vellet, daret operam, ut unà ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet: cùm talem virum in potes-

INTERPRETATIO.

[1] *Denique patefecit regi, senatum et pop. Romanum non pro gratiâ accepturos illud quod polliceatur quoniam armis ampliùs voluissent.*

[2] *Quoniam Jugurtham in potestate haberet.*

[3] Bocchus causabatur *cognationem, affinitatem: prætereà* dicebat *fœdus* cum Jugurthâ *intervénisee.*

[4] *Cæterùm constituunt quæ visa sunt utilia ad simulandam pacem cujus Jugurtha, defessus bello, erat avidissimus.*

NOTÆ.

a *Si quid.*] Absque hàc exceptione, quæ minùs urbana est, reliqua aptissimè cohærebant.

b *Modicè.*] Multo officio Syllam Bocchus prosecutus erat, ideòque Sallustius ad ea Syllam cum modestiâ respondisse dicit.

c *Peteret.*] Non satis cognoscitur bellone, an pacto, Numidiæ partem aliquam Bocchus obtinuerit; an verò totum istud sit de spe intelligendum, quam Jugurtha, si finibus integris fœdus cum Romanis pangeretur, Boccho maximam fecerat.

d *Fluxa.*] *Ergà Jugurtham,* quocum fœdus inivisse eum, neminem latebat.

e *Ambobus.*] *Boccho et Jugurthæ.*

tate habuisset, tum fore utì jussu S. P. Q. R. fœdus fieret; neque hominem nobilem, non suâ ignaviâ, sed ob rempub. in hostium potestate relictum iri. Hæc Maurus secum ipse diù volvens, tandem promisit. Cæterum [a] dolo, an [b] verè cunctatus, parum comperimus. Sed plerumque [c] regiæ voluntates, utì vehementes, sic mobiles, sæpè ipsæ sibi adversæ. Posteâ tempore et loco constituto, in colloquium [1] utì de pace veniretur; Bocchus Sullam modò, modò Jugurthæ legatum appellare; benignè habere; idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni esse. Sed nocte eâ, quæ proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim [d] immutatâ voluntate, remotis cæteris, dicitur secum ipse [e] multùm agitavisse: [2] vultu, colore, ac motu corporis pariter atque animo varius: [f] quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris, oris immutatione patefecisse. Tamen postremò Sullam accersi jubet, et ex illius sententiâ Numidæ insidias tendit. Deinde ubi dies advenit, et eâ nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse; cum paucis amicis, et [g] quæstore nostro, quasi obvius, honoris causâ, [3] procedit in tumulum facillimum visu insidiantibus. Eòdem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, utí dictum erat, accedit; ac statim signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Cæteri obtruncati, Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium [h] deductus. [i] Per idem tempus adversum [k] Gallos ab ducibus nostris Q. Cepione, et M. Manlio

INTERPRETATIO.

[1] *Posteà loco et tempore constituto, Bocchus appellabat modò Syllam, modò legatum Jugurthæ, ut veniretur in colloquium de pace.*

[2] *Ipse* Bocchus *vultu, colore ac motu corporis, pariter atque animo, varius, dicitur multùm agitavisse* ea, *quæ, scilicet occulta pectoris,* dicitur, *ipso tacente, patefecisse oris immutatione.*

[3] *Procedit in locum editiorem, quem facilè insidiantes prospicere poterant.*

NOTÆ.

a *Dolo.*] Ut magìs crederet Jugurtha, optimâ fide Bocchum cum ipso agere; cùm rem ipsam diù ab illo antè agitatam videret, quàm polliceretur.

b *Verè.*] Id est, *cùm Numidæ tradere Syllam Bocchus statuisset.*

c *Regiæ.*] Rem ipsam verissimè expressit Sallust. Videant itaque et sibi caveant, quibus omnia ex voto successerunt. Periculum est maximum, ne voluntas omnia cum impetu pervadere assueta, sæpius cum dolore, eadem relegere cogatur.

d *Immutatâ.*] Id est, *Dimissis omnibus.*

e *Multùm.*] Alii habent *multa.*

f *Quæ.*] Scilicet ex ejus incerto vultu, et oris immutatione, animi fluctuatio et dubitatio cognita est: nesciebat enim an Jugurthæ Syllam, vel Syllæ Jugurtham, tradere melius esset.

g *Quæstore.*] *Syllâ.*

h *Deductus.*] Florus ex Livio, in carcere necatum Jugurtham fuisse; alii fame contabuisse volunt.

i *Per idem.*] Istud ad Jugurthæ historiam non facit, sed additum est, ut cognosceretur, quamobrem contrà leges Mario absenti consulatus mandatus fuisset.

k *Gallos.*] Alii magìs istud Germanis adscribunt: optimè verò et verissimè noster auctor qui Gallis, propter Helvetios scilicet, qui tum, cum Cimbris, belli adversùs Romanos concitatoribus, ter ipsos profligaverunt.

malè pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuerat. [1] Illique et usque ad nostram memoriam Romani sic habuêre, alia omnia virtuti suæ prona esse; cum Gallis pro salute, [a] non pro gloriâ certari. Sed postquam bellum in Numidiâ confectum, et Jugurtham Romam vinctum adduci, nunciatum est; Marius consul [b] absens factus est, et ei decreta provincia Gallia: isque [c] Kalendis Januar. magnâ gloriâ consul triumphavit. Ex eâ tempestate spes, atque opes civitatis in illo sitæ erant.

INTERPRETATIO.

[1] *Et Romani, qui illis temporibus vivebant, et usque ad nostram memoriam, sic animo reputaverunt; alia omnia suæ virtuti prona esse et facilia,* at *cum Gallis pro salute certari, non pro gloriâ.*

NOTÆ.

a *Non pro gloriâ.*] Quandoquidem de gloriâ cum Gallis non ausi sunt contendere, qui orbis terrarum Domini reliquorum populorum honorem proculcaverant. Illa, Deo adjuvante, nunquam peribit.

b *Absens.*] Contrà morem.

c *Calendis.*] Quo tempore consules magistratum inibant.

FINIS BELLI JUGURTHINI.

C. SALLUSTII CRISPI

HISTORIARUM FRAGMENTA.

LIBER I.

RES populi R. M. [a] Lepido, Q. [b] Catulo Coss. ac deinde militiæ & domi gestas [c] composui. *Donatus & Pomp. Messalinus.*

[d] Cato Romani generis disertissimus multa paucis absolvit. *Serv. & Acron.*

[e] Fannius verè. *Victorinus.*

Nos in tantâ [f] doctissimorum hominum copiâ. *Serv.*

Neque me diversa pars in civilibus armis movit à vero. *Arusianus.*

NOTÆ.

a *Lepido.*] Hic est, qui, cùm proscriptos à Syllâ revocare studeret, bellum civile movit, quod penè cítiùs oppressum est quàm inciperet.

b *Catulo.*] Hic incensum capitolium, anno ab urbe conditâ 684, restitutum dedicavit.

c *Composui.*] Donatus sub initium Æneidos hîc historiam Sallustium cæpisse scribit, et Messalinus hanc vocat Sallustianam periodum. Undè conjicere licet auctorem nostrum, qui se, ab initio belli Catilinarii, res gestas P. Rom. carptim scripturum esse dicit, in eo non perstitisse; sed postquam de bello scripsisset, quod Catilina aliquot annis à Lepidi et Catuli consulatu excitavit; atque eo quod multò antè eundem consulatum P. Rom. adversus Jugurtham gesserat; ad historiam unâ serie, non interruptè posteris transmittendam, animum adjecisse. Videtur itaque de Sertorio et Pompeio, item de Mithridate, Tigrane et Lucullo, præcipuè, et iis quæ ab his à Lepidi consulatu ad bellum Catilinarium usque, acta sunt, mentionem fecisse. Quæ verò ex ejus fragmentis hinc inde dissipata, collecta sunt; in tantâ caligine, vix quisquam in locum suum et ordinem possit restituere, neque certè tanti esse judicamus.

d *Cato.*] Censorinus est.

e *Fannius.*] Duo fuerunt, quorum Cicero meminit in Bruto.

f *Doctissimorum.*] De Cælio, Rutilio, Pictore, Quadrigario, Antiate, Sisenna, Venonio, præcipuis ante Sallustium historicis, intelligi volunt; quibus adde Catonem historicum eximium, ex quo multa sumpsisse auctorem nostrum ei etiam exprobratum est.

Nobis [a] primæ dissensiones vitio humani ingenii evenêre: quod, inquies, atque [b] indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriæ, aut dominationis agit. *Prisc.*

Nam à primordio urbis ad bellum [c] Persi Macedonicum. *Idem.*

Res Romana plurimùm imperio valuit, Ser. Sulpitio et M. Marcello Coss. omni [d] Galliâ cis [e] Rhenum, atque inter mare [f] nostrum, atque Oceanum, nisi quæ à paludibus invia fuit, perdomitâ. [g] Optimis autem moribus, et maximâ concordiâ egit populus Rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorinus et Augustinus.*

At discordia, et avaritia, atque ambitio, et cætera secundis rebus oriri [h] sueta mala, post Carthaginis exscidium maximè aucta sunt. Nam injuriæ validiorum, et ob eas discessio plebis à patribus, aliæque dissensiones domi fuêre jam inde à principio: neque amplius, quàm regibus exactis, dum metus à 1 [i] Tarquinio et bellum grave cum [k] Etruriâ positum est, æquo et modesto jure agitatum: dein, servili imperio patres plebem exercere; de vitâ atque [l] tergo regio more consulere; agro pellere; et, cæteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus sævitiis, et maximè fœnoris onere oppressa plebes, cùm assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem [m] sacrum, atque Aventinum, insedit: tumque [n] Trib. pl. et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustinus.*

INTERPRETATIO.

1 *Neque ampliùs* Romæ *agitatum est æquo et modesto jure, quàm dum metus à Tarquinio, et bellum grave positum est cum Etruriâ, postquam reges pulsi essent.*

NOTÆ.

a *Primæ.*] De seditionibus videtur agere, quæ ob fœneratorum potentiam præcipuè atque potentiorum superbiam, ortæ sunt. Cæterùm locutus fuerit de primis omninò Romanorum divisionibus, an non, nostrâ parum interest: illud est maximum, quòd nobis verum discordiarum, nostrarum fontem ostendit, quem obstruet qui volet et poterit.

b *Indomitum.*] Id est, *quod domari non potest.*

c *Persi.*] A nominativo Perseus: aliâs Perses dicitur, quem regno Macedoniæ Romani spoliaverunt.

d *Galliâ.*] Hinc patet, quod et alii abundè probaverunt, Germaniam veteribus sub Galliâ comprehensam fuisse.

e *Rhenum.*] Rhenus notissimus hodie Germaniæ fluvius.

f *Nostrum.*] Mediterraneum.

g *Optimis.*] Hoc illud est quod dixit in Jugurthâ, senatum et P. Romanum placidè inter se, modestèque rempublicam tractâsse.

h *Sueta.*] Ab iis itaque sibi cavendum esse intelligant qui favente utuntur fortunâ.

i *Tarquinio.*] *Superbo*, scilicet, regum Romanorum postremo, qui unà cum filiis adversus Romanos bellum movit, eos manu in regnum reducente Etruscorum rege Porsenâ.

k *Etruria.*] Italiæ regio ad Urbis Occidum. Hodiè *Toscane.*

l *Tergo.*] Quia verberibus in damnatos sæviebant.

m *Sacrum.*] *Capitolium.*

n *Trib.*] Per quos a potentiorum injuriâ tuta agitarent.

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit; plurimæ turbæ, seditiones, et ad postremùm bella civilia orta sunt: dum pauci potentes, quorùm [a] in gratiâ plerique concesserant, [b] sub honesto patrum, aut plebis nomine dominationes affectabant; bonique et mali cives appellati, non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis, sed utì quisque locupletissimus, et injuriâ validior, [c] quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur. [d] Ex quo tempore majorum mores, non paulatim, ut anteà, sed torrentis modo, [e] præcipitati: adeo juventus luxu atque avaritiâ corrupta est, utì meritò dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. *Aul. Gellius et Augustinus.*

[f] Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Aul. Gellius.*

Id bellum excitabat [g] metus Pompeii victoris [h] Heimpsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Maximèque ferocia regis [i] Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Arusianus.*

Quin lenones et vinarii, laniique, quorum littereà vulgus in dies usum habet, pretio [k] compositi. *Carisius.*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusianus.*

M. Æmilii Lepidi Cos. ad P. R. Oratio contra Sullam.

Clementia, et probitas vestra, Quirites, quibus [1] per cæteras gentes maximi, et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt adversus [l] tyrannidem L. Sullæ; ne aut ipsi, nefanda quæ æstimatis, ea parum credendo

INTERPRETATIO.

[1] *Quibus maximi estis inter cæteras gentes.*

NOTÆ.

a *In gratiâ.*] Arusianus à Sallustio dictum notat *concedere in gratiâ.* Augustinus qui fragmentum hoc totum conservavit, *in gratiam concesserunt,* scriptum reliquit.

b *Sub honesto.*] Patres pro dignitate senatûs, tribuni pro libertate plebis cum contendere videbantur, quisque pro gloriâ suâ certabat.

c *Quia præsentia.*] Hinc discere possunt qui reipublicæ student commoditatibus, quanto cum molimine, quantâque prudentiâ, ex prædonum manibus ea sit retrahenda.

d *Ex quo tempore.*] Hæc cum præcedentibus unâ serie non refert Augustinus.

e *Præcipitati.*] Hunc locum diligenter excussisse non pænitebit eos, qui ad reipublicæ sedent gubernacula.

f *Igitur.*] De Syllâ hoc loco sermonem esse quando non probaret Augustinus, res ipsa satis declararet.

g *Metus.*] Gellius Pompeii metum explicat, non quòd ille metueret, sed quòd metueretur.

h *Hiempsalem.*] Huic Numidiam cum Gætulis Pompeius tradidit, cujus filium Jubam Cæsar profligavit.

i *Mithridatis.*] Rex fuit Ponti Mithridates, Romanorum acerrimus hostis, usque adeò veneno assuetus, ut eo tandem malè tentatum spiritum, ferro coactus sit expellere.

k *Compositi.*] Nonius exponit *redempti.*

l *Tyrannidem.*] Dictaturam ante Lepidi consulatum deposuisse Syllam, non est dubium: adeòque de ejus dominatione hìc agitur, quatenus eam per satellites, posito nomine tantùm, exercebat.

de aliis, circumveniamini: præsertim cùm illi spes omnis in scelere atque perfidiâ sit, [a] neque se aliter tutum putet, quàm si pejor atque intestabilior [b] metu vestro fuerit; [1] quò captivis libertatis curam miseria eximat: aut si provideritis in tutandis periculis magìs, quàm in ulciscendo, [2] teneamini. Satellites, quidem ejus homines maximi nominis, [c] non minùs optimis majorum exemplis, nequeo satìs mirari, dominationis in vos, servitium suum [d] mercedem dant; et utrumque per injuriam malunt, quàm optimo jure liberè agere: præclara [e] Brutorum atque Æmiliorum et [f] Lutatiorum proles, geniti ad ea, quæ majores virtute peperêre, subvertenda. Nam quid à [g] Pyrrho, Hannibale, [h] Philippoque et [i] Antiocho defensum est aliud, quàm libertas, et suæ cuique sedes: neu cui, nisi legibus, pareremus? quæ cuncta sævus iste [k] Romulus, quasi ab externis rapta, tenet: non tot exercituum clade, neque [l] consulis, et aliorum principum, quos fortuna belli consumpserat, satiatus; sed tum crudelior, cùm plerosque secundæ res in miserationem ex irâ vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in [m] post futuros composuit, quîs prius injuria quàm vita certa esset: pravissimèque per sceleris immanitatem adhuc tutus fuerit; dum vos, metu gravioris servitii, à repetendâ libertate terremini. Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint: non prolatandum, neque votis paranda auxilia; nisi fortè speratis, per tedium jam, aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata [n] periculosius

INTERPRETATIO.

[1] *Ut miseria adimat vobis captivis curam libertatis.*

[2] *Aut, si provideritis, magìs attenti sitis ad vos à periculis liberandos quam ad injurias ulciscendas.*

NOTÆ.

a *Neque.*] Igitur, vel principiis obstandum; vel semet et maturè, cui ea lubet arripere, tradenda sunt reipublicæ gubernacula.

b *Metu.*] *Quem vobis incusserit Sylla*, scilicet, ne, si parum tyrannus esset, aut vos aliquid auderetis, ipsum acerbissimè puniretis.

c *Non minùs.*] Id est, *qui, præter nomen, exempla insuper optima à suis majoribus habuerunt.*

d *Mercedem dant.*] Id est, *Illi, ut vobis imperent, servi fiunt.*

e *Brutorum.*] Hujus præsertim meminit, quia tyrannorum hostis fuit acerrimus, quique Tarquinium Superbum expulit, ejusque filium planè quasi ad inferos usque persecutus est.

f *Lutatiorum.*] A Lutatio Catulo, ipse Lepidus, bellum civile movens, retrò pulsus est.

g *Pyrrho.*] Id est, *adversus ipsum.* Fuit autem Pyrrhus rex Epirotarum.

h *Philippoque.*] Rex fuit Macedoniæ.

i *Antiocho.*] Rex fuit Syriæ, quem luxuriâ suâ debellatum, nullo negotio P. Rom. superavit.

k *Romulus.*] De Syllâ invidiosè loquitur.

l *Consulis.*] Videtur de Marii filio loqui.

m *Post futuros.*] Hoc dicit, quia proscriptorum liberos Sylla à republicâ submovit, eosque petendorum honorum jure privavit.

n *Periculosiùs.*] Nullus itaque injustè dominetur, qui se pessimum fieri metuit.

dimissurum. At ille eò processit, utì nihil gloriosum, nisi tutum, et omnia [a] retinendæ dominationis honesta, existimet. Itaque illi quies, et otium cum libertate, quæ multi probi potiùs, quàm laborem cum honoribus, capessebant, nulla sunt. Hâc tempestate serviendum, aut imperitandum: habendus metus est, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra? Quæve humana superant, aut divina impolluta sunt? Populus Romanus, paulò antè gentium moderator, exutus imperio, gloriâ, jure, agitandi inops, despectusque, ne [b] servilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum et Latii magna vis, civitate pro multis et egregiis factis, â vobis datâ, per unum prohibentur; et plebis innoxiæ patrias sedes occupavêre pauci satellites, mercedem scelerum; leges, judicia, ærarium, provinciæ, reges, penès unum: denique necis civium, et [c] vitæ licentia. Simul humanas hostias vidistis, et sepulchra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud, quàm solvere injuriam, aut mori per virtutem? Quoniam quidem unum omnibus finem naturâ, vel ferro, cœptis statuit; neque quisquam [d] extremam necessitatem, nihil ausus, nisi muliebri ingenio, exspectat. Verùm ego seditiosus, uti Sulla ait, quia præmia turbarum [e] queror; et bellum cupiens, quia jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter salvi, satisque tuti, in imperio eritis; nisi Vettius Picens, [f] scriba Cornelius, aliena, benè parata, prodegerint: nisi approbaveritis omnes proscriptiones innoxiorum, [g] ob divitias; cruciatus virorum illustrium; vastam urbem fugâ et cædibus; bona civium miserorum, quasi [h] Cimbricam prædam, venum, aut dono datam. At objectat mihi possessiones ex bonis pro-

NOTÆ.

a *Retinendæ.*] Id est, *ad retinendum*, Subintelligitur, *causâ*.

b *Servilia.*] Quinorum frumenti modiorum fuisse ea in singulos menses ex Donato, ad Terentii Phormionem discimus. Cæterùm hinc licet conjicere, aliquid in frumenti distributione à Syllâ mutatum fuisse.

c *Vitæ licentia.*] Nemo enim, illo invito, nec bona, nec patriam, nec vitam retinere poterat, ut testatur Cicero.

d *Extremam.*] *Mortem.*

e *Queror.*] Gronovius legendum esse putat *quæro*; at pace tanti viri nihil mutandum censeo; quin sensum meliorem magisque ex Lepidi ingenio, *queror* videtur efficere. Intendit enim Syllæ criminationes eo modo proponere, ut per se diluantur; quod quidem in posteriori perspicuum est, cùm dicit, *Et bellum cupiens, quia jura pacis repeto.* Si in priori pro *qui*, legas *quia*, nam sæpè eam vim obtinet, res erit clarissima. Lege modò, et videbis: perinde enim est ac si diceret, *Ineptè Sylla me seditiosum vocat, cùm in eo sim, ut querar, quòd præmia antehac in seditiosos collata fuerint.*

f *Scriba.*] Ita vocati sunt qui in tabulas rationes publicas referunt. Quorum quidem ordo honestus erat, quod eorum hominum fidei tabulæ publicæ, periculaque magistratuum committuntur, ut ait Cicero: at officium mercenarium, nec magni testimonii aut pretii: si Alex. Neapolitano, aliisque unde et istud colligi potest, fides est adhibenda. Hic verò Cornelius et Vettius ex eo numero fuerunt, qui malo publico creverant, satellites Syllæ tyrannidis et crudelitatis, atque adeò maximè exosi, ut vel ex hoc loco apparet.

g *Ob divitias.*] Dicit divitias causam fuisse, ut innoxii quoque proscriberentur.

h *Cimbricam.*] Cimbri populi fuerunt Germaniæ, supra Sexones, ad Septentrionem, in peninsulâ ab ipsis Cimbrica dicta, quos ab extremis Galliæ profugos, cum Theutonis et Tigurinis, Marius novissimè conciderat.

scriptorum, quod quidem scelerum illius vel maximum est, non me, neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si rectè [a] faceremus. Atque illa quæ tum formidine mercatus sum, precio sòluto, [b] jure, dominis tamen restituo; neque pati consilium est, ullam ex civibus prædam esse. Satìs illa fuerint, quæ, rabie contractâ toleravimus; manus conserentes inter se Romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeò Sullam non pœnitet, ut et facta [c] in gloriâ numeret, et, si liceat, avidiùs fecerit. Neque jam, quid existimetis de illo, sed quantùm vos audeatis, vereor; ne, alius alium principem expectantes, antè capiamini, non opibus ejus, quæ futiles et corruptæ sunt; sed vestrâ socordiâ, quam captum ire licet; et [d] quàm audeat tam videri felicem. Nam præter satellites commaculatos, quis eadem vult? Aut quis non omnia mutata præter victoriam? [e] Scilicet milites, quorum sanguine, Tarrulæ, Scyrroque, pessimis servorum, divitiæ partæ sunt. An, quibus prælatus in magistratibus capiundis Fusidius, [f] ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maximam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera et labores, nihil præter [g] tyrannum quæsitum est. [h] Nisì fortè tribuniciam potestatem eversam profecti sunt per arma, conditam à majoribus suis [i] utique jura et judicia sibimet extorquerent: egregiâ scilicet mercede, cùm [k] relegati in paludes et silvam, contumeliam atque invidiam [1] suam, præmia penès paucos intelligerent.

INTERPRETATIO.

1 *Cùm intelligerent, postquam relegati essent in paludes et silvam, contumeliam atque invidiam* tantùm *esse pro se, præmia* verò *penès paucos.*

NOTÆ.

a *Faceremus.*] Pro *fecissimus:* ita ut Terentius, sæpè.

b *Jure.*] *Suivant les formes de justice.*

c *In gloriâ.*] Videtur ad id respicere quod Plutarchus, palam in foro Syllam dixisse, testatur, cùm publicum præsidium â se dimisisset. *Sese omnium à se gestarum rerum paratum esse rationem reddere.*

d *Quàm audeat.*] Hîc aliquid deesse putant, deinde quodlibet mutant et addunt. Difficile non est, neque ea res agitur. At sensus nullus est; nullus sit: nam malim equidem ego scire me aliquid perdidicisse, quàm pro eo aliquid per imperitiam sumere, et gestare. At verò videamus, annon sensus aliquis ex istis verbis possit erui. Hâc ipsâ periodo dixit Lepidus, *Vereor quantùm vos audetis.* Potuerit et dicere, *Vereor quàm Sylla audeat, et quàm audeat videri felicem:* atque istud egregiè quadrabit, cùm omnes à felicitate sciant Syllam cognominatum fuisse.

e *Scilicet milites.*] Ironia est.

f *Ancilla.*] Per maximum contemptum ità loquitur.

g *Tyrannum.*] *Syllam*, scilicet.

h *Nisi.*] Ironica dubitatio.

i *Utique.*] Respondet ironicæ dubitationi, vel, si mavis, ejus continuatio, quod magis probo.

k *Relegati.*] Ita, per contemptum, loquitur de agris, quos suis militibus Sylla dividebat; quamquàm eò divites colonos multos effecerat.

Quare igitur tanto agmine atque animis [a] incedit? Qui secundæ res mirè sunt vitiis [b] obtentui, [c] quibus labefactatis, quàm formidatus ante est, tam contemnetur: nisi fortè [d] specie concordiæ et pacis, quæ sceleri et parricidio suo nomina indidit. Neque aliter populo Romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, præda civilis acerbissima, jus, judiciumque omnium rerum penès se, quod populi Romani fuit. Quæ, si vobis, pax, et concordia [1] intelliguntur, maxima turbamenta reip. atque exitia [e] probate: annuite legibus impositis; accipite otium cum servitio; et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis [f] cæde circumveniundum. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satìs [2] quæsitum erat nomini majorum, dignitati, atque etiam præsidio; tamen non fuit consilium [g] privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quæ si probatis, adeste Quirites, et, benè juvantibus dìs, M. Æmilium [h] Consulem, ducem et autorem sequimini ad recipiendam libertatem.

Tunc verò et [i] posci: dum cæteri ejusdem causà ducem senatûs rati, maximo gaudio bellum irritare. *Nonius*, *irritare*, *provocare*.

[k] Curionem [l] quæsivit, ut adolescentior, et populi suffragiis [m] in-

INTERPRETATIO.

[1] *Quæ, si pro pace et concordiâ veniunt apud animum vestrum, probate* igitur *maxima turbamenta atque exitia reipublicæ.*

[2] *Quamvis satis consulerem, per hoc summum imperium, et consulatum, nomini et gloriæ majorum meorum, dignitati atque etiam præsidio.*

NOTÆ.

a *Incedit.*] Id est, *Quî fit igitur, ut tam magnificè per ora nostra Sylla ambulet, cùm jam omnes ejus dominationis pigeat?* Per opus verò fuit sibi istud Lepidus à parte populi objiceret, ut ejus posteà timor dissolveretur.

b *Obtentui.*] Id est, *mirè vitia tegunt, faciuntque ut quid splendidum videantùr.*

c *Quibus.*] *Rebus secundis*, scilicet.

d *Specie.*] Hîc corruptam esse scripturam, ut sentit clarissimus Douza, nullus dubito: correctionem quam modestissimè conjecturam dicit, non possum non amplecti, tùm, propemodum nihil mutet. Pro *specie* reposuit, *spes est;* atque conjecturam, ex loco planè simili, in hâc ipsâ oratione, confirmat, ubi dixit Lepidus, *Nisi fortè speratis per tædium jam aut pudorem tyrannidis, &c.*

e *Probate.*] Efficacissima est ista agendi ratio, cùm quis adversario, quod ipsum maximè urgeat, concedit.

f *Cæde.*] *Mercede* reponendum esse contendit Douza. *Cædes equidem sanguinis*, duriter sonet, sed nolim tamen ex durâ oratione eam extrudere.

g *Privatas.*] Id est, *mihi soli prospicere*, vel *me solum tutum, et felicem agere.*

h *Consulem.*] *Illum ipsum*, scilicet.

i *Posci.*] Videtur deesse nomen proprium ducis, quòd ex his reliquiis, licet corruptis, concinnandum est, legendumque: *Tum V....posci, cùm cæteri ejusdem causâ ducem se nactos rati, &c.* Verba sunt Ursini.

k *Curionem.*] Consul fuit, anno, à Lepidi consulatu, altero.

l *Quæsivit.*] A Verbo *Quæso*, ex quo *Quæso et Quæsumus* tantùm manserunt.

m *Integer.*] Id est, *qui neque ad id tempus honores petiverat, neque ambiverat; cuique populus nondum suffragatus erat.* Atque hinc licet conjicere hunc Lepido sesc præpositum studuisse.

teger, ætati concederet [a] Mamerci. *Priscianus lib.* x.
Philippus, qui ætate et consilio cæteros anteibat. *Servius lib.* ix.

Oratio L. Philippi contra Lepidum.

Maximè vellem, P. C. remp. quietam esse; aut in periculis à promptissimo quoque defendi: denique prava incepta consultoribus noxæ esse. Sed contrà, seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magìs decebat. Postremò, quœ pessimi et stultissimi decrevêre, ea bonis et sapientibus facienda sunt. Nam bellum, atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt. Nisi fortè cui pacem [1] præstare, et bellum pati, consilium est. Prò dii boni, [b] qui hanc urbem, omissâ curâ, adhuc regitis; M. Æmilius omnium flagitiosorum postremus, qui, pejor an ignavior sit, deliberari non potest; exercitum opprimendæ libertatis habet, et sese contempto metuendum effecit: vos mussantes, et [2] retractantes verbis, et vatum carminibus, pacem optatis magìs quàm defenditis; neque intelligitis mollitiâ decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id [c] jure; quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cujus sceleribus tanta præmia tribuistis? [d] At scilicet, ii, qui ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, et alia hujuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperêre. Imò despecti et indigni rep. habiti, prædæ loco æstimantur; quippe [e] metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem à principio cùm Etruriam conjurare, proscriptos accersiri, largitionibus rempub. [f] lacerari videbam; maturandum putabam, et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Cæterùm illi, qui gentis Æmiliæ benefacta

INTERPRETATIO.

[1] *Nisi fortè alicui mens est pacem dare, et bellum pati.*

[2] *Vos dum tacetis, vel reluctamini verbis et carminibus vatum, optatis magìs pacem, quàm eam defenditis.*

NOTÆ.

a *Mamerci.*] Lepidus intelligitur, illud enim fuit prænomen Æmiliorum. Sed notandum duos continenter et annis subsequentibus consules factos fuisse.

b *Qui.*] Istud *qui*, non ad deos refertur, sed ad homines, senatores scilicet, quos Philippus appellabat. Quasi diceret, *Annon istud stupendum, vos, qui hanc urbem regitis, non providisse, ne Lepidus, &c.*

c *Jure.*] Id est, *id vobis pro merito accidit.*

d *At scilicet.*] Amara ironia, quâ adversarios seu repugnantes inducit, sibi, quod illos maximè urgeat, objectantes.

e *Metu.*] Certè eorum mirè expressit et irrisit insaniam, qui per socordiam, rempublicam administrant.

f *Lacerari.*] Id est, *in partes et factiones dividi.*

[a] extollebant, et ignoscendo populi Romani magnitudinem [1] auxisse; nusquam etiam tum Lepidum progressum videbant: cùm [b] privata arma opprimendæ libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia [c] quærendo, consilium publicum corruperunt. At tum erat Lepidus latro cum [d] calonibus, et paucis [e] sicariis; quorum nemo non diurnâ mercede vitam [f] mutaverit: nunc est proconsul cum imperio, non [g] empto; sed dato à vobis, cum legatis adhuc [h] jure parentibus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi; flagrantes inopiâ et cupidinibus; scelerum conscientiâ exagitati: quibus quies, in seditionibus, in pace, turbæ sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello, serunt. [i] Saturnini olim, pòst [k] Sulpicii, dein Marii, [l] Damasippique, nunc Lepidi, satellites. Præterea Etruria, atque omnes [m] reliquiæ belli arrectæ; Hispaniæ armis solicitatæ; Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin, præter idoneum ducem, nihil abest ad subvertendum imperium. [n] Quod ego vos oro, atque obsecro, P. C. ut animadvertatis, neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, ad [2] integros contactu procedere. Nam ubi malos præmia sequuntur, haud facilè quisquam gratuitò bonus est. An

INTERPRETATIO.

[1] *Cæterùm illi, qui gentis Æmiliæ benefacta extollebant; et* dicebant *magnitudinem P. R. crevisse ignoscendo; nusquam adhuc videbant Lepidum progressum.*

[2] *Neve patiamini licentiam scelerum quasi rabiem procedere contactu ad eos qui non sunt corrupti.*

NOTÆ.

a *Extollebant.*] Ut, scilicet, senatum ad misericordiam, erga Lepidum faciliùs adducerent.

b *Privata.*] Id est, *Sine senatûs auctoritate.*

c *Quærendo.*] Rem istam Catonis verbis ità proferas. *Sibi quisque consilium capiendo, eo factus est impetus in vacuam rempublicam.*

d *Calonibus.*] Servi sunt militum. *Des Goujats.*

e *Sicariis.*] Gall. dicunt, *Des Assassins: des Coupe-jarrets.*

f *Mutaverit.*] Hoc dicit per maximum eorum nebulonum contemptum; ut vilissimos fuisse intelligatur, qui vitam suam pro alimentorum pretio condonare non dubitarent.

g *Empto.*] Prout anteà, quamdiu Lepidus pecuniâ suâ conductis sicariis stipatus incedebat.

h *Jure.*] Scilicet imperatori suo parere tenentur Legati.

i *Saturnini.*] Hic Gracchanas leges afferens, seditionem antè aliquod tempus moverat.

k *Sulpitii.*] Hic tribunus plebis, annitente Mario, legem tulit, ut exules revocarentur, et ut ipse Marius adversus Mithridatem dux crearetur: proscriptus deinde à Syllâ, à servo proditus, retractus et occisus est. Servum verò quod attinet, ob indicium manumissus, sed statim, ob scelus ergà dominum de saxo Tarpeio dejectus, simul ejusdem facti præmium et pœnam consequutus est.

l *Damasippique.*] Hic Prætor fuit, nullâ virtute præditus, qui ex Marii voluntate, Syllani nominis defensores crudelissimè mactavit.

m *Reliquiæ.*] De iis loquitur qui à Marii parte steterant.

n *Quod.*] *Propter quod.*]

expectatis dum, exercitu [a] rursus admoto, ferro, atque flammâ urbem invadat? Quod multò propiùs est ab eo, quo agitat, statu, quàm [b] ex pace et concordiâ ad arma civilia: quæ ille adversum divina et humana omnia cepit, non pro suâ, aut quorum simulat injuriâ, sed legum ac libertatis subvertendæ. Angitur enim, ac laceratur animi cupidine, et [c] noxarum metu, expers consilii, inquies; [d] hæc atque illa tentans, [e] metuit otium, odit bellum, luxu atque licentiâ carendum videt, utque interim abutitur vestrâ socordiâ. Neque mihi satìs consilii, metum, an ignaviam, an dementiam eam appellem; qui videmini [1] intenta mala, quasi fulmen, optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari quidem. Et quæso considerate quàm conversa rerum natura sit. Anteà [f] malum publicum, occultè; auxilia palâm instruebantur, et eo boni malos facilè anteibant; nunc pax et concordia disturbantur palàm, defenduntur occultè. Quibus [g] illa placent, in armis sunt; vos in metu. Quid expectatis? Nisi fortè

INTERPRETATIO.

[1] *Qui videmini optare quisque, ne objecta mala, quasi fulmen, attingant se; sed ne quidem conari prohibere.*

NOTÆ.

a *Rursus.*] Istud contrà historiæ fidem esse contendit Douza, atque ex eo præsertim, quòd nullibi, Lepidum ante postremam expeditionem, et pugnam cum Catulo commissam, ad Romæ mœnia exercitum admovisse: multò minus, urbem ferro et flammâ invasisse, legatur. At certè, quod cùm tanti viri bonâ veniâ dictum sit, non videtur, probare Douza quod intendit; non enim licet quæ rhetoricè à Philippo adversùs Lepidum dicta sunt, statim ad historiæ rigorem exigere; quasi revera ille voluerit dicere, Lepidum ferro et flammâ Urbem invasisse: vel, si id maximè, non ideo tamen locum hunc corrigere opus fuerit, cùm potuerit orator, quod à nefariis satellitibus anteà patratum esset, ipsi Lepido, quanquam novo eorum duci, tribuere. Nihil tamen eâ de re historia. Quid inde? Fortè res atrox non fuit, vix fortè erupit; adeòque ab historicis neglectam fuisse possumus suspicari. Verùm quis opus est rationes congerere, cum ex hâc ipsâ oratione, cuivis cum aliquâ attentione legenti, Lepidum antè aliquid turbâsse, quàm cum Catulo pugnaret, satìs superque probetur.

b *Ex pace.*] Haud dubiè mendosam esse scripturam hanc idem Douza arbitratur, quam juxtà cum ignarissimis, se intelligere, dicit; adeòque totum locum interpolandum censet: Cæteri tacent. Forté sensus aliquis ex hâc paraphrasi eruetur: perinde enim mihi videtur, ac si dixisset Philippus: *Nam jam prolatare tempus est, ut factum anteà; cùm Lepidus contemnendus magìs quàm profligandus videbatur, quamdiu cum paucis sicariis nihil ampliùs quam civitatem aliquo modo poterat commovere: nunc ille in eo non versatur; cives ad arma compellere non studet, cùm per vos exercitum habeat; et citiùs eveniet, ut ille ferro et flammâ urbem invadat, quàm ut cives ad arma capienda sollicitet.*

c *Noxarum.*] Optimè; nam pœnam comitem habet culpa.

d *Hæc atque illa.*] Id est, *Omnia, etiam diversissima.*

e *Metuit.*] Lepidum insanum miserumque facit, cùm ita fluctuantem et incertum fingit.

f *Malum.*] Id est, *si quis contrà leges et senatûs auctoritatem aliquid auderet, clàm illum parabat, &c.*

g *Illa.*] *Omnia perturbare.*

pudet, aut piget rectè facere. An Lepidi [a] mandata animos movent? Qui placere ait, sua cuique reddi, et aliena tenet; belli jura rescindi, cùm ipse armis cogat; civitatem confirmari, qui [b] adeptam negat; concordiæ gratiâ plebi tribuniciam potestatem restitui, ex quâ omnes discordiæ accensæ. [c] Pessime omnium, atque impudentissime, tibine egestas civium, et luctus curæ sunt; cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per injuriam? Alterum consulatum petis, [d] quasi primum reddideris; bello concordiam quæris, quo parta disturbatur; nostri proditor, [e] istis infidus, hostis omnium bonorum. [f] Ut te neque hominum, neque deorum pudet, quos perfidiâ aut perjurio violâsti! Qui, quando talis es, maneas in sententiâ, et retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquies ipse, nos in sollicitudine retineas. Neque te provinciæ neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, quâ cœpisti; ut quàm maturimè merita invenias. Vos autem, P. C. quosque cunctando remp. intutam patiemini, et verbis arma [g] tentabitis? Delectus adversum vos habiti; pecuniæ publicè, et privatim, extortæ; præsidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur, cùm interim vos [h] legatos et decreta paratis. Et quantò mehercule, avidiùs pacem petieritis, tantò bellum acrius erit, cùm intelliget se metu magìs, quàm æquo et bono sustentatum. Nam qui turbas, et cædem civium odisse [i] ait, et ob id, armato Lepido, vos inermes retinet; [1] quæ victis toleranda sunt, ea, cùm fa-

INTERPRETATIO.

[1] *Nam quicumque dicit se odisse turbas et cædem civium, et ideò retinet vos inermes, dum Lepidus est armatus; ille potius censet ut patiamini ea quæ sunt toleranda victis, cùm* ea *possitis* aliis *infligere.*

NOTÆ.

a *Mandata.*] Invidiosè de inceptis Lepidi agit, ut eos qui ipsi auscultabant, quasi ejus servi obsequentes fuissent, acerbè vulneret.

b *Adeptam.*] Confidenter pro *ademptam adeptam* reposui. Ita enim sensus postulat, mirorque quomodo alii prætcrierint.

c *Pessimè.*] Lepidum tanquam præsentem et quidem ad persuadendum modo maximè efficaci Philippus alloquitur.

d *Quasi primum.*] Rhetorico artificio Lepido objicit, quod se adhuc pro consule gereret; cùm ex consulatu, exercitui præesset.

e *Istis.*] *Iis, scilicet, qui Lepido fidem habebant.*

f *Ut te.*] Cùm Syllæ acta, multùm retinente pleraque nobilitate, Lepidus rescinderet; sacramento, ne patriæ bellum inferret, cùm ipsi concreditus est exercitus, à senatu adactus est. Jam illi illud objicitur.

g *Tentabitis.*] Id est, *conabimini verbis armorum vim repellere.* Vix majus aliud malum in republicâ, quàm cùm ejus habenæ in manus infirmas inciderunt; eò enim fit, ut, qui bonum et honestum turpi lucro anteponunt, paucorum sceleratorum dolis et crudelitati objiciantur. Pessimi sunt hâc in partè, quos nostri *bonos homines* vocant; quanquam illorum quisque eam laudem salutationibus et prensationibus aucupetur.

h *Legatos.*] Qui Lepidi ferociam mulceant, cùm potiùs eâ re magìs augeatur.

i *Ait.*] Quidam, quem nominare prohibet viri de bonis literis bene meriti, elegantia, lectionem receptam esse fatetur; sed secum et cum Sallustianâ ele-

cere possitis, patiamini potiùs censet. [1] Ita illi à vobis pacem, vobis ab illo bellum, [a] suadet. Hæc si placent; si tanta torpedo animos oppressit, ut obliti scelerum [b] Cinnæ, cujus in urbem reditu, decus, atque ordines omnes interierunt; nihilo minùs vos, atque conjuges, et liberos, Lepido permissuri sitis: quid opus decretis? Quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni remp. frustrà curant. Agite, utì lubet: parata vobis Cethegi, atque alia proditorum [c] patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt; et rursum adversum deos penates manus armare. Sin libertas et bella magìs placent, decernite digna nomine, et augete [d] ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, et, ad hoc, [e] coloniæ veterum militum; nobilitas omnis, duces optimi; fortuna meliores sequitur. Jam [f] illa, quæ socordiâ nostrâ collecta sunt dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum [g] privato

INTERPRETATIO.

[1] *Ita* ille *suadendo inducit pacem Lepido à vobis, vobis* verò *bellum ab illo.*

NOTÆ.

gantiâ pugnare contendit: numeri rationem in verbis illis tribus, *ait*, *retinet*, *censet*, perperàm à sciolis inversam, et locum, vel suo periculo, castigandum esse, fidenter pronunciat: deinde à nato nemine usque adhoc animadversum demiratur illud, sine quo sibi alii quomodo satis fecerint, nescit: denique magnificè sese effert, quòd primus pro *ait*, *aiunt*; pro *retinet*, *retinent*, &c. legendum esse intellexerit. Fundamentum istius applausûs est, quòd ille putavit pronomen *qui* non posse nisi ad Lepidum referri; quod, quia ridiculum visum est, ideò, in aliorum hæret stupiditate, ipsemet stupidus scilicet. Ipse ego omnium fortè stupidissimus: ne id quidem mirabor, (quanquam res mihi usque adeò aperta videtur) ut supervacaneum habeam quicquam addere interpretationi. Ita enim evenit, ut vel ea, quæ oculis et manibus attractamus et comprimimus, cùm curâ investigemus, nec videamus. Hæc ideò annotavi, quia, cæteris plorare jussis, sibi tam bellè assentari, eosque, qui non vident tametsi oculorum aciem maximè intendunt, vituperare, aut contemnere, injuriam visum est.

a *Suadet.*] De quovis loquitur, qui pro Lepido in senatu verba faceret.

b *Cinnæ.*] Hic ab Octavio Româ pulsus: postea, ei abrogato consulatu, cùm exercitu ad urbem venit, et Romanos commeatu interclusit; deinde cùm Romam intrâsset, consule Octavio, plurimisque aliis, ejus jussu, interemptis multa sævitiæ exempla exhibuit.

c *Patrocinia.*] Idest, *Homines qui in Lepidi gratiam, quos vellent, possent deducere.*

d *Ingenium.*] Ille idem, qui tam graviter superiùs hallucinatus est, optimè pro *ingenium*, *imperium* videtur reposuisse. Ita verò illud expenit, *Augete imperium, id est rempublicam vestram viris fortibus.* Non probo. Per *Imperium* supremam potestatem intelligo, quâ extrà ordinem muniti erant, quibus, more Romano, *Ne quid respublica detrimenti caperet*, dicebatur: atque hanc nostram interpretationem in primis confirmat, quòd solemnibus istis verbis orationem suam Philippus concludit.

e *Coloniæ.*] Fortè de Syllanis militibus intelligit, quos per Hetruriam, pulsis incolis, qui adversùs ipsum steterant, Sylla diviserat.

f *Illa.*] Loquitur de iis omnibus quæ Lepidus contrà rempublicam paraverat.

g *Privato.*] Ille quidem cum imperio erat, atque eo à senatu dato, ut suprà dixit Philippus; sed privato consilio exercitum auxerat, et ad urbem ducebat.

consilio, paratum cum pessimis, et hostibus reip. contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius [a] interrex cum Q. Catulo proconsule, et cæteris quibus imperium est, urbi præsidio sint: operamque dent, ne quid resp. detrimenti capiat.

Utì Lepidus, et Catulus, decretis exercitibus maturrimè proficiscerentur. *Carisius l.* iii.

M. Lepido cum omnibus copiis Italiâ pulso, segnior neque minùs gravis, sed multiplex cura patres exercebat. *Servius*, *Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, et commori [b] hostibus. *Arusianus*, *Messus.*

Lepidus pœnitens consilii. *Caris. l.* iii.

Sic verò quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut linguâ competere. *Nonius: Competere, rei cujusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quæ senatus censuerat. *Arusianus.*

Magnis operibus [c] profectus, oppidum cepit, per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispaniâ cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc. l.* x. *Arcessivit, inquit, et lacessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Caris. l.* i. *Aliter pro Aliàs.*

Gens raro egressa fines suos. *Serv. ad lib.* xi. *Æneid. Arusian. Messus.*

Nisi cùm ira belli desenuisset. *Prisc. l.* x.

Maturaverunt exercitum [d] Dyrrachium cogere. *Arusian. Mess.*

Illò profectus, vicos, castellaque incendere, et, fugâ cultorum deserta, igni vastare: neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad [e] furta belli peridoneæ. *Non. Serv. ad* xi. *Æneidos.*

Liberis ejus avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arusianus*, *Messus.*

Insanum aliter suâ sententiâ, atque aliarum mulierum. *Caris. l.* i. *Aliter pro alias.*

Solis viis. *Donatus Phorm. act.* v. *scen.* viii.

Jussu Metelli cornicines occanuerunt. *Priscianus*, *lib.* x. *Serv.* ii. *Georg. Virg. Diom. lib.*i. *cap.* iv.

Nexuit Catenæ mòdo. *Prisc. l.* x.

NOTÆ.

a *Interrex.*] Ita vocabatur qui medius inter duos reges, imperium habebat, donec priore mortuo, alius sufficeretur. Origo fuit à morte Romuli: munus verò post exactos reges, præcipuè comitiorum causâ et ad quinque dies tantùm, duravit, idemque quod consulum.

b *Hostibus.*] Id est, *cum ipsis.*

c *Profectus.*] Alii. *profectis*, alii *operibus confectis*, legunt. Locus corruptus, ni fallor.

d *Dyrrachium.*] Urbs est Macedoniæ, ad mare Adriaticum, aliter Epidamnus dicta. Hodie *Durazzo.*

e *Furta.*] *Les stratagemes.*

Doctus militiam. *Arusian. Messus.*

Neque se recipere, aut instruere prœlio quivêre. *Prisc. l.* x.

Equi sine rectore exterriti, aut saucii consternantur. *Idem. l.* iv.

Occupatusque collis editissimus apud [a] Hilerdam, et cum multâ operâ circumdata. *Prisc. l.* v.

At indè nullâ munitionis, aut requie morâ, processit ad oppidum. *Pris. l.* xviii, *requie pro requiei.*

Agreste. *Caris. l.* i.

Ardebat omnis Hispania citerior, *M. Fabius Victor. de invent. Cic. l.* i.

[b] Et ponere validam urbem multos dies [c] restantem pugnando vicit. *Non.*

Itaque [d] Sertorius, levi præsidio relicto in Mauritaniâ, nactus obscuram noctem, æstu secundo, furtivâque celeritate, vitare prœlium in transgressu conatus est. *A. Gellius. l.* x. *c.* 26, *Non. Marcel.*

Trangressos omnes recipit mons Ballera, præceptu à Lusitanis. *Idem ibidem.*

Earum aliæ paululùm progressæ, nimio simul et incerto onere cùm pavor corpôra agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quàm victoribus decebat, capit. *Serv. ad.* viii. *Æneidos, Arusian. Messus.*

Et mox [e] Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti, quàm suis opportuniora videt. *Nonius.*

Cùm Sertorius neque erumperet, tam levi copiâ navibus fugam maturabat. *Serv. Fuldanus, Messus.*

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus. *Arusianus.*

Itaque Servilius [f] ægrotum [g] Tarenti collegam prior transgressus, iter vertit ad Corycum urbem inclutam; pastusque nemore, in quo crocum gignitur. *Prisc. Non.*

NOTÆ.

a *Hilerdam.*] Hilderda, seu Herda, ut alii scribere malunt, urbis est Terraconensis Hispaniæ, hodie *Lerida* dicta.

b *Et ponere.*] Pro his vocibus in quibusdam Nonii Manuscript. Digonem se reperîsse testantur viri docti, unde Vizonem legendum esse conjecit Putschius. Probo, ut ille ait, duce, qui in voce ZO, se nullum nomen hâc syllaba terminatum reperisse testatur, nisi unum barbaræ civitatis, lectum in Sallustio *Vizo, Vizonis.*

c *Restantem.*] Id est, *resistantem.*

d *Sertorius.*] Vir fuit summæ, sed calamitosæ, virtutis; cui, a Syllâ proscripto, cum Hispaniam armâsset, res Romana uno imperatore resistere non potuit; quique non priùs bello, quam suorum, scelere extinctus est.

e *Fufidius.*) Lipsius *Aufidius*, et de bello Sertoriano accipit, ex Plutarcho.

f *Ægrotum.*] Potiùs est ut Sallustium scripsisse credam, *ægroto collegâ,* idque de Lipsianâ sententiâ, inquit Douza.

g *Tarenti.*] Tarentus urbs est Calabriæ à Phalanto Lacone condita.

Ad [a] Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud [b] Corycum. *Idem.*

Apud [c] Læte oppidum, cui nomen oblivionis condiderant. *Idem. Serv. ad.* i. *Æneidos.*

Repulsus à Læte oppido. *Idem. Prisc.*

Apud [d] Mutinam. *Idem.*

Apud [e] Præneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam à bellis civitatem. *Idem.*

Militiæ peritus. *Idem.*

Sertorius portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut impêrii discrimine, per calonum corpora, [f] ad medium quasi deinsuper adstantium manibus in murum attollitur. *Nonius Serv.*

Neque detrusus aliquoties terretur. *Prisc. l.* xv.

Dubitavit aciei pars. *Idem.*

Quos inter maximè. *Caris.*

Idem fecêre Octavius et Q. Cæpio sine gravi cujusquam expectatione, neque sanè ambiti publicè. *Serv. ad l.* iv. *Æneid. Ambire significat et rogare. Sallustius in Jugurthâ: Quos ego audio ambire fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo. Sallustius, in* i. Idem fecêre, &c.

Cùm aræ et alia diis sacrata, supplicium sanguine fœdarentur. *Id.*

Postremò ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. *Idem ad aliud* xi. *Æneidos.*

.......per eversæ genitor fumantia Trojæ.
Excidia obtestor.

Ea paucis quibus peritia et verum ingenium abnuentibus. *Id.*

[g] Perpennam tam paucis profectum, verum est æstimandum. *Id. ad.* xii. *Æneidos.*

NOTÆ.

a *Olympum atque Phaselida.*] Urbes fuerunt Lyciæ maritimæ et validissimæ, quas, deturbatis latronibus qui illuc prædas suas pyraticas comportabant, P. Servilius evertit.

b *Corycum.*] Plinio Mons est, et antrum, et oppidum Ciliciæ. Mons seu promontorium ab aliis, Strabone puta, propter optimum crocum celebratur; ab aliis oppidum. Est item Corycus Cretæ promontorium.

c *Læte.*] Urbs est Macedoniæ non longè à Thermaico sinu, ad Septentrionem.

d *Mutinam.*] Galliæ togatæ oppidum: hodie Italiæ adscribitur, vocaturque *Modena.*

e *Præneste.*] Urbs Latii, non longè à Româ.

f *Ad medium.*] Quid hìc sibi velit auctor, difficile non est conjicere, Sertorium, scilicet, calonum humeris sublatum, in muros ab iis, qui super stabant, receptum fuisse, cùm olim alti non ampliùs essent, quàm ad arcendum impetum.

g *Perpennam.*] Non crediderim hoc loco de illo sermonem esse qui Aristonicum vicit; sed de eo de quo posteà, qui Sertorium in convivio trucidavit.

LIBER II.

SARDINIA [a] in Africo mari facie vestigii humani, in orientem, quàm in occidentem latior prominet. *A Gellius, lib.* xiii. *Non. Faciem totius corporis formam, προσωπον, id est, os, posuit antiquitas prudens; et ab aspectu species, et à fingendo figura, ita à facturâ corporis facies. Sallust. l.* ii. Sardinia, *&c. Isidorus.*

Indè [b] Ichnusa appellata. *Solinus.*

Dubium an Insula sit, quod [c] Euri atque [d] Austri superjactis fluctibus circumlavit. *Nonius lavit, pro lavat.*

Nam Sullam consulem de reditu ejus legem ferentem ex composito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. *Notat A. Gel. l.* x. *c.* xx. *Sallustium proprietatis in verbis retinentissimum consuetudini concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu ferebatur, legem appellâsse.*

Nam procul et diversis ex regionibus. *Carisius, Asper, procul, inquit, est è loco.*

Obviàm fuère. *Carisius, ibidem. Asper ait, vetustè* obviàm fuère; *adverbio, quàm nomine, ut maluit.*

Urbe, patriâque extorres. *Messus.*

Genus militum suetum à pueritiâ latrociniis. *Idem.*

Inter læva mœnium, et dextrum flumen [e] Turiam, quod [f] Valentiam parvo intervallo præterfluit. *Prisc. l.* v. *et* vi. *Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.*

In fiduciâ, quàm argumentis, purgatiores dimittuntur. *Donat. Phor. act.* i. *sc.* iii. *et Hecyr. act.* iv. *sc.* iv. *Nonius. Fiducia est audacia. Servius.*

NOTÆ.

a *Sardinia.*] Mediterranei maris insula. Douza hoc fragmentum ex Isidoro augere conatur.

b *Ichnusa.*] Id est, *Sardinia;* à vestigii similitudine Græcâ etymologiâ sic nuncupata.

c *Euri.*] Eurus ventus est spirans ob ortu æquinoctiali. Subsolanus quoque dicitur.

d *Austri.*] Ventus à meridie, qui et Notus, nomine à Græcis mutuato, vocatur.

e *Turiam.*] Turia rivus est Hispaniæ Tarraconensis, qui non est cum Durio flumine confundendus, cùm ille in mare Mediterraneum, hoc verò in oceanum, devolvatur.

f *Valentiam.*] Urbs est Hispaniæ Tarraconensis.

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnæ suos. *Arusianus.*

Ipsi animi atrox. *Idem.*

Copiis in terga. *Idem.*

Eodem anno in Macedoniâ C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in [a] Dardaniam, quibus potuit modis dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere, est promittere.*

Post, ubi fiduciâ nimius. *Arusianus.*

Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem propè litora regebat [b] Corsa nomine Ligus mulier. *Prisc. l.* vi.

[c] Nam quædam Corsa nomine, Ligus mulier, cùm taurum ex grege, quem propè littora regebat, transnatare solitum, atque per intervalla corpore [d] aucto remeare videret; cupiens scire incognita sibi pabula, taurum à cæteris degredientem usque ad insulam navigio prosecuta est. Cujus regressu insulæ fertilitatem cognoscentes Ligures, ratibus eò profecti sunt, eamque nomine mulieris auctoris et ducis appellaverunt. *Isidorus, l.* xiv. *c.* vi.

Ne illa tauro parata sint. *Donatus, act.* iv. *sc.* ii. *Andriæ.*

[e] Dædalum ex Siciliâ profectum, cùm [f] Minois fugeret iram, atque opes. *Prisc. l.* vi. *Servius.*

Quem ex Mauritaniâ rex Leptasta proditionis insimulatum cum custodibus miserat. *Prisc. lib.* i.

Quos adversum multi ex [g] Bithyniâ volentes occurrere, [h] falsum filium eruturi. *Prisc. l.* x.

Ut actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Caris. l.* xii.

Argentum mutuum arcessivit. *Prisc. l.* x.

Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, approbat. *Prisc. l.* vi.

Nisi quâ flumen Lurda [i] Tauro monte defluens. *Idem. ibidem.*

NOTÆ.

a *Dardaniam.*] Regio est supra Macedoniam, ad septentrionem.

b *Corsa.*] De Corsicæ insulæ exordio agitur.

c *Nam.*] Et istud fragmentum ex eodem Isidoro studet augere Douza. Sed nihil certi video.

d *Aucto.*] Quia, scilicet, luxuriante herbâ egregiè pastus erat.

e *Dædalum.*] Faber fuit Atheniensis ingeniosissimus, idemque insignis mathematicus, qui omnium primus vela et antennas navi aptâsse dicitur; unde ejus alarum nata est fabula. De Labyrintho verò, quem Minoi in Cretâ insulâ construxit, nihil opus est loqui, cùm ejus irremeabiles vias fama apud omnes vulgaverit.

f *Minois.*] Minos rex fuit Cretæ, quem ob insignem justitiam, judicem apud inferos poëtæ fabulati sunt.

g *Bithyniâ.*] Asiæ minoris regio, ad septentrionem.

h *Falsum.*] Optimè de Nusâ Nicomedis filio hîc agi, suspicatus est Douza. Vide eâ de re epistolam Mithridatis ad Arsacem.

i *Tauro.*] Mons est Taurus omnium nobilissimus et maximus, qui universam Asiam in duas partes dividit, quarum altera quæ ad septentrionem spectat, Asia intra Taurum; altera quæ meridiem, Asia extra Taurum dicitur.

Frugum, pabulique lætus ager. *Arusianus Serv. l.* i. *Æneid.*

Neque virgines nuptum à parentibus mittebantur, sed ipsæ belli promptissimos delegebant. *Messus.*

Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. *Donatus Phor act.* i. *sc.* 1. 1.

Noctu, diuque stationes, et vigilias tentare. *Caris. l.* xi.

At [a] Lucullum regis curâ machinata fames brevì fatigabant. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc l.* vii. *et Nonius.*

Namque primum [b] Jasonem novo itinere maris [c] Æëtæ hospitis domum violâsse. *Prisc. l.* viii.

[d] Tartessum Hispaniæ civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine, [e] Gaddir habent. *Prisc. l.* v.

Neque subsidiis, ubi soluerat, compositis. *Prisc. l.* x. *Soluerat autem est solutus fuerat.*

Neque inermes ex prœlio viros quemquam agnoturum. *Idem. ibid.*

Eà continentiâ vir gravis, et nullà arte cuiquam inferior. *Arusian. Non. in Gravis.*

Omnes qui circum sunt, [f] præminent altitudine millium passuum duorum. *Arusian.*

Et Pœni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus.*

Quia corpore, et linguâ percitum, et inquietum, nomine histrîonis vix sani, Barbuleium appellabant. *Prisc. l.* vi.

Audaciter. *Idem. l.* xv.

Ibi Fimbrianâ seditione, qui regi per obsequelam orationis, et maximè odium Sullæ, graves, cariquę erant. *Nonius : Obsequium neut. genere, obsequela fœm.*

Mœnibus deturbat. *Non deturbare,*

E muris canes sportis demittebant. *Idem.*

Ad hoc rumoribus adversa in pravitatem ; secunda in casum : fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant. *Idem.*

At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magnâ

NOTÆ.

a *Lucullum.*] Consul fuit Lucullus, vir clarissimus, et ditissimus, qui bellum adversus Mithridatem feliciter gessit; deinde privatus factus, in ædificiis, convectibus et apparatibus, profusæ adeò fuit luxuriæ, ut Xerxes togatus vocaretur.

b *Jasonem.*] Dux fuit Argonautarum, nulli poëtarum non decantatus.

c *Æëtæ.*] Æëtes, vel Æëtea, rex fuit Colchorum, Medeæ pater.

d *Tartessum.*] Tartessus opulentissima fuit civitas inter duo Bætis, vel, prout hodie dicitur, *Guadalquivir* fl. ostia.

e *Gaddir.*] Per errorem Tartessi nomen Gaddibus, et Gadium seu *Gaddir* Tartesso tributum esse docet in Geographiâ sacrâ vir incomparabilis Bochartus :

f *Præminent.*] Lipsius legit, *præminet,* ut de monte quodam reliquis editiore, intelligatur.

gloriâ concurrentium undique virile et muliebre [a] secus, per vias ac tecta omnium visebatur: cùm quæstor C. Urbinus, aliique cognitâ voluntate, eum ad cœnam invitaverant; ultrà Romanorum, et mortalium etiam morem curabant; exornatis ædibus per [b] aulæa et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis: simul [c] croco sparsa humus, et alia, in modum templi celeberrimi. Præterea cùm sedenti [d] transenna demissum Victoriæ simulacrum cum machinato strepitu tonitruum coronam capiti imponebat: tum venienti, thure quasi Deo supplicabatur. Toga [e] picta plerumque [f] amiculo erat ei accumbenti: epulæ quæsitissimæ; neque per omnem modò provinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrum, et ferarum incognita anteà plura genera. Quibus rebus, aliquantam partem gloriæ dempserat, maximè apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna R. imperio existimantes. *Macrob. Sat. l.* iii. *c.* 13, *Nonius. et Sosipater*, *l.* i.

Ruuntque pars magna suismet, aut proximorum telis, cæteri vice pecorum obtruncabantur. *Nonius.*

Occurrere duci, et prœlium accendere, adeò ut Metello in [g] sagum, Hurtuleio in brachium, tela venirent. *Idem.*

[h] Avidisque itâ, promptisque ducibus, utì Metellus ictu [i] tragulæ sauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Don. act.* v. *sc.* I. I. *And.*

Primò incidit fortè per noctem in [k] renunculo piscantis. *Non.*

Ad hoc pauca piratica adjungit [l] actuaria navigia. *Idem in Piratica navicula.*

Omnia [m] sacrata corpora in ratem imposuisse. *Arusianus.*

NOTÆ.

a *Secus.*] Id est, *sexus:* atque ita veteres locutos esse multis et benè persequitur Carrio.

b *Aulæa.*] Gall. *Des tapisseries.*

c *Croco.*] Eum in odoribus habebant, et ideo aquâ diluebant; unde ab Apuleio, *odorus*, à Senecâ *odoratus imber* dicitur. Optimus ex Ciliciâ mittebatur; hinc Martialis.

Et Cilices nimbis hîc maduêre suis.

d *Transenna.*] Servius extensum funem, Nonius fenestram, interpretatur.

e *Picta.*] Intelligendum vel de palmatâ, quam merebantur ii qui de hostibus palmas reportabant, quod victorias cum palmis intextas haberet, ut placet Isidoro: vel potiùs de togâ ab Etruscis sumptâ, purpurei coloris, auro distinctâ, a triumphantibus geri solitâ.

f *Amiculo.*] Id est, *loco simplicis togæ;* nam ea quoque amiculi nomine intelligitur.

g *Sagum.*] Vestimentum erat militare à Gallis mutuatum.

h *Avidisque.*] Douza hîc de pugnâ agi credit, in Saguntinis campis à Sertorio commissâ, id quâ Metellus à Sertorio sauciatus est.

i *Tragulæ.*] Genus est teli, similitudine hastæ.

k *Renunculo.*] Carrio hanc vocem pro navigio piscatorio Gellium accipere dicit, sed in Gellii codicibus, remunculus Lenunculus reponi volunt. Lenunculus certè scribitur, et pro eo navigii genus est: at sine manuscriptorum auctoritate non ausim vocem aliquam extra Latinam linguam eliminare.

l *Actuaria.*] Naves erant veloces ad impetus, et recursus, flexusque capiendos, aptæ.

m *Sacrata.*] *Morti et diis Manibus devota.*

Suos equites hortatus vado transmittit. *Idem.*

Ictu eorum qui in flumine ruebant, necabantur. *Don Adelph. act* iii. *sc.* 2.

Circumventi dextrâ, unde ferrum erat, saxa aut quid tale capiti affligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provinciâ. *Don. ad Phorm. act.* i. *sc.* 4.

Immane quantùm animi exarsêre. *Non nomen positum pro Adverbio*:

[a] At illi quibus res incognita erat, ivêre cuncti ad portas, incognita tendere. *Serv. F. Ursini.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

LIBER III.

EXAUDITIQUE sonus [b] Bacchanaliorum. *Marc. l.* i. *c.* 4. *Saturn. Non.*

Diversa, utì solet rebus perditis, capessunt, namque alii fiduciâ gnaritatis locorum in occultam fugam sparsi ; alii [c] globis eruptionem tentavêre. *Prisc. l.* x. *Non.*

Unus constitit in agro [d] Lucano, gnarus loci, nomine [e] Publipor, *Idem. l.* vi. *Probus Catholicis.*

Malè jam assuetum ad omnes [f] vis controversiarum. *Prisc. l.* vi.

Conjuratione claudit. *Idem. l.* x.

Quasi par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta [g] madore infirmarentur ; nam mœnia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis adverso æstu maris. *Non. in Mador.*

NOTÆ.

a *At illi.*] In Servio Danielis, qui Fuldano præstantior est, hoc fragmentum ita legitur, *At illi quibus aderant, ruêre cuncti ad portas incondita tenere :* ex quo corruptè in illo altero *ivêre* pro *ruêre* positum esse, mihi quidem, clarum videtur.

b *Bacchanaliorum.*] *Bacchi Festorum.*

c *Globis.*] Vide suprâ.

d *Lucano.*] Lucani populi fuerunt Italiæ ad mare Tyrrhenum, Picentinis et Brutiis contermini, in extremâ propemodum Italiâ ab Ortu.

e *Publipor.*] Id est, *Publii puer, seu servus.* Mirum ni hoc in loco, de quopiam ex Spartaci commilitonibus sermo est.

f *Vis.*] Numero plurali : ita quoque extulisse veteres ait Priscianus, atque ita loquutus est Lucretius.

g *Madore.*] Id est, *humiditate.*

Equis et armis decoribus cultus. *Prisc. l.* vi.

Dedecores, inultique [a] terga ab hostibus cædebantur. *Idem.*

Contrà ille [b] calvi ratus quærebat num somnio thesaurus portenderetur. *Idem. l.* viii. *Non.* in *Calviter.*

[c] Parte consumptâ, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usûs fallerent. *Prisc. l.* x.

Epistola Cn. Pompeii ad Senatum.

[d] Si adversus vos, patriamque et deos [e] penates, totiens labores et pericula suscepissem, quotiens â primâ adolescentiâ ductu meo scelestissimi hostes fusi, et vobis salus quæsita est: nihil ampliùs in absentem me statuissetis, quàm adhuc agitis, P. C. quem [f] contrà ætatem projectum ad bellum sævissimum, cum exercitu optimè merito, quantùm est in vobis, fame, miserrimâ omnium morte, confecistis. Hâc in spe populus R. liberos suos ad bellum misit? Hæc sunt præmia pro vulneribus, et totiens ob remp. fuso sanguine? Fessus scribendo, mittendoque legatos, omnes opes et spes privatas meas consumpsi: cùm interim à vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. Per deos immortales utrum censetis, me [g] vicem ærarii præstare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum majore studio quàm consilio, profectum: quippe qui nomine modò Imperii à vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi; hostesque, [h] in cervicibus jàm Italiæ agentes, ab Alpibus in Hispaniam summovi. Per eas iter aliud atque Hannibal, nobis opportuniùs patefeci. Recepi Galliam, [i] Pyrenæum, [k] Laletaniam, [l] Ilergetum; et primum impetum Sertorii victoris, novis quidem militibus, et multò paucioribus sustinui; hiememque in castris inter sævissimos hostes, non per oppida, neque [m] ex ambitione meâ,

NOTÆ.

a *Terga.*] Græcismus: Id est, *secundum terga*, vel *per terga.*

b *Calvi.*] Id est, *Decipi.*

c *Parte.*] Douza de Calaguritanis à Pompeio obsessis intelligit, cui cibi inopiâ uxores natosque ad usum nefariæ dapis verterunt; et cadaverum reliquias salierunt, ut testatur Val. Max. Undè idem Douza concludit malè hoc fragmentum ante Pompeii epistolam collocatum esse, quod quidem nullus credo non confitebitur.

d *Si.*] Scripta fuit hæc epistola pro habendo stipendio. Fiduciæ plena est; undè Pompeium juvenem magnifico et incorrupto animo fuisse, concludere licet.

e *Penates.*] Dei sunt domestici, maximè nostri, quasi penès nos nati.

f *Contrà ætatem.*] Quia ne quidem, eo tempore, 30 annos natus erat.

g *Vicem ærarii.*] Id est, *Me debere belli sumptus ex proprio censu tolerare:* sed acriùs expressit.

h *In cervicibus.*] Id est, *qui non longè ab Italiâ erant, eamque urgebant.*

i *Pyrenæum.*] Pyrenæi vocantur montes qui Hispaniam à Galliâ dividunt.

k *Laletaniam.*] Regio est Hispaniæ, quæ posteà Gotholonia, hodie *Catalogne* dicitur.

l *Ilergetum.*] Alii legunt *Indigetes:* suntque cum iis, quos Livius *Ilercaones* vocat, Tarraconensis Hispaniæ populi.

m *Ex ambitione.*] Id est, *ad serviendum ambitioni et commoditatibus meis.*

egi. Quid dein prœlia, aut expeditiones hibernas, oppida excisa, aut recepta enumerem? Quando res plùs valent quàm verba. Castra hostium apud [a] Sucronem capta, et prœlium apud flumen [b] Durium, et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentiâ, et exercitu deleti, satìs clara vobis sunt: pro quîs, ô grati patres, egestatem, et famem redditis. Itaque meo, et hostium exercitui, par conditio est. Namque stipendium neutri datur; victor uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo, quæsoque ut animadvertatis; neu cogatis necessitatibus privatìm mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quæ non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus, præter maritimas civitates, quæ [c] ultro nobis sumptui, onerique. Gallia, superiore anno, Metelli exercitum stipendio, frumentoque aluit; et nunc [d] malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem familiarem modò, verùm etiam [e] fidem, consumpsi. Reliqui vos estis, qui nisi subvenitis, invito et prædicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispaniæ, in Italiam transgreditur.

Namque his, præter solita vitiosis magistratibus, cùm per omnem provinciam in fœcunditate biennii proximi grave pretium fructibus esset. *Non. Grave*, *multum.*

Hi saltibus occupatis [f] tum externorum agros invasêre frumentique, ex inopiâ gravi, satias facta. *Idem. Satias pro satietas.*

Neque jam sustineri poterat immensum aucto mari, et vento gliscenti. *Idem. Gliscit*, *est congelascit*, *colligitur*, *ignescit*, *crescit.*

Ac tum maximè, utì solet extremis in rebus, sibi quisque carissimum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem Munia*, *Officia.*

Et fortè in navigando cohors una, grandi [g] faselo victa, à cæteris deerravit, marique placido à duobus prædonum [h] myoparonibus circumventa. *Idem*, *in voce Faselus*, *et Myoparo.*

Eum, atque Metrophanem senatùs magnâ industriâ perquirebat, cùm per tot [i] scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum, miserant. *Idem*, *et Carisius*, *l.* i.

NOTÆ.

a *Sucronem.*] Sucro Hispaniæ Tarraconensis urbs est et fluvius.

b *Durium.*] Durius fluvius est Hispaniæ, qui Lusitaniam terminat à Meridie.

c *Ultro.*] Id est, *quæ, dum in nostros usus servandus judicamus, nobis sunt oneri.*

d *Malis.*] Propter anni et tempestatis infæcunditatem. Gall. dicimus, *La mauvaise année: La mauvaise saison.*

e *Fidem.*] Indicat se undiquaque ab amicis, à quibus jam non ampliùs ausit petere, mutuam pecuniam pro republicâ sumpsisse.

f *Tum externorum.*] Lipsius ingeniosè pro *tum externorum*, *Termestinorum* reposuit: sunt enim illi citerioris Hispaniæ populi.

g *Faselo.*] Navigii genus est, quod velis et remis agi potest.

h *Myoparonibus.*] Myoparo navis est paratica, ex duabus dissimilibus formata.

i *Scaphas.*] Scaphæ sunt naviculæ quæ onerariis imponuntur, aut iis alligantur, ut per eas nautæ loca vadosa subeant. Gall. *Un esquif.*

Duos quàm maximos utres levi tabulæ subjecit, quâ super omni corpore quietus, invicem tractu pedis quasi gubernator existeret; eà inter molem, atque insulam mari, vitabundus classem hostium, ad [a] oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui [1] enare conati fuerant, icti sæpè ferramentis navium, aut vulnerati à suis, aut afflicti [b] alveis undarum vi, [c] multato fœdè corpore, postremò tamen periêre. *Idem, et Arusianus Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima nebula cœlum obscurabat. *Non.*

Illum nautis [d] forum. *Idem.*

Oratio [e] Macri Licinii tribuni plebis ad plebem.

Si, Quirites, parum existimaretis, quid inter jus à majoribus relictum vobis, et hoc à Sullâ paratum, [f] servitium interesset: multis mihi disserendum fuisset, docendumque, quas ob injurias, et quotiens à patribus armata plebes, secessisset: utique vindices paravisset omnis juris sui tribunos pleb. Nunc hortari modò reliquum est, et [g] ire primùm viâ, quâ capessundam arbitror libertatem. Neque me præterit quantas opes nobilitatis solus, impotens, [h] inani specie magistratûs, pellere dominatione incipiam; quantòque tutiùs factio noxiorum agat, quàm soli innocentes. Sed præter spem bonam [2] ex vobis, quæ metum vicit, statui certaminis adversa, pro libertate potiora esse forti viro, quàm omninò non certavisse. Quamquam omnes alii creati pro jure vestro [i] vim cunctam, et imperia sua gratiâ, aut

INTERPRETATIO.

1 *Qui tentaverant natando aquâ evadere.*

2 *Sed præter spem bonam* quam concepi *ex vobis, quæ metum meum superavit; in animum meum induxi, ea quæ possunt esse adversa in certamine quod pro libertate incipitur, esse potiora forti viro quàm omnino non certâsse.*

NOTÆ.

a *Oppidum.*] Cyzicum scilicet. Videtur enim de Luculli stratagemate hîc agi, qui ut re suspensum nuntium ad Cyzicenos misit, qui adventare se eos doceret: quâ de re vide Florum, lib. 3. cap. 5.

b *Alveis.*] Id est, *Carinis, aut imis navium partibus.*

c *Multato.*] Fortè *mulcato.* Gall. *Froissè.*

d *Forum.*] Antiquè; usitatus est enim numerus pluralis *fori* pro navium tabulatis, per quæ nautæ feruntur. Gall. *Le Tillac.*

e *Macri Licinii.*] Sequutus sum eorum correctionem, qui pro Lepido Licinium posuerunt; eò præsertim inductus quòd *Lepidi Æmiliæ* gentis cognomen fuerit, quæ Patricia, cuique aditus ad tribunatum non fuit. Oratio difficilis est, utpote, incitata, concisa, ex pectore denique veri et maximè politici Romani extorta.

f *Servitium.*] Hoc dicit quia tribunatûs jura et potestatem imminuerat, et tantùm non penitus sustulerat Sylla.

g *Ire primùm.*] Necessarium est omninò, ut qui aliis viam ostendit, ipse eam primus calcet. Neque aliud magìs ineptum videtur quàm aliis onus imponere, quod tute digitulo attingere nolis.

h *Inani.*] Dixi anteà tribunis à Syllâ inane nomen relictum esse.

i *Vim.*] De tribunitiâ potestatè loquitur, quâ non ad populi subsidium sed ad potentiorum gratiam promerendam, plerumque tribuni abutebantur.

spe, aut præmiis in vos convertêre; meliusque habent, mercede delinquere, quàm gratìs rectè facere. Itaque omnes concessêre jam in paucorum dominationem, qui [a] per militare nomen, ærarium, exercitus, regna, provincias occupavêre, et [b] arcem habent ex spoliis vestris: cùm interim, more pecorum, [c] vos multitudo singulis [d] habendos, fruendosque præbetis; exuti omnibus, quæ majores reliquêre: [e] nisi quia vosmet ipsi per suffragia, utì præsides olim, nunc [f] dominos destinatis. Itaque concessêre [g] illuc omnes; et mox, si vestra receperitis, ad vos redibunt plerique. [1] Rarus enim animus ad ea quæ placent defendenda. Cæteri [h] validiorum sunt. [2] An dubium habetis ne officere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordesque pertimuêre? [i] Nisi fortè C. Cotta ex [k] factione mediâ consul, aliter quàm metu jura [l] quædam tribunis pleb. restituit; [m] et

INTERPRETATIO.

[1] *Paucis enim* ex vobis *animus est ad ea defendenda et tuenda, quæ* vobis *placent: cæteri stant à partibus validorum.*

[2] *An veremini ne aliquid possit vobis nocere, quando uno animo idem optabitis et efficietis;* vobis, inquam, *quos languidos et socordes* pauci nobiles *maximè reformidaverunt:*

NOTÆ.

a *Per militare nomen.*] Id est, *quia dicuntur imperatores;* specie enim obeundi muneris quodlibet efficiunt.

b *Arcem habent.*] Id est, *tuti sunt quia vos spoliaverunt.*

c *Vos multitudo.*] Appositio est, quam vocant; id est, *vos multi estis.*

d *Habendos.*] Vim vocis, quicquid in eâ invidiosum est tum demum intelliges, quando cogitabis quomodo brutis, quæ in nostrâ sunt potestate, utamur et abutamur. Nihil magìs ad commovendos animos efficax esse potuit.

e *Nisi.*] Excipit ironicè quòd ipsos maximè mordeat et percellat.

f *Dominos.*] Dominus respectum habet ad servum; adeòque quod gravissimum erat, Romanis his tribunus noster objecit; quò scilicet sibi catenas necterent.

g *Illuc.*] *In paucorum partes.*

h *Validiorum.*] *Paucorum nobilium.*

i *Nisi fortè*] Eâ ironicè internectit, quibus quod intendit maximè conficiatur.

k *Factione.*] Postquam scilicet, respublica per Syllam ejusque satellites, tota in paucorum manus devenisset.

l *Quædam.*] Legum ferendarum, concionis habendæ jure tribunos Sylla privaverat: prohibuerat ne ad eos provocaretur, sanxerat insuper ut ne tribuno aditus pateret ad alium magistratum. Posterius istud, altero â Syllæ obitu anno, C. Aurelius Cotta consul abrogavit: reliqua Pompeius post aliquot annos, in primo consulatu restituit, quod etiam Sallustius suprà admonuit.

m *Et quamquam.*] Locus maximè difficilis, mihi quidem, nam alii præterierunt. In eo autem posita videtur difficultas, quòd eo quo cœperat modo sententiam suam Macer non absolvit. Interrogativè initio proposuerat, cùm dixit, *An dubium habetis, &c.* Jam simpliciter rem ipsam concludit. Semotis itaque omnibus figuris, et iis quibus vir acer vibrantem orationem munivit, paucis sensum istius periodi, et scopum autoris ita comprehende, quasi populum hoc modo alloquutus esset: *Nemo poterit vobis nocere, quando omnes in unum conspirabitis, cùm vos paucos nobiles pertimuerint, factorumque et tyrannidis suæ invidiam reformidaverint; vel eo ipso tempore, quo unicum hominem pro vobis loqui ausum, perdiderint; et priùs*

[a] quamquam L. [b] Sicinius primus de potestate trib. loqui ausus, [c] mussantibus vobis circumventus erat; tamen priùs illi invidiam metuêre, quàm vos injuriæ pertæsum est. Quod ego nequeo satìs mirari, Quirites. Nam spem frustrà fuisse intellexistis. Sullâ mortuo, qui scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatis. Ortus est longè sævior Catulus. [d] Tumultus intercessit Bruto, et Æmilio Mamerco Coss. dein C. [e] Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. [f] Quinctium, vidistis; quantæ denique [g] nunc mihi turbæ concitantur! [h] quæ profectò incassum egerentur, [i] si priùs quàm vos serviendi finem, illi dominationis facturi erant: præsertim cùm his civilibus armis [k] dicta alia, sed certatum [l] utrimque de dominatione in vobis sit. Itaque cætera [m] ex licentia, aut

NOTÆ.

quàm vos eorum injuriæ, et vestri servitii, tæduisset. Ut verò istius hominis mentem propiùs assequaris, et aculeos, quibus ille populum perstrinxit, non sentias modò, sed videas; hæreas, si placet, in iis quæ posteà leviter attingam.

a *Quamquam.*] Argumentum est quod vocant à minore ad majus: est quasi dicat, *Nobiles vos timuerunt, etiam cùm ille unicus vester defensor oppressus esset, qui, utpote in maximâ sérvitute, loqui ausus erat: ergo maximé metuent, quando vos omnes jura vestra repetere videbunt*

b *Sicinius.*] Ita legendum ex vet. codice, et Asconio, &c. Fuit hic tribunus plebis.

c *Mussantibus.*] Non potuit alio verbo meliùs eorum hominum exprimi socordia; qui cùm reipublicæ damna et sentiunt et vident, alios tempestati objiciunt, ipsi latitant, itaque suum commodum vel in ipsâ peste quærunt. Nebulones profectò in solas terras deportandi, cùm sibi tantùm, in commune nolint consulere. Verùm ad rem. Ideò addidit vocem istam auctor noster, ut obviàm iret populi tacitæ objectioni; diceret enim, *Oppressi sunt antehac qui nobis consuluerunt: unum tribunum nostrum ne quidem audire nobiles sustinuerunt: frustrà itaque nos aliquid audebimus.* Respondet Macer, *Mussantibus, tacentibus et latitantibus vobis oppressus est vester ille tribunus: quod, in posterum ne fiat, in manu vestrâ est.*

d *Tumultus.*] De quo vidimus, cujus autor Lepidus.

e *Curio.*] Hic consul fuit post Lepidum, anno altero.

f *Quinctium.*] Hic quoque Syllæ acta rescindere aggressus est.

g *Nunc.*] Hinc clarrissimè tempus, quo habita est hæc concio, cognoscitur: Lucullo, scilicet, et Varo Consulibus; quo anno Spartacus Gladiator plusquam servile, sed grave bellum, adversus Romanos movit: decennio ante Catilinæ conjurationem.

h *Quæ profectò.*] De turbis loquitur, et omni molimine, quo pauci plebem opprimere festinabant.

i *Si priùs.*] Sensus est, si verba ex orationis texturâ abstrahas: *Frustrà speratis nobiles vobis quicquam de servitio vestro remissuros, nisi vosmet ipsi jugum excusseritis; quandoquidem illi in eo sunt toti, ut vobis majus onus imponant, quamtumvis illis usque et usque obsequentes fueritis.*

k *Dicta alia.*] Id est, *aliud prætexuerunt.*

l *Utrimque.*] Cave ità intelligas, quasi hinc pauci nobiles, illinc steterint tribuni, aut quicumque jura populi reposcebant: sed intelligendum est, omnes qui rempublicam agitaverunt, quicumque tandem illi fuerint, id unum quæsvisse, ut populo servitium imponerent, et ipsi dominarentur.

m *Ex licentiâ.*] Deploratus est reipublicæ status, quando cuivis, quia et alii impunè faciunt, malè facere licet.

odio, aut avaritiâ,[1] in tempus [a] arsêre. [b] Permansit una res modò, quæ utrimque [c] quæsita est, et erepta in posterum; vis tribunitia, telum à majoribus [d] libertati paratum, quod ego vos moneo, quæsoque ut animadvertatis, neu nomina rerum [e] ad ignaviam mutantes, otium pro servitio appelletis; [f] quò jam ipso frui, [g] si vera et honesta [h] flagitium superaverit, non est [i] conditio: [k] fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advertite, et, nisi viceritis, quoniam omnis injuria [l] gravitate tutior est, arctiùs habebunt. Quid censes igitur? Aliquis vestrûm subjecerit. Primùm omnium omittendum morem hunc quem agitis, [m] impigræ linguæ, animi ignavi, non

INTERPRETATIO.

1 *Itaque cætera maximo cum affectu quæsita sunt, secundum licentiam aut odium, aut avaritiam, pro aliquo tempore.*

NOTÆ.

a *Arsêre.*] Id est, *quamquam durissima, tamen præterierunt.*

b *Permansit.*] Id est, *unum remansit semper quod rixæ perpetuæ ansam dedit.*

c *Quæsita.*] Hoc dicit, Syllam, Catulum, Curionem, Lucullum, singulos denique, per ea tempora, pacis et boni publici specie, civiles discordias movisse; cùm illud modò quæsivissent, quâ ratione, plebi ademptâ tribunitiâ potestate, et tribunis defensoribus, eâ placidâ arbitrium uterentur. Jocus est itaque verborum, in re maximè seriâ, cùm dicit; *remansisse et quæsitum esse* id ipsum quod *ereptum est.*

d *Libertati.*] Anteà vidimus, quòd à patribus opprimeretur, secessisse plebem, eòque defensores sibi parâsse tribunos.

e *Ad ignaviam.*] Id est, *ut socordiæ vestræ honestis nominibus patrocinemini.*

f *Quo.*] Hic est sensus. *Si per maximum flagitium, cum quo nunc agitis statum, cùm durum sit servitium, otium appellare libet: ne eo quidem jam frui licebit, cùm vestros dominos, paucos nobiles, scilicet, eorum detractando imperium, per tribunos jugum quod imposuerant excutere conati, in vos irritaveritis.*

g *Si vera.*] Id est, *si per flagitium, omninò servitio vestro otii nomen imponere vultis.*

h *Flagitium.*] Flagitium dicit, nomina rerum commutare; et servitium otium appellare. Maximum est certè, quandoquidem per nomina res quoque, quoad nos, mutantur. Undè Cato, in suâ illâ adversus Catilinam admirabili oratione. *Quia, bona aliena largiri, liberalitas, malarum rerum audacia, fortitudo vocatur, eò respublica in extremo sita est.* Quàm pestiferum, quàmque penetrabile adolescentium præsertim animis illo scelere, vocabulorum dico permutatione, virus instilletur; dici non potest.

i *Conditio.*] Terminus est juris: hîc verò idem valet quod *status, locus,* aut aliquid simile. *Non est conditio,* id est. *Non licet.*

k *Fuisset.*] Conditio scilicet.

l *Gravitate.*] Omninò: nosque illud maximè, ut principiis obstemus admonet; neque cuiquam malum intentemus, neque à quoquam, quando licet, intentatum admittamus. Rixa enim rixam, dolus dolum trahit: neque finis ullus esse potest certaminum, donec dissidentium alter, aut sapienter, quod rarum est, litibus desistat; aut per vim ab altero frangatur et opprimatur.

m *Impigræ.*] Populus sic est, Gerro, Iners, &c. Sed ab earum rerum, quas tractamus cognitione, omnis nostra actio initium sumit, atque in eâ fundamentum habet sapientia politica. Ideò dico, ne quis, quod pronum est, ex ingenio suo cæteros metiatur.

ultrà concionis locum memores libertatis. [1] [a] Dein, ne vos ad [b] virilia illa vocem, quò tribunis plebei mandando patricium magistratum, [c] libera ab auctoribus patriciis suffragia majores vestri paravêre: [d] quamvis Quirites, in vobis sit uti, [e] quæ jussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certè possitis. [f] Jovem aut alium quem deum consultorem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta, [g] vos, exsequendo rata efficitis, Quirites; ultroque licentiam in vos auctum atque adjutum properatis. [h] Neque ego vos ultum injurias hortor; magìs utì requiem capiatis: neque discordias, ut [i] illi criminantur; sed earum finem volens, jure gentium [k] res repeto: et, si pertinaciter retinebunt, non arma, neque secessionem, [l] tantummodo ne ampliùs sanguinem vestrum præbeatis censeo. Gerant, habeantque suo modo imperia, quærant triumphos; Mithridatem, Sertorium, et reliquas exulum persequantur cum [m] imaginibus suis. Absit periculum et labos, quibus nulla pars fructûs

INTERPRETATIO.

[1] *Dein*, Postquam de ineptâ vestrâ ratione in mentem venit, vosque admonui, ut immutato more, tardi sitis ad loquendum, prompti ad agendum: *ne* nolite et *vocem et impellam vos ad illa virilia*, *quo* (quâ re) *majores vestri paraverunt sibi suffragia libera ab auctoribus patriciis mandando*, eo ipso tempore quo decretis suis commiserunt, *tribunis plebis magistratum patricium.*

NOTÆ.

a *Dein.*] Opus fuit, ut sensus apertus esset, paulò fusiùs interpretationem instituere.

b *Virilia.*] Loquitur de populi à patribus secessione.

c *Libera.*] Anteà vidimus frustrà fuisse patres, qui Metello provinciam Numidiam decreverant, cùm posteà eandem populus Mario jusserit.

d *Quamvis.*] Id unum studet hic noster tribunus, ut plebem commoveat; at perplexâ suâ oratione, quod cupit magìs divinandum relinquit, quàm apertè exponit. Prohibet, ut quid sit agendum indicit; fugam simulat, ut pugnæ locum inveniat.

e *Quæ jussa.*] Bellum intellige, sanguinem suum profundere, &c. ad quæ populus adigebatur. Sensus verò totius periodi hic esse videtur, *Nolo vos ad arma impellere, quamquam vobis liberum est videre, an vos, qui pro aliorum tyrannide tantos lobores toleratis; eosdem pro vobis, et vestrâ libertate, sumere velitis.*

f *Jovem.*] Satìs superque plebem arrexerat, adeòque nunc ipsam agitat. Nam ideo istud paratum est; quasi dicat: *Me indignabundi tanquam in re desperatâ, quid ego sentiam interrogatis, atque Jovis oraculo opus habere videmini? Ridiculi, annon res ipsa clarrissima est, et cuique nota?*

g *Vos.*] Populum dicit, per militare obsequium imperatores suos magnos facere, sine quo inane nomen tantùm obtinerent.

h *Neque ego.*] Imò id unum revera studebat.

i *Illi.*] *Pauci nobiles.*

k *Res.*] Potestatem tribunitiam, et Jura; ut posteà per suffragia sua, quem vellet populus rebus præficeret.

l *Tantummodo.*] At illud *tantummodo* omnia secum trahit, et potentioribus sanguinem vimque omnem adimit.

m *Imaginibus.*] Utinam verò hodie Macer aliquis exoriretur, qui inerti et impudenti nobilitati non istud modò ingereret, sed eò, vanissimos homines, de quibus tantùm verba facio, ad parentum virtutes compelleret.

est; [a] nisi fortè repentinâ istâ frumentariâ [b] lege munia vestra pensantur. Quâ tamen quinis modiis [c] libertatem omnium æstimavêre, qui profectò [1] non ampliùs possunt alimentis carere. Namque ut illis exiguitate mors [d] prohibetur, senescunt vires: si neque absolvit curâ familiari [e] tam parva res, et ignavissimi quique tenuissimâ spe [f] frustrantur: quæ tamen quamvis ampla, quoniam [g] servitii pretium ostentaretur, cujus torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultrò [h] injuriâ gratiam debere? [i] Namque alio modo, neque valent in universos, neque conabuntur. [k] Cavendus tamen dolus est. [l] Itaque simul comparant

INTERPRETATIO.

[1] *Quâ tamen lege æstimaverunt qui profectò non ampliùs possunt libertatem omnium quinis modiis, prodesse quàm alimenta careris.*

NOTÆ.

a *Nisi fortè.*] Jam sæpius ejusmodi, quibus isti gaudent, vidimus ironias: populum verò, nisi libertatem suam vindicet, pro vilibus mancipiis habet; quibus demensum suum si præbeatur, quivis facile ad nutum uti possit.

b *Lege.*] Hinc, latam fuisse aliquam, pro fumento id populum distribuendo, clarum est.

c *Libertatem omnium.*] Nihil fingi poterat magìs invidiosum; quinque enim modios, singulis mensibus pro demenso servis metiebantur. Neque verò res ipsa modò, sed voces ipsæ invidiam faciunt; dixit enim *omnium* libertatem *carere* alimentis æstimatam.

d *Prohibetur.*] Intellige *tantùm*, id est, *non ampliùs possunt hæc alimenta quàm mortem prohibere.*

e *Tam parva res.*] Dicit quinque modios familiæ alendæ non satìs esse.

f *Frustrantur.*] *Dicipiuntur.* Istud verò maximo artificio intextum est: non enim modò plebem, lege frumentariâ, à patribus in fraudem illectam esse dicit, sed assentando etiam per vocem maximè contumeliosam, quando dicit *ignavissimos frustrari*, quasi scilicet arbitraretur paucissimos in eum dolum incidisse, plebem eandem ex illo patrum laqueo retinuit. Non est certè minimi momenti, ad impellendum homines ad virtutem, illis ingenitam esse simulare: eo modo impunè licet ea vitia, quæ illi defenderent, insectari.

g *Servitii pretium.*] De quinque modiis agit, atque indicat, libertatem quâ à nobilibus plebeii intercludebantur, nullo posse pretio compensari.

h *Injuriâ.*] Perinde est ac si diceret, *Frumentum quod vobis isti pollicentur, vestrum est; illud in vos pro servitio vestro, quasi mancipia essetis, distribuunt. An usque adeò ignavi eritis, ut sponte contumeliam tantam pro gratiâ insuper accipiatis?*

i *Namque.*] Rationem reddit, quamobrem, per maximam socordiam, frumentum, servitutis pretium, non oporteat à patribus accipere; quia, scilicet, illi per id tantùm plebi jugum imponere conentur.

k *Cavendus.*] Nobiles dixit aliter quàm per populi socordiam imperium retinere ne quidem conari; de eo nunc quodammodo aliquid excipit, populumque ut caveat dolos admonet.

l *Itaque.*] Sensus pendet; hîc tamen, ut neque alibi, nihil muto, prout fecerunt alii ad libitum per totam hunc orationem; quia, scilicet, me nescire malim dicere, quam quidlibet somniare. Quis igitur sensus? Dicam quod videtur. In unum studuit hic tribunus noster, ut populum erigeret, atque eò impelleret ut tribunitiæ potestatis omnia jura revocaret. Durum verò videbatur? quòd Pompeium omnes metuerent, neque metum augere opus fuit. Ille igitur arte tractat populum, (quod postmodum magis patebit) et obiter illud in quo hærere posset, attingit: imò de isto Pompeii metu, quasi in eo patrum dolus positus esset, agit. Dico igitur, ex hominis ingenio, cujus mens est involvere et obscurare, vocem *itaque* esse exponendam, ejusque vim, per respectum ad scopum magìs quàm ad orationem, esse intelligendam. Puta, si voles, transitionem esse, vel proximè ad hanc sententiam referri, *patres vobis parant dolos; itaque*, &c. hæc enim propositio in illâ alterâ includitur, *Cavendus tamen dolus est.*

[a] delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum ubi pertimuêre, [b] sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque eos pudet vindices, [c] utì, se ferunt libertatis, tot viros sine [d] uno, aut [e] remittere injuriam non audere, aut [f] jus non posse defendere. Mihi quidem satìs spectatum est, Pompeium tantæ gloriæ adolescentem malle principem [g] volentibus vobis esse; quàm illis dominationis socium, [h] auctoremque in primis fore tribunitiæ potestatis. Verùm, Quirites, anteà singuli cives in pluribus, non in uno cuncti [i] præsidia habebatis; neque mortalium quisquam dare, aut eripere, talia unus poterat. Itaque veborum satìs dictum est. Neque enim [1] ignorantes res claudit. Verùm occupavit vos nescio quæ torpedo, quia neque [k] gloriâ movemini, neque [l] flagitio; cunctaque præsenti ignaviâ mutâstis: abundè libertatem rati, quia [m] tergis abstinetur, et huc ire licet atque illuc, [n] munere ditium dominorum. [o] Atque hæc eadem non fiunt agrestibus; sed [p] cæduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita

INTERPRETATIO.

[1] *Neque enim res frustrat* vos *ignaros.*

NOTÆ.

a *Delenimenta.*] Illud est quod propriè dicunt *des adoucissemens;* sed magìs politicè, *des biais, mènagemens.*

b *Sublatum.*] *Ferunt,* supple, aut aliquid imile. Impetum verò auget orationis næc ellipsis, atque adeò metuentium, sed maximè dissimulantium, applausus audire videor.

c *Uti se ferunt.*] Id est, *prout volunt haberi.*

d *Uno.*] Pompeio.

e *Remittere injuriam.*] Id est, *Plebi jus suum, et tribunitiæ potestati suam autoritatem reddere.*

f *Jus non posse defendere.*] Id est, *non posse plebi cordatè resistere; vel, eidem, omnem auctoritatem penès senatum esse, non posse apertè declarare.*

g *Volentibus.*] Quando, scilicet, liberis omnium suffragiis, vobis licebit, per tribunos vestros, ipsum Pompeium rebus præficere.

h *Auctoremque.*] Ipse Pompeius tribunitiam potestatem posteà restituit, eundemque restitutæ pœnituit.

i *Præsidia.*] Innuit regiam dignitatem aut tyrannidem induci.

k *Gloriâ.*] Vestrâ, scil.

l *Flagitio.*] Inimicorum nobilium.

m *Tergis.*] Id est, *quia domini vestri in nos, ut in domestica mancipia, verberibus non sæviunt.*

n *Munere.*] Munus hoc maximè est invidiosum; supponit enim, penès eosdem esse dominos istas ambulationes prohibere: atque etiam invidiam auget vos *ditium,* quâ dominorum felicitatem ob oculos ponit.

o *Atque.*] Arbitror istud sibi objecisse tribunum nostrum, ex parte eorum, qui cum extra urbem ageret, jus tamen habebant suffragii.

p *Cæduntur.*] Responsio est, quæ maximè illos exasperare possit, ad quos dirigitur oratio; quasi cum stomacho diceret, *Santne, illi multò feliciores qui cæduntur? &c.*

pugnantur, et vincitur à paucis: plebes, quodcunque accidit, pro victâ est; et in dies magìs erit: si quidem majore curâ dominationem illi retinuerint, quàm vos repetiveritis libertatem.

Postquam egressus augustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Ex eodem.*

Ut sustinere corpora plerique nequeuntes, [a] fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem et Servius.*

Ac statim fugitivi, contrà præceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus à Sertorio triplices insidiæ per idoneos saltus positæ erant: [b] prima, quæ fonte venientes exciperet. *Servius.*

Ingens ipse virium atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius postquam orans nihil proficiebat; timidè veste tectum pugionem expedire conatus, à Cottâ, Vulcioque impeditur. *Non. Pugio est brevis gladius.*

Castrisque collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius à primâ adolescentiâ, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem æmulus erat. *Nonius.*

Dubius consilii. *Arusian.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat, *Idem.*

Quod ubi frustrà tentatum est, socordiùs ire milites occœpêre, non [c] aptis armis, ut in principio, & laxiore agmine. *Non.*

Atque eum Curio laudatum, accensumque præmiorum spe, quibus cum optavisset, ire jubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensus, postquam ex sarcinis [d] paludamenta adstari et delectæ cohortes intelligi cæpêre. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem & patres convenisset, coram se daturum operam. *Prisc. l.* xiv.

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Arusian.*

NOTÆ.

a *Fessi.*] Hanc vocem ex interpretamento additam fuisse Douza contendit; totumque fragmentum ex Frontone itâ constituit; *Ut sustinere corpora nequeuntes, arma sua quisque instans incumberet.*

b *Prima.*] Nunc insidiæ usurpantur tantùm numero plurali.

c *Aptis.*] Id est, *aptatis et ad usum expeditis.*

d *Paludamenta.*] Paludamentum vestis est militaris et imperatoria, plerumque coccinea: quanquam etiam militibus tribuitur.

M. [a] Antonius perdendæ pecuniæ genitus vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, et [b] axe vinctæ trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum [c] ericii militaris [d] veruta binûm pedum. *Non. Servius.*

Octavium mitem, & captum pedibus. *Arusian.*

[e] Igitur distubuêre Sertorius inferior in medio, super eum L. [f] Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis: in summo Antonius, et infrà scriba Sertorii Versius; et alter scriba Mæcenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Non. Serv.*

Quarum unam epistolam fortè cum servo nacti prædatores Valeriani [g] scorpione in castra misêre. *Non.*

LIBER IV.

AT Cn. Lentulus patriciæ gentis, collega ejus, cui cognomentum Clodiano fuit, per incertum stolidior an vanior, legem de pecuniâ, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigendâ, promulgavit. *A. Gellius*, *l.* xviii. *c.* iv.

Omnes, quibus ætas senecto corpore, animus militaris erat. *Prisc. l.* ix. *et* x.

NOTÆ.

a *Antonius.*] Hic pater fuit triumviri, qui re adversus Cretenses malè gestâ, morbo interiit. Homo fuit nullius virtutis, qui Cottæ consulis et Cethegi gratiâ, oræ maritimæ curationem nactus, Siciliam et Provincias omnes depopulatus est.

b *Axe.*] Turnebus legit, *Axe vincti orbes.*

c *Ericii.*] Ericius machina est bellica, verutis, seu majoribus clavis, undique horrida.

d *Veruta.*] Verutum spiculi seu jaculi species est; vel etiam quod vulgò ensis laminam vocant. *La lame d'un épée.*

e *Igitur.*] Ut fragmentum istud intelligatur, sciendum est, quod optimè enarrat doctissimus Salmasius, tres fuisse lectulos quibus accumbebant veteres, cum cibum sumerent; summus, scilicet, medius, et imus. Dominus convivii in primo loco tertii, seu imi lecti accubabat: locus honestissimus ultimus erat secundi, sive medii lecti, quòd convivii dominum continuerat, ut docet Plutarchus. His benè intellectis, nulla superest in hoc fragmento difficultas. Sertorius honoratissimum locum occupaverat, cui proximus erat in eodem lecto, medio scilicet, Fabius Hispaniensis. In summo lecto erant Antonius et Versius, duo tantùm, sicut in medio lecto. In tertio verò et imo, superior erat dominus convivii Perpenna, scriba Mæcenas deinde, et Tarquitius ultimus.

f *Fabius.*] Hujus plurimam mentionem esse in numismatibus, quanquam nulla sit in libris veteribus, testatur Carrio.

g *Scorpione.*] Scorpio species erat ballistæ, sed minor quàm Vegetius *Manuballistam* dicit vocari.

Dein lenitâ jam irâ, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem. l.* ix.

Implicitæ rates ministeria prohibebant. *Idem, ibid.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem, l.* x.

Anxius animi, atque incertus. *Arusian.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, et nimius animi est. *Idem.*

[a] Amisumque [b] assideri sine prœliis audiebat. *Prisc. l.* viii. *Obsideo et assideo activa sunt, faciunt enim assideor et obsideor.*

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem conjectus. *Festus.*

Castella [c] custodias thesaurorum in deditionem acciperentur. *Serv. Caris. l.* i.

Reliqua cadavera salita. *Diomedes, l.* i. *c.* iv.

Epistola Regis Mithridatis scripta ad Regem Arsacem.

Rex Mithridates Regi [d] Arsaci. S. Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere. Dein quod quæritur, satisne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi perpetuâ pace frui liceret, nisi hostes [e] opportuni, et scelestissimi. Egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. [f] Neque petere audeam societatem; et frustra mala mea cum tuis bonis misceri sperem. Atque ea, quæ te morari posse videntur, [g] ira in Tigranem recentis belli, et meæ res parum prosperæ, si vera æstimare voles, maximè hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles, societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi; et, quod florentibus optabile est, ego [h] non validissimus prœbeo exemplum, quo rectiùs tua componas. Namque Romanis, cum nationibus, populis, regibus cunctis, una et

NOTÆ.

a *Amisumque.*] Amisus Galatiæ oppidum.

b *Assideri.*] Pro *obsideri.*

c *Custodias.*] Pro *custodiæ,* genitivus antiquus.

d *Arsaci.*] Arsaces rex fuit Persarum, aut Parthorum, nam confunduntur apud antiquos auctores.

e *Opportuni.*] Hîc aliquid deesse arbitratur Douza, neque orationem cohærere. Eò verò recurrere ego non necesse habeo, quanquam enim non ita statim sensus videatur apertus, bonus est tamen; nam Arsaci rationem reddit Mithridates, quamobrem ille bellum adversus Romanos movere debeat: quia scilicet, hostes habeat opportunos, quosque cùm liceat, debeat profligare.

f *Neque.*] Hic obscurior videtur sententia, neque tamen ideò quicquam mutare ausim; nam voculam *frustrà* si ex posteriore periodi membro huc retrahas, optimè hæc omnia cohærebunt. *Nollem,* inquit, *frustra, et nullo tuo commodo per societatem quam à te peto, bello pacem tuam minuere.*

g *Ira.*] Hinc Arsacem cum Tigrane bellum gessisse conjicias.

h *Non validissimus.*] Quò spectet hæc oratio, primâ fronte non apparet, patebit posteà: vult enim, per avaritiam et invidiam, bellum potentissimis indicere Romanis, ut eorum divitias expilent, &c.

ea vetus causa bellandi est, cupido profundi imperii et divitiarum; qua primùm cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsêre. Dum à Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subvenientem Antiochum, concessione Asiæ, per dolum avertêre: ac mox [a] à Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro, [b] decem millibus talentorum spoliatus est. Persen deinde Philippi filium, post multa et varia certamina, apud [c] Samothracas deos acceptum in fidem, callidi, et repertores perfidiæ, quia pacto vitam dederant, [d] insomniis occidêre. [e] Eumenem, cujus amicitiam gloriosè ostentant, initio providêre Antiocho, pacis mercedem; post, [f] Attalum custodem agri captivi sumptibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum effecêre; simulatoque impio testamento, [g] filium ejus Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per Bithyniam, [h] Nicomede mortuo, diripuêre, cùm filius Nusæ, quàm reginam appellaverant, genitus haud dubiè esset. Nam quid ego me appellem? Quem disjunctum undique regnis, et [i] tetrarchiis ab imperio eorum; quia fama erat, divitem, neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt; sceleris eorum haud ignarum, et ea, quæ accidêre, testatum anteà, [k] Cretenses solos omnium liberos eâ tempestate, et regem [l] Ptolemæum. Atque ego ultus injurias Nicomedem Bithynia expuli; Asiamque [m] spolium regis Antiochi recepi; et Græciæ dempsi grave [n] servitium. Incepta mea postremus servorum [o] Archelaus,

NOTÆ.

a *Philippo.*] Cave ita intelligas, quasi annitentibus Romanis, Antiochum Philippus spoliaverit; nam hæc oratio ambigua est: verùm id puta, quod historia testatur, Antiochum post Philippum à Romanis debellatum, regni parte etiam multatum fuisse.

b *Decem.*] Livius et Appianus quindecim dicunt.

c *Samothracas.*] Samos, vel Samothrace, insula est maris Ægei, ad prospectum Thraciæ, versus Orientem. Hunc verò locum explicabit Florus, cujus verba refero: *Absens ergo* (de Perse loquitur) *victus fugit in maria insulamque Samothracem, fretus celebri religione, quasi templa et aræ possent defendere quem nec montes sui, nec arma, potuissent.*

d *Insomniis.*] Probatur istud ex Diodoro, qui eum somno, à custodibus quos offenderat, cùm in carcere, Romæ detineretur, prohibitum fuisse refert.

e *Eumenem.*] Rex fuit Pergami in Asiâ.

f *Attalum.*] Hic Pergami rex fuit ultimus.

g *Filium.*] Alii aliter; Florus regii sanguinis ferocem juvenem dicit, Justinus filium Eumenis.

h *Nicomede.*] Populum Romanum fecerat hæredem.

i *Tetrarchiis.*] Tetrarchia quarta est pars regni, aut cujuspiam Provinciæ.

k *Cretenses.*] Creta, hodie *Candie*, Mediterranei insula notissima, unde Cretenses.

l *Ptolemæum.*] Rex fuit Ægypti.

m *Spolium.*] Id est, eam Asiæ partem quâ Antiochus à Romanis spoliatus fuerat.

n *Servitium.*] Quo premebatur a Romanis.

o *Archelaus.*] Unus fuit ex Mithridatis ducibus, quem ingenti instructum exercitu parvâ manu Sylla apud Chæroneam cecidit.

exercitu prodito, impedivit; illique, quos ignavia aut [a] prava calliditas, uti [b] meis laboribus tuti essent, armis [1] abstinuit, acerbissimas pœnas solvunt. Ptolemæus pretio diem belli [2] prolatat. Cretenses impugnati semel jam, neque finem [c] nisi excidio habituri. Equidem cùm mihi, ob [d] ipsorum interna mala, dilata prælia magìs quàm pacem datam, intelligerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta serò probat, te remoto procul, omnibus [e] aliis obnoxiis, rursus tamen bellum cœpi; Marcumque Cottam Romanum ducem apud [f] Chalcedona terrâ fudi; mari exui classe pulcherrimâ. Apud [g] Cyzicum magno cum exercitu in obsidione moranti frumentum defuit, nullo [3] circumadnitente; simul hiems mari prohibebat. Ita, [h] sine vi hostium, regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud [i] Param, et [k] Heracleam, militum optimos cum classibus amisi. Restituto deinde apud [l] Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum prœliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum [m] Ariobarzanis bello intactum; ego vastatis circùm omnibus locis, in [n] Armeniam concessi; secutique Romani, non me, sed morem suum, omnia regna subvertendi; quia multitudinem artis locis pugnâ prohibuêre,

INTERPRETATIO.

1 *Et illi quos ignavia aut prava calliditas avertit ab armis, ut tuti essent meis laboribus, solvunt pœnas acerbissimas.*

2 *Ptolemæus profert diem belli argento.*

3 *Frumentum* mihi *defuit, cùm nullus circum me adjuvaret, dum eo commorarer magno cum exercitu, in obsidione, apud Cyzicum.*

NOTÆ.

a *Prava calliditas.*] De iis loquitur qui ipsum, quamdiu opes suas adversus Romanos contereret, quieti cernerent, aut eo etiam augerentur. Prava est profectò ea calliditas; nam ille qui potentior est, postquam hunc aut illum bello minorem oppressit, victoriâ utens, alios majore etiam impetu invadit.

b *Ut meis laboribus.*] Aliis regibus à Romanis nihil fuisse metuendum innuit, ipsum si levissimis auxiliis adjuvissent.

c *Nisi.*] Isthuc confirmat Florus: Romanos enim fatetur, solâ nobilem insulam vincendi cupiditate, bellum Creticum fecisse.

d *Ipsorum.*] *Romanorum:* Nam bellum Mithridaticum illis temporibus gestum est, quibus respublica civilibus armis, maximè per Marium, Syllam, Sertorium, aliosque, conflictabantur.

e *Aliis obnoxiis.*] Id est, *sese Romanorum imperio submittentibus.*

f *Chalcedona.*] Chalcedon, vel ut alii scribunt, Chalcedone, urbs est Asiatica ad Bosphorum Thraciæ.

g *Cyzicum.*] Cyzicus urbs est et insula, vel, ut aliis placet, peninsula ad Propontidem.

h *Sine vi.*] Non istud dicunt Romanæ historiæ scriptores: imo Plutarchus Lucullum testatur, non sine Mithridatis magnâ clade, Cyzico eum depulisse.

i *Param.*] Locus maritimus circà Hellespontum, aut Euxinum mare.

k *Heracleam.*] Urbs est Bithyniæ ad Pontum Euxinum.

l *Cabira.*] Inferioris Asiæ oppidum Stephano. Plutarchus alicubi circa Mysiam collocat.

m *Ariobarzanis.*] Rex fuit Cappadociæ.

n *Armeniam.*] Armenia notissima est Asiæ regio, inter Cappadociam et mare Caspium; cujus pars hodie dicitur *Turcomanie.*

imprudentiam Tigranis, pro victoriâ ostentant. Nunc quæso considera, nobis oppressis utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes, virorum, armorum, et auri esse; et, eâ re à nobis ad societatem, ab illis ad prædam peteris. Cæterum consilium est Tigranis, [a] regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere; quando neque vincere, neque vinci, sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem [b] oceanus fecit, arma huc convertisse; neque quicquam à [c] principio nisi raptum habere, domum, [d] conjuges, agros, imperium; convenas, olim sine patriâ, sine parentibus, pesti conditos orbis terrarum; Quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul juxtàque sitos, inopes potentesque trahant, excidantque: omniaque [e] non serva, et maximè regna, hostilia ducant. [f] Namque pauci libertatem, pars magna justos dominos volunt: nos suspecti sumus æmuli, et in tempore vindices affuturi. Tu verò, cui [g] Seleucia maxima urbium, regnumque Persidis inclitis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in præsens, et postea bellum exspectas? Romani in omnes arma habent, acerrima in eos quibus victis spolia maxima sunt: audendo et fallendo; et bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem extinguent omnia, aut [h] occident; [i] quod difficile non est, si tu [k] Mesopotamiâ, nos Armeniâ circumgredientur exercitum sine frumento, sine auxiliis: [l] fortuna autem nostris vitiis adhuc incolumes; teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod utì facias moneo, hortorque, neu malis pernicie nostra [m] unum imperium prolatare quàm societate victor fieri.

NOTÆ.

a *Regno.*] Intelligo de regno Arsacis.

b *Oceanus.*] De Atlantico intellige, quo terminatur Hispania.

c *A principio.*] Romam primò latronum receptaculum magis quàm urbem fuisse neminem latet.

d *Conjuges.*] Illi enim per dolum, simulatis ludis equestribus, Sabinas rapuerunt.

e *Non serva.*] Id est, *quæ ab ipsis servitute non essent oppressa.*

f *Namque.*] Aliter et magìs ex nostro stylo ita scribas: *Cùm enim pauci inter homines statu populari gaudeant, sed regiam dominationem quærant, nos suspecti sumus æmuli, &c.*

g *Seleucia.*] Hæc est, procul dubio, quæ non semel apud scriptores antiquos cum Babylone confunditur; quòd ejus opes exhauserit, in proximo sita, ad ripam Tigridis.

h *Occident.*] *Ipsi peribunt.*

i *Quod difficile.*] De Romano excidio loquitur, quod semper quæsivit Mithridates.

k *Mesopotamia.*] Asiæ regio inter Tigrim et Euphratem; hodie *Diarbech.*

l *Fortuna.*] Istud parenthesi includendum, quòd per dolorem effert Mithridates, qui sæpius Romanorum ruinam animo præsumpserat.

m *Unum.*] Alii legunt, *tuum imperium:* alii *tua:* vetus verò editio optimè, ut videtur, *tuam (ruinam scilicet, aut perniciem) prolatare,* id est, *differre.* Si tamen *unum imperium* retineas, *prolatare* pro *ampliare,* positum erit.

Curio [a] Vulcanaliorum die ibidem moratus. *Nonius de mulatâ declinatione. Caris. l.* i.

Scalas pares mœnium altitudine. *Arusian.*

Dissidere inter se cœpêre, neque [b] in medium consultare. *Idem.*

Multisque suspicionibus volentia plebi facturus videbatur. *Nonius. Volentia, quæ plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum verò an per negligentiam, societatem prædarum cum latronibus composuisse. *Id. Componere, conjungere.*

Collegam minorem, et sui cultorem exspectans. *Arusian.*

Quàm maximis itineribus, per regnum Ariobarzanis, contendit ad flumen [c] Euphratem; quâ in parte Cappadocia ab Armeniâ disjungitur. Et quamquam ad id naves [d] codicariæ occultò per hiemem fabricatæ aderant. *Nonius. Codicariæ naves, quæ in flumine usui esse possunt.*

Qui prætergrediebantur equites cataphracti, [e] ferreâ omni specie. *Idem.*

Cùm interim, lumine etiam tum incerto, duæ Galliæ mulieres conventum vitantes ad [f] menstrua solvenda montem ascendunt. *Idem.*

[g] Pluteosque rescindit, ac munitiones demolitur; locoque summo potitur: *Idem. Demoliri est diruere.*

Exercitum dimisit ut primùm Alpes digressus est. *Arusian.*

Tetrarchas, regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, et cunctos jam inclinatos laxitate loci, plures cohortes atque omnes, ut in secundâ re, pariter acrè invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum, quòd inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmæ equestris armabat.. *Nonius. Parma est scutum breve.*

De pecore coria recèns detracta; quasi glutino adolescebant. *Carisius, l.* 1. *Servius.*

Avidior modò properandi factus. *Arusian.*

Consilii æger. *Idem.*

Reversi postero die, multa, quæ properantes deseruerant in castris nacti cùm se ibi cibo, vinoque læti invitarent. *Nonius. Invitare est repleri.*

Atque hiavit humus multa, vasta et profunda. *Idem. Hiare, aperiri.*

NOTÆ.

a *Vulcanaliorum.*] Vulcanalia, dies erant Vulcano festi.

b *In medium.*] Id est, *in commune.*

c *Euphratem.*] Euphrates fluvius est Asiæ nobilissimus.

d *Codicariæ.*] Id est, secundum Festum *ex tabulis crassioribus factæ.*

e *Ferrea.*] Equi enim et ipsi ferreis laminis muniti erant.

f *Menstrua.*] Id est, *Sacra quæ quoque mense peragerentur:* idque prolixè et Lipsii sententiâ, et Plutarchi auctoritate, Douza confirmat.

g *Pluteosque.*] Plutei machinæ erant bellicæ, corio intectæ, quorum usus idem propè qui vinearum, ad muros suffodiendos.

Rursus jumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Nonius.*

Ubi se laniati navigia fundo emergunt. *Arusian.*

Tum verò Bithyni propinquantes jam amnem [a] Tartanium. *Idem.*

[b] Eos qui hoc malum publicum clandestinis conciliis comparaverunt. *Nonius.*

In quîs notissimus quisque, aut malo dependens verberabatur, aut immutilato corpore improbo patibulo eminens affigebatur. *Idem. Patibulum est crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus, non ampliùs patet millibus v. et xxx. *Messus.*

Clausi lateribus [c] pedem. *Idem.*

Naphthas. *Probus Catholicis.*

LIBER V.

AT Lucullus, audito Q. [d] Marcium Regem pro consule per [e] Lycaoniam cum tribus legionibus in [f] Ciliciam tendere. *Prisc. l.* xviii.

Legiones Valerianæ comperto, [g] lege Gabiniâ Bithyniam, et Pontum consuli datam: [h] missos esse. *Id. ibidem.*

Regem aversabatur. *Arusian.*

NOTÆ.

a *Tartanium.*] In Bithyniâ.

b *Eos.*] Fragmentum istud, non Sallustii, sed Sisennæ esse arbitratur Putschius; ideò quod in Nonii vetustioribus manuscriptis illi adscribatur.

c *Pedem.*] Quandoquidem Sallustii auctoritate confirmare studeat Fronto, probè oppidò ac Latinè dici *Altus pedes tot,* ët quidem hunc locum citans; optimè, ut videtur, vocem *altis* Sallustio Douza redonavit, legitque *clausi lateribus pedem altis.*

d *Marcium Regem.*] Hic mortuo collegâ Metello, et eo qui in ejus locum suffectus fuerat, solus consulatum gëssit.

e *Lycaoniam.*] Minoris Asiæ regio, in Cappadociâ.

f *Ciliciam.*] Minoris Asiæ regio ad Mediterraneum.

g *Lege Gabiniâ.*] Gabinius tribunus fuit plebis, quo tempore Lucullus adversus Mithridatem bellum gerebat.

h *Missos.*] Quidam, in manuscriptis probè et planè exaratum esse, *Consuli datam esse, missos esse,* testatur; undè pro priori *esse,* sese rescribendum esse putat; deinde ut sensus absolvatur, *prætendentes* supplet, aut *causantes;* ut ità legendum sit, *Sese missos esse causantes.* Atque de legionibus accipit quas Clodius per iram et invidiam sollicitavit, ut ne ampliùs Lucullum adversus Mithridatem sequerentur; quibus ille persuasit ipsos missos, et à sacramento liberos esse, cùm alium imperatorem, Glabrionem consulem, ad Mithridaticum bellum, senatus mitteret. Cui opinioni non possum planè non assentiri; nisi quòd, non Glabrioni, sed Pompeio, Mithridaticum bellum mandatum invenio.

Cæteri negotia [a] sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua [b] commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori ejus frater erat. *Arusian.*

Sæpè celebritatem nominis intelligo timentem. *Prisc. l.* xviii.

Video ingentia dona quæsitum ire properantem. *Idem, ibid.*

Nam si Pompeio [c] quid humani evenisset. *Arusian.*

[d] Quibus de causis Sullam in victoriâ dictatorem, equo descendere, sibi uni assurgere de sellâ, caput aperire solitum. *Nonius, Arusian. Servius.*

NOTÆ.

a *Sequebantur.*] Eidem anonymo, ex quo priorem conjecturam decerpsimus legendum videtur *Exsequebantur.*

b *Commeatibus.*] Id est, *Abeundi licentiâ pretio emptâ.*

c *Quid humani.*] Mortem intellige, de Pompeio autem videtur hîc agi, quem Catullus, cùm præclarum quidem, sed nimiùm liberæ reipublicæ crederet, noletque omnia ut in eo uno reponerentur, hæc verba in concione legem dissuadens adjecit. *Si quid huic acciderit, quem in ejus locum substituetis?* ut habet Paterculus.

d *Quibus de causis.*] Hîc iterum de Pompeio sermo est, cui uni Syllam assurgere solitum Appianus tradidit. Quatuor verò fuerunt, auctore Servio, quæ apud Romanos ad honorem petinuerunt: equo desilire, caput aperire, viâ decedere, assurgere.

C. SALLUSTII CRISPI

FRAGMENTA,

INCERTORUM LIBRORUM.

NE [a] inrumiendi po....
[b] sublicibus cavata....
sent. *Festus.*

Cujus [c] duas insulas propinquas inter se, et [d] decem stadium procul à Gadibus sitas, constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

[e] Serum bellum in angustiis futurum. *Junius Philarg. ad Georg. Virgilii.*

Illi tertio mense pervenêre in [f] Pontum multò celeriùs spe Mithridatis. *Arusian.*

Ergo senati decreto serviendum ne sit. *Donatus Act.* 11. *sc.* 11.

Pompeius oris [g] improbi, animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram. c.* xv.

NOTÆ.

a *Inrumiendi.*] Id est, *lactandi;* quanquam omnes, quos quidem inspicere licuit, excerptores, *Irrumare,* habent tantùm, non *Irrumire.* Vox verò ista, execrandâ libidine, ad obscœna traducta est.

b *Sublicibus.*] Sublicæ trabes sunt longæ; quibus pons innititur. Sed, pro iis, Festus habet *sublices,* nomine, secundum aliquos à Volscis mutuato.

c *Duas insulas.*] Quæ sint istæ nescire se fatetur Ortelius, nisi ex Plutarchi Sertorio, qui eas Atlantidum nomine describit; intelligit autem de duabus ex Asoris, S. Michaëlis scilicet, et D. Mariæ.

d *Decem stadium.*] Idem Ortelius *decem millibus stadiorum* ex Plutarcho rescribit.

e *Serum.*] Grammatici *crudele* atque *sævum* interpretantur; eodemque sensu apud Virgilium, et Valerium Flaccum, legitur.

f *Pontum.*] Pontus Asiæ minoris provincia ad mare Euxinum.

g *Improbi.*] Multis contendit Douza *probi* legendum esse; præsertim quòd illud alterum sit contrà omnium librorum auctoritatem, et à Sallustii scribendi ratione alienum; Arbitratur enim fieri non posse, ut aliquis ore fit improbo, qui non pariter animo inverecundo fuerit; adeòque Sallustium bis idem dixisse, si *improbi* scripserit. Prima ratio valet.

Simulans [a] sibi alvum purgari. *Isidorus*, *l.* xi. *in voce Alvus. Serv. ad l.* iii. *Æneidos.*

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Caris. l.* ii.

Communem habitum transgressus. *Prisc. l.* xiv.

Inter arma civilia æqui boni famam petit. *Seneca*, *l.* xx. *epist.* cxv.

Haud impigrè, neque inultus occiditur. *Donat. ad Andr. Ter. act.* i. *sc.* 2.

Festinantibus in summâ inopiâ patribus. *Idem ad Eunuch. act.* iv. *sc.* iii.

Hostes oppressi, aut delapsi forent. *Isidorus*, *l.* xviii.

Exercitum argento fecit. *Seneca*, *l.* xx. *epist.* cxv.

[b] Togam paludamento mutavit. *Isidorus. l.* xix. *Serv.*

Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. *Seneca.*

Ibi triennio frustrà trito. *Servius ad* iv. *Æneidos.*

Oratio [c] C. Cottæ Consulis ad Populum.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiæ multa adversa fuêre; quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis, et virtute meâ: in quis omnibus, neque animus negotio defuit, neque decretis labos. Malæ, secundæque res, [1] opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortunâ deseruere. Prætereà senectus, per se gravis curam duplicat; cui misero, senectâ jam ætate, ne mortem quidem [d] honestam sperare licet. Nam, si parricida vestri sum, et [e] bis genitus hic deos penates meos, patriamque, et summum imperium [f] vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satìs est, aut quæ pœna mortuo? Cùm omnia [g] memorata apud inferos supplicia scelere meo [h] vici. A primâ adolescentiâ in ore vestro privatus,

INTERPRETATIO.

[1] *Malæ secundæque res mutabant mihi opes, non mutabant ingenium.*

NOTÆ.

a *Sibi.*] Servius habet, *Simulans alvum purgare*; quod magìs est ex adstrictâ Sallustii oratione.

b *Togam palud.*] Id est, *Pacem bello.*

c *C. Cottæ.*] In quibusdam libris scriptum inveni *Cn. Cottæ*, quòd fortè pro M. Cottâ, scripturæ similitudine positum est. Uterque enim C. et M. ille quidem prior, hic anno sequenti, consul fuit: sed Marcum, non Caium, à Mithridate magnâ clade apud Chalcedonem cæsum fuisse constat, quod quidem huic orationi occasionem dedit.

d *Honestam.*] Ille equidem post casum suum in civitatem receptus, etiam consulatum suum peregit; attamen ne sibi per inimicorum dolum fraudi esset, quod fortunæ iniquitate evenerat, vir prudens reformidabat.

e *Bis genitus.*] Hoc ideò dicit, quia, victus, in civitatem receptus erat.

f *Vilia habeo.*] Id est, *parum istis omnibus consulo.* Sed terminis usus est causæ suæ faventibus; minùs enim fit verisimile, ut quis summum imperium, quo gaudet, contemnat, quam ut parum, ex officio reipublicæ invigilet.

g *Memorata.*] De his plurima apud poëtas.

h *Vici.*] Id est, *majus est scelus quàm ut atrocissimis inferorum pœnis satìs possit puniri.*

et in magistratibus egi: qui [a] linguâ, qui consilio meo, qui pecuniâ voluêre, usi sunt: neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad malefaciendum exercui; [1] avidissimus privatæ gratiæ maximas inimicitias pro republicâ suscepi: qui victus cum illâ simul, cùm egens alienæ opis, plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos penates, cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satìs gratus videar, si singulis animam, [2] quam nequeo, concesserim: Nam vita et mors jura naturæ sunt; utì sine dedecore cum civibus, famâ et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, Quirites, [b] domi, bellique impeditissimâ repub. Namque [c] imperatores Hispaniæ stipendium, milites, arma, frumentum poscunt; et id res cogit: quoniam post defectionem sociorum, et Sertorii per montes fugam, neque manu certare possunt, neque utilia parare. Exercitus in Asiâ Ciliciâque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hostium est; nec minùs Italiæ maritima, et provinciarum, cùm interim vectigalia parva, et [d] bellis incerta, vix partem sumptuum sustinent: [3] Ita classe, quâ commeatus vehebatur, minore quam antea, navigamus. [e] Hæc si dolo aut socordiâ nostrâ contracta sunt, agite, et uti lubet, ita supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis, nobisque, et rep. incipitis? Atque ego, cujus ætati mors propior est, non deprecor, si quid eâ vobis incommodi demitur; neque mox [f] ingenuo corpori honestiùs, quàm pro vestrâ salute, finem vitæ fecerit. Adsum, en Cn. Cotta consul, facio quod sæpè majores asperis bellis fecêre; voveo, dedoque me pro rep. quam deinde cui mandetis circumspicite. [g] Nam talem honorem bonus nemo volet, cùm

INTERPRETATIO.

[1] *Cùm essem avidisssimus privatæ gratiæ, suscepi multas inimicitias pro republicâ.*

[2] *Si dederim animam pro singulis*, quam *pro singulis*, nequeo dare.

[3] *Ita navigamus classe minore quàm ea, quâ commeatus vehebatur anteà.*

NOTÆ.

a *Linguâ.*] Arbitror hunc esse Cottam, quem Cicero disertissimum prædicat contrà quem etiam mulierem quandam defendit.

b *Domi.*] Bellis civilibus, per Marium, Syllam, aliosque exhaustæ fuerant vires imperii.

c *Imperatores.*] Vidimus eâ de re Pompeii epistolam, quocum Metellus adversus Sertorium imperator creatus fuerat.

d *Bellis.*] Piratæ enim, Mithridatici belli oblatâ occasione, maria bello, quasi tempestate præcluserant; alii rebellabant: Sertorius in Hispaniâ multa intercipiebat, &c.

e *Hæc*] *Casus reipublicæ varii.*

f *Ingenuo.*] In aliis est, *ingenio corporis*, quod non placet; quanquam illud quomodo explicem non satìs video. Nisi fortè consul noster, qui jam suprà de inferis verba quædam injecit, philosophicè, sese noluerit virum ingenuum, sed corpus tantùm morti tradere; quod quidem ad persuadendum et commovendum aptum quoque fuerit.

g *Nam talem.*] Tacitè innuit, se adhuc utilem fore reipublicæ, nec tam culpâ suâ exercitum à Mithridate cæsum fuisse.

fortunæ, et pacis, belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote non me ob scelus, aut avaritiam cæsum, sed volentem pro maximis beneficiis animam dono dedisse. Per vos igitur, Quirites, et gloriam majorum, tolerate adversa, et consulite reip. Multa cura summo imperio inest; multi ingentes labores; quos [1] nequicquam abnuitis, et pacis opulentiam quæritis; cùm omnes provinciæ, regna, maria, terræque aspera aut fessa bellis sint.

Germani [a] intectum [b] renonibus corpus tegunt. *Isidorus.*

Undè pons in oppidum pertinens explicatur. *Arusian.*

Et ei voce magnâ vehementer gratulabantur. *Donatus.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Servius.*

Atque eos à tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum disseruit. *Prisc.*

Indè ortus sermo percunctantibus utrimque, Satìn' salvè, quàm grati ducibus suis, quantis familiaribus copiis augerentur. *Donatus.*

Fugam nostris fecêre. *Seneca.*

Quæ audita [c] Panormitanos dedere Romanis fecêre. *Idem.*

Quò cupidiùs in ore ducis sese quisque bonum et strenuum ostentantes. *Isidorus*, *Servius.* x.

Ventis per cava terræ citatis, rupti aliquot montes, tumulique sedêre. *Isidorus Servius.*

Ubi multa nefandè casu super ausi atque passi. *Prisc.*

[d] Saguntium. *Carisius.*

Tota autem insula modica, et cultoribus inanis est. *Martianus.*

Immodicus animi. *Arusian.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Serv.*

Tantum [e] antiquitatis, curæque majoribus pro Italicâ gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratiâ. *Agrætius.*

Maximis ducibus, fortibus strenuisque ministris. *Diomedes. l.* xi.

Non repugnantibus modò, sed ne deditis quidem. A. B. C. M. *Donatus.*

In silvâ [f] Silâ fuerant. *Serv.*

INTERPRETATIO.

[1] *Quos frustrà refugitis, dum pacis copiam quæritis.*

NOTÆ.

a *Intectum*] Magnâ corporis parte nudos agitare solitos esse Germanos ex Tacito discimus, aliisque. Colerus mallet *Intacti*.

b *Renonibus.*] Alii scribunt *Rhenonibus.* Sunt autem Rhenones Gallorum et Germanorum tegumenta pellicea, ab humeris ad umbilicum usque dependentia.

c *Panormitanos.*] Panormus insignis Siciliæ civitas. Hodiè *Palermo.*

d *Saguntium.*] Pro Saguntinorum, ut placet Carisio.

e *Antiquitatis.*] Gronovius cum Servio *antiquitatis* retinet. Douza *anxietatis* reponit, cui ego quidem assentior.

f *Silâ.*] Sita erat in Bruttiis.

in nuda injecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia et Cyrenes. *Probus.*

Ne simplici quidem morte moriebantur. *Serv.*

Cùm prædixero positum insulæ. *Donatus.*

Cujus [a] adversâ voluntate, colloquio militibus permisso, [b] corruptio facta paucorum, et exercitus Sullæ datus est. *Idem.*

A Graccho seditiones graves ortæ. *Augustinus. De Civ. Dei. lib.* ii.

M. Atilius Palicanus humili loco, Picens, loquax magìs quàm facundus. *Quintilianus, l.* iv. *c.* 2.

[c] Insolens vera accipiundi. *Donatus.*

Quæ pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

[d] Curubis. *Probius.*

[e] Tharros. *Idem.*

[f] Camisos. *Idem.*

[g] Luces. *Sergius.*

Primam modò [h] Japydiam ingressus. *Serv. in* ii. *Georg.*

[i] Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deseruit. *Idem.*

Quæ pacta in conventione non præstitissent. *Donatus.*

Crebritate fluctuum, ut Aquilo solet. *Serv.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus *Quin. l.* viii. *c.* 3.

Tyrannumque et Cinnam appellantes. *Victorinus. Serv.*

Nomenque [k] Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donat.*

Septimium, neque animo, neque linguâ satìs compotem. *Idem.*

Vulgus amat fieri. *Quint. lib.* ix. *Cap.* iii.

Non [l] pœniturum. *Idem.*

Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte, certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio,

NOTÆ.

a *Adversa.*] *Cognitâ.*

b *Corruptio.*] De Syllâ intelligendum, qui, ut docet Plutarchus, viribus impar, Scipionem alterum consulum dolo ad fœdera invitavit; deinde inter congressuum moras, et colloquiorum, pecuniâ et promissis, ejus exercitum, per milites corrupit.

c *Insolens.*] Fortè de Tigrane loquitur, qui fortunâ suâ ebrius, nil nisi quod ad voluntatem fictum esset, audire poterat. Cujus stultitiam non pœnitebit vidisse apud Appianum.

d *Curubis.*] Ptolemæo urbs est Africæ propriæ,

e *Tharros.*] Ortelius eam urbem ponit in Africâ.

f *Camisos.*] Urbs Camisanæ regionis, in Parthiâ, ut eidem placet Ortelio.

g *Luces.*] Volunt esse à *Lux* singulari.

h *Japydiam.*] Japydia, quæ et Histria dicta, in extremâ est Italiâ versùs Dalmatiam.

l *Carbo.*] Prolixè de eo Appianus.

i *Danubium.*] Observavit Acron, vel alius aliquis, ad Horatium, Danubium in genere neutro à Sallustio positum, ut Rhenum ab Horatio. Danubius verò dicitur usitatiùs maximus ille et notissimus Europæ fluvius, cui et nomen *Ister* datum est.

l *Pœniturum.*] Pro *pœnitentiam acturum.*

nisi se, et milites frequentibus exercitiis præparavisset ad prœlia. *Vegetius*, *l.* i. *c.* ix. *Johan Saresh.*

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactant.*

Primus Græcorum Achilles. *Serv. in* 1 *Æn.*

Cupientissimus legis. *Diomedes.*

Magnâ gloriâ [a] tribunus militum in Hispaniâ T. [b] Didio imperante, magno usu bello Marsico, paratu militum, et armorum fuit. Multaque tum ductu ejus curata, primò per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celebrata sunt: cominus faciem suam ostentabat, aliquot adversis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maximè lætabatur, neque illis anxius, quia reliqua gloriosiùs retinebat. *A. Gellius.*

[c] Curetes, quia principes intelligendi divina fuerunt, vetustatem uti cætera in majus componentem altores Jovis celebravisse. *Lactant. et Isidorus.*

Italiam conjunctam [d] Siciliæ constat fuisse, sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum: inde Rhegium nominatum. *Isidorus.*

Pompeius de victis Hispanis trophæa in Pyrenæis jugis constituit. *Serv. lib.* xi. *Æn.*

Atque edita undique, tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donat.*

Et in prœliis actu promptus. *Idem.*

Factione amisso Publio legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius, quàm cætera. *Serv. Prisc. Macrobius.*

Equis paria operimenta erant, quæ lintea ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant. *Serv.*

Rebus supra votum fluentibus, *Idem.*

[e] Ænum, et [f] Maroneam, et viam militarem. *Idem.*

Impediebant jussa nautarum. *Idem.*

Nihil socordiâ claudebat. *Donat.*

[g] Ut tanta repentè mutatio non sine deo videretur. *Idem.*

NOTÆ.

a *Tribunus.*] De Sertorio agitur.

b *Didio.*] Legatus fuit Pompeii in Hispaniâ adversus Sertorium.

c *Curetes.*] Totam hanc opinionem, quasi poëtis fictam Sallustius respuit, voluitque ingeniosè interpretari, cur Jovis cultores dicantur Curetes fuisse. *Lactantius.*

d *Siciliæ.*] In hâc sententiâ fuerunt plurimi auctores, contrà quam facit Cluverius, qui, cum Hesiodo aggeribus, versùs Pelorum promontorium, auctam fuisse insulam arbitratur; nedum abscissa fuerit.

e *Ænum.*] Ænus urbs Thraciæ maritima, ab Æneâ condita.

f *Maroneam.*] Non longè ab Æno, ad occasum.

g *Ut tanta.*] videtur hoc de inexpectatâ intelligendum conversione, quæ Romæ accidit, foro omnium rerum venalium copiâ superfluente, postquam piratas annonam intercipientes Pompeius profligavit.

[a] In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquitius. *Idem.*

Dein campi [b] Themyscirii, quos habuêre [c] Amazones, à [d] Tanai fluminê incertum quamobrem digressæ. *Serv.*

Ubi eum totâ concione ab exercitu cogit discedere, dicit se ejus operâ non usurum, eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente [e] longa spes auxiliorum. *Idem.*

More equestris prœlii sumptis tergis, atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

[f] Cosa. *Serv. in Æn.* x.

Equis, atque armis insignibus. *Idem.*

[g] Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus ad requisita naturæ. *Quint.*

Apud latera [h] certos collocaverat. *Serv.*

Apertæ portæ, repleta arva cultoribus. *Idem.*

[i] Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

[k] Lyciæ, [l] Pisidiæque agros despectantem. *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. *Idem.*

Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo [m] promontoria, [n] Bruttium, et [o] Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Quâ tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem, et Scholiastes Juvenalis.*

[p] Introrsùs prima Asiæ Bithynia est, multis anteà nominibus appellata. *Serv.*

NOTÆ.

a *In ore.*] De Pompeio intelligit Douza.

b *Themyscirii.*] Sunt illi in Ponto.

c *Amazones.*] Fuerunt mulieres, quæ regnum, viris omnibus interfectis, obtinuerunt, rem posteà habentes cum peregrinis. De his mentio fit apud plurimos; interim fuerint, nec ne, quidam affirmant, quidam negant. Crediderim multa fabulosa esse, non tamen omnia.

d *Tanai.*] Tanais fluvius est qui Europam ab Asiâ dividit. Hodiè *Don* dicitur.

e *Longa.*] Id est, *longè posita*, auctore Servio.

f *Cosa.*] Civitas Etruriæ.

g *Fessus.*] Id est, *egens consilii*, Servio interprete: nam corpore fatigatum dicimus, animo fessum.

h *Certos.*] Certus aut velocem significat, aut fidelem: aliquando etiam firmum, ut ait Sallustius: *Apud latera certos collocat.* Servius.

i *Hispaniam.*] Annotant grammatici provinciam pro patriâ positam, cùm civitas propriè sit patria.

k *Lyciæ.*] Minoris Asiæ regio, ad Mediterraneum.

l *Pisidiæ.*] Ciliciæ regio, in minore Asiâ.

m *Promontoria.*] Sunt montes, qui in mare incurrunt. Gall. *Cap.*

n *Bruttium.*] Inferius est, ad meridiem, juxta Siciliam.

o *Salentinum.*] Superius est ad Septentrionem.

p *Introrsùs.*] Hæc Crispi cùm citet Servius, ut doceat Bithyniam dictam quoque esse Bebriciam, nullaque ejus rei in fragmento hoc extet mentio, non dubitat Sallustium ex Isidoro augere Putschius, post *Phrygia*, hoc modo, *prius Bebricia dicta, mox à Bithynio rege Bithynia.*

Ipsa enim est Major Phrygia. *Serv.*

Sed Mithridates extremâ pueritiâ regnum ingressus: matre veneno interfectâ. *Idem.*

Exercitum [a] vertere. *Idem.*

Creta altior est, quâ parte spectat orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, et post eos vitam refutant: adeò illis ingenita est sanctitas regii nominis. *Idem, et Philargyrius.*

Dum inferior omni viâ grassaretur. *Joannes Grammat.*

[b] Narbone concilia Gallorum. *Pompeius in Artem Donati.*

Cum Brutus, &c. *Pompeius ibidem.*

Post defectionem sociorum et Latii. *Donatus.*

[c] Ad Jovis mandem nostra. *Idem.*

Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. *Idem.*

Atque ea cogentes, non coactos, scelestos magis quàm miseros distringi. *Idem.*

Graviori bello, qui prohibituri venerant socii, frigere. *Idem.*

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, æquor et terra. *Idem.*

Nam Sullæ dominationem audebat. *Idem.*

[d] Neque est defensus dominationem Sullæ. *Idem.*

Neu quis miles neve pro milite. *Serv.*

Ex insolentiâ avidus malefaciendi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

[e] Charybdis quæ fortè illata [f] naufragia sorbens gurgitibus occultis millia sexaginta [g] Tauromenitana ad litora trahit. *Idem.*

Saguntini fide atque ærumnis inclyti per mortalium studium majores quàm opibus, quippe quis etiam tum semiruta mœnia, domus intectæ, parietesque templorum ambusti, manus Punicas ostentabant. *Hieron. in Habaccuc.*

Apud [h] Corduennos [i] amomum et alii leves odores gignuntur. *Philarg. in iv. Georg. Virgil.*

Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. *Idem.*

NOTÆ.

a *Vertere.*] Servius interpretatur *Considerare.*

b *Narbone.*] Narbo Galliæ Narbonensis urbs est maritima.

c *Ad Jovis.*] Douza corrigit, *Id Jovi mandem nostro.* Id est, *Jupiter ista viderit.*

d *Neque est.*] Alii habent *dominationum.* Colerus legit, *Neque est defessus dominationum Syllæ.*

e *Charybdis.*] Poëtis decantatissimus gurges, inter Siciliam et Italiam, circa Messanam.

f *Naufragia.*] Hîc naufragium pro ipsis rebus quassatis et fractis positum est.

g *Tauromenitana.*] Tauromenia, vel Tauromenium, urbs Siciliæ maritima ad fretum.

h *Corduennos.*] Corduenni, gens circa mare Hyrcanum.

i *Amomum.*] Aliud alii esse comminiscantur multùmque de eo rixantur Medici.

Repentè incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sanè sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissimi ad hoc tempus [a] Achæi atque [b] Tauri sunt, quod, quantùm conjicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossa Juvenalis.*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

[c] Triplici fluctu. *Serv. Fuldanus.*

Charybdi mare vorticosum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sanè bonus eâ tempestate contrà pericula et ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasêre parentes, cùm et pacis modò effusas. *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexêre in Hispaniam ad Sardiniam. *Idem.*

Quæ mapalia sunt circumjecta civitati, suburbana ædificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua oceani agitavisse. *Idem.*

Ad mutandum modò in melius servitium. *Serv. ad primum Æn.*

Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate ejecta. *Idem, ibidem.*

Cùm murum hostium successisset pœnas dederat. *Idem ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fugâ, cædibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula, et alias res aureas, diis sacrata instrumenta convivio mereantur. * *Idem ad* viii. *Æneidos.*

In secundâ festinas cohortes composuerat. *Idem ad* ix.

Jam repentè visus sævire Tagus. *Idem ad* x.

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniæ gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium præcipere instructa, stationes locatæ pro castris. *Idem.*

Bellum quibus posset conditionibus desineret. *Idem.*

In quis longissimo ævo plura, de bonis falsa, in deteriùs composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copius. *Acron. in Horatium.*

Sin vis obsistat, ferro quàm fame æquiùs perituros. *Serv.*

Consedit in valle virgultâ nemorosâque. *Idem.*

NOTÆ.

a *Achæi.*] Sunt populi circa pontum Euxinum, in Sarmatiâ Asiaticâ; nam de his hoc in loco agitur, non de illis qui Thessaliam incoluerunt.

b *Tauri.*] Fuerunt isti in Sarmatiâ Europæâ.

c *Triplici.*] Id est, *magno.*

Paululùm requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exilio vagabantur. *Idem.*

Nubes fœdavêre lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quæ causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Ut res magìs quàm verba gererentur, liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. *Acron. ad Horatium.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique vanum genus, ut alia Africæ, contendebant Antipodas ultrà Æthiopiam cultu Persarum justos et egregios agere. *Prisc.*

Et Perpennam fortè cognoscit mulio redemptoris. *Acron. in Horat.*

Omnium fluminum quæ in maria quà imperium Romanum est fluunt, quam Græci τὴν εἴσω θάλασσαν appellant, màximum esse Nilum consentitur; proximâ magnitudine esse Histrum scripsit Sallustius. *A. Gell. l.* x. *c.* 7.

[a] Ex omnibus quæ tractavimus, Æbuti Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magìs, ut ait Sallustius, cum curâ dicendum, quàm quod in manibus est. *Seneca. De Benef.* iv.

Turbinum motus vagus est, disjectus, et uti Sallustii verbis utar, vorticosus; cometarum autem, compositus, et certum iter carpens. *Idem.*

Sallustius, auctor certissimus, asserit Tigrim, et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longiùs dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quæ tamen terra, quæ ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem.*

Pelorum promontorium Siciliæ respiciens Aquilonem, juxta Sallustium, dictum à gubernatore Hannibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, cùm se ejus dolo crederet esse deceptum. *Servius et Isidorus.*

[b] Aristæus, uti Sallustius docet, post laniatum à canibus [c] Actæonem filium, matris instinctu Thebas reliquit, et [d] Ceam insulam tenuit, primò adhuc hominibus vacuam: posteà, eâ relictâ, cum Dædalo in Sardiniam transivit: pòst delatus est [e] Cumas. *Serv.*

NOTÆ.

a *Ex omnibus.*] Nullus non ea facilè dignoscet quæ sunt Sallustii in his et sequentibus fragmentis.

b *Aristæus.*] Appollinis et Cyrenes filius, ut plurimus placet, olei et mellis inventor.

c *Actæonem.*] Hic, irâ Dianæ, quam inscius sine veste viderat, in cervum mutatus à suis canibus laceratus est.

d *Ceam.*] Cea vel, ut alii scribunt, Ceos insula est maris Ægei, juxta Eubœam.

e *Cumas.*] Cumæ, urbs Campaniæ maritima.

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem.*

[a] Cares insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi à [b] Minoë ut Sallustius, et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troja [c] Capys Campaniam, [d] Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundùm Sallustium, tenuerint. *Idem.*

[e] Dardania à Dardano Jovis et Electræ filio, aut secundùm Sallustium, à Midâ Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius [f] Scyllam saxum esse dicit, simile formæ [g] celebratæ procul visentibus. *Idem.*

In Siciliâ est [h] Enceladus, [i] Othus in Cretâ, secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bella euntibus juvenibus parentum facta memorentur à matribus. *Idem.*

[k] Orion juxta Sallustium, oritur juxta solis æstivi pulsum. *Idem.*

In [l] Flaminiâ est civitas quæ [m] Cale dicitur, et in Galliâ hoc nomine, quam Sallustius à Perpennâ captam commemorat. *Idem.*

Getæ sunt [n] Mysii, quos Sallustius à Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Trojanorum tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

NOTÆ.

a *Cares.*] Cos insula est maris Ægæi non longè a Cariâ, quæ et ipsa hoc nomine dicta est, auctore Stephano. Probus in Miltiade, Cares in Lemno consedisse testatur: adeòque hi fuerunt piratæ errones habitationem suam mutantes.

b *Minoë.*] Minos rex fuit Cretæ, Jovis ex Europâ filius, apud inferos, ob insignem justitiam, judex à poëtis constitutus.

c *Capys.*] Unus fuit ex Æneæ comitibus, qui in Italiam venit.

d *Helenus.*] Priami filius. Epiri verò partem habuisse Virgilius auctor est.

e *Dardania.*] Pars est Illyriæ, supra Macedoniam. Sed hìc de Trojâ agitur.

f *Scyllam.*] Scylla scopulus est in freto Siculo, non longè à Charybdi.

g *Celebratæ.*] A poëtis scilicet, apud quos passim monstrum fœmineo vultu, cætera canum latrantium, quibusdam lupi, ac serpentis specie, descriptum invenies.

h *Enceladus.*] Unus ex gigantibus, quem Jupiter, fulmine ictum, Ætnæ monti supposuit.

i *Othus.*] Hic fuit Neptuni filius ex Iphimediâ Alœi uxore, quem, cum Ephialte ipsius Othi fratre, Alœus auxilio misit gigantibus adversus deos.

k *Orion.*] Ex trium deorum, Jovis, scilicet, Neptuni, et Mercuri urinâ, vel semine natus, et à Dianâ interfectus, ut quibusdam placet, in sidus mutatus fuit: cujus ortu tempestates maximæ excitantur: si tamen verum est quodcumque vulgo hominum ore teritur.

l *Flaminia.*] Regio Italiæ ad mare superum, ubi Ravenna.

m *Cale.*] Calem Gallicam non longè ab urbe Parisiorum ponunt; haud procul à Matronâ.

n *Mysii.*] Mysia in Asiâ est: sed hìc Mœsia est intelligenda, quæ olim Mysia dicta, Europæ regio est ad Danubium.

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio jacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul à continenti. *Idem.*

Primò mense veris dicitur novum ver, secundo ver adultum, tertio præceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova æstas, adulta, præceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas [a] Fortunatas. *Acron.*

Insulas Fortunatas Sallustius inclytas esse ait Homeri carminibus. *Serv.*

Proximum dicebant veteres, non solùm adhærens, et adjunctum, verùm etiam longè remotum, si tamen inter duo discreta [b] nihil medium exstitisset. *Virgil. Æn. l.* v.

Proximus huic, longo sed proximus intervallo,
Insequitur Salius....

Ita et Sallustius in situ Ponti, de promontoriis [c] Paphlagonum, et quod [d] Κριȣ μέτωπον appellavit, posuit. *Nonius.*

Interrogasti, si tenes, Mæotici.
Situs quis esset æquoris. Sallustium
Noram id dedisse, dicta et ejus omnibus
Præjudicatæ auctoritatis ducier,
Non abnuebam. Festus Avienus.

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum.

In arcûs similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem, nam speciem efficit Scythici arcûs. *Serv. ad.* iii. *Æneidos.*

....*Fretra lata relucent.*

Lata autem ideò, quia se augustiæ Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Serv.*

Teïa autem dicta est à Teïo Anacreontis Poëtæ Lyrici oppido, quod in Paphlagoniâ esse Sallustius indicat, cùm de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horat.*

Porrò Sallustius auctor certissimus asserit, tam Tigris, quàm Euphratis in Armeniâ fontes demonstrari. *Hieron de locis Heb.*

Cùm multi evaserint Trojanum [e] periculum, uti Capys, qui

NOTÆ.

a *Fortunatas.*] Sunt illæ in mari Atlantico. Hodie, *Les Canaries.*

b *Nihil medium.*] *Ejusdem naturæ,* scilicet.

c *Paphlagonum.*] Paphlagonia Asiæ minoris regio ad pontum Euxinum.

d Κριȣ.] *Arietis hanc rupem simulantem vertice frontem.*

Pro merito Graii κριȣ *dixére* μέτωπον Priscian.

e *Periculum.*] Quando Troja à Græcis eversa est.

Campaniam tenuit; ut Helenus, qui [a] ut alii, Sardiniam, secundùm Sallustium. *Serv.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieronymus adversus Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem, ibidem.*

[b] Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phyrgas timidos illudunt. Sallustius vanos Mauros, et feroces Dalmatas [c] pulsat. *Tertull. de animâ.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est, et similis figurâ, quâ adversariorum facta, cum exacerbatione admissi eorum, lacessimus. Ut apud Sallustium de Sullæ crudelitate. Ut in M. Mario cùm fracta priùs crura per artus expiraret. *Jul. Rufinianus de schematis lexecs.*

Mesopotameni homines effrenatæ libidinis sunt, ut Sallustius meminit in utroque sexu *Glossæ in Juvenalem.*

[d] Antonius ille trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui oræ maritimæ quà Romanum esset imperium, contrarius piratis. Si omnes socios et maximè Græcos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eædem Glossæ.*

Σαλλουστίου δὲ θαυμάζω, τότε πρῶτον, ὦφθαι Ῥωμαίοις καμήλους, λέγοντος, εἰ μήτε πρότερον τοὺς μετὰ Σκιπίωνος νικήσαντας Ἀντίοχον ᾤετο, μήτε τοὺς ἔναγχος πρὸς Ὀρχομενῷ καὶ περὶ Χαιρώνειαν Ἀρχελάῳ μεμαχημένους ἐγνωκέναι κάμηλον. *Id est:* Sallustium demiror, qui autumat, tum primum visos Romanis Camelos, quòd neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos qui ad [e] Orchomenum et Chæroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit Camelum. *Plutarchus in Lucul.*

Σαλλούστιος μὲν οὖν φησὶ, χαλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτὸν, εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκῳ καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἐξῆς ἐν χάρακι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est:* At Sallustius quidem fuisse milites jam indè à principio malè, ait, in eum (Lucullum) animatos, quòd ad Cyzicum, et iterum ad Amisum duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

NOTÆ.

a *Ut alii.*] Quod hîc deesse clarum est ex loco superiori, qui de hâc ipsâ re agit, facilè cognosces.

b *Tamen.*] Id est, *omnes sciunt quomodo invicem sibi quædam innata vitia populi exprobrent.*

c *Pulsat.*] *Arguit, notat.*

d *Antonius.*] Pessimè depravatum est istud fragmentum.

e *Orchomenum.*] Orchomenus et Chæronea duæ sunt Bœotia urbes ad amnem Cephisum; quanquam priorem Sophianus magìs ad meridiem collocat.

LECTORI.

HACTENUS fragmenta florentissimi rerum Romanorum scriptoris, quæ extare putamus. Cætera quæ sequuntur, in M. S. Servio legi auctor est V. Cl. Andreas Schottus: in optimâ tamen illâ Honorati editione à Petro Daniele I. C. procuratâ non comparent.

* m or Trequii præter s raciem necessariam haud multo secus quàm ferro noceri poterat. At Varinius, dum hæc aguntur à fugitivis ægrâ parte militum autumni gravitate, neque ex postremâ fugâ; cum severo edicto juberentur, ullis ad signa redeuntibus, et qui reliqui erant per summa flagitia detrectantibus militiam, Quæstorum suum C. Thoranium ex quo præsente vera facillimè noscerent. *** commiserant, et tamen interim quum volentibus numero quatuor.

* ingre, tantæ fetui debacchantur, nefandum in modum perverso vulnere et interdum lacerum corpus semianimum omittentes, alii in tecta faciebant ignes, multique ex loco sevi quos ingenium socios dabat, abdita à dominis aut ipsos trahebant ex occulto; neque sanctum aut nefandum quicquam fuit iræ barbarorum, et servili ingenio: quæ [a] Spartacus nequiens prohibere multis precibus cùm oraret, celeritate *** nuntios.

Aliquot dies contrà morem fiducia augeri nostris cœpit, et promi lingua. Qua Varinius contrà spectatam rem incautè motus novos incognitosque et aliorum casibus perculsos milites, ducit tamen ad castra fugitivorum. Presso gradu sistentes jam, neque tam magnificè sumentes prœlium quàm postulaverant. Atque illi certamini conscii inter se juxta seditionem erant. Crixo et gentis ejusdem Gallis atque Germanis obviam ire, ut ultrò offerre pugnam cupientibus contrà Spartacum.

NOTÆ.

a *Spartacus.*] Hic est qui unà cum Crixo et Oenomao, effracto Lentuli ludo, cum triginta aut amplius ejusdem fortunæ viris Capuâ erupit; servisque ad vexillum et ad auxilium vocatis, Romanis grave, idemque probrosum bellum intulit.

[a]ORATIONES DUÆ

AD C. CÆSAREM,

SALLUSTIO ADSCRIPTÆ,

DE REPUBLICA ORDINANDA.

ORATIO I.

[b] POPULUS R. anteà [1] obtinebat, regna atque imperia, fortunam dono dare; item alia, quæ per mortales avidè cupiuntur: quia et apud indignos sæpè erant, quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanserant. Sed res docuit [c] id verum esse, quod in carminibus [d] Appius ait, fabrum esse suæ quemque fortunæ; atque in te maximè, qui tantùm alios [e] prætergressus es, utì priùs defessi sint homines laudando facta tua, quàm tu laude digna faciendo. Cæterùm utì fabricata, sic virtute parta, quàm magnâ industriâ haberi decet, ne incuriâ deformentur, aut corruânt infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit; et [2] quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest; tamen, quia,

INTERPRETATIO.

[1] *Anteà vulgò credebatur fortunam dare dono regna atque imperia.*

[2] *Et quamvis qui potentior est, sit bonus atque clemens, tamen reformidatur, quia licet illi esse malo.*

NOTÆ.

a *ORATIONES.*] Multis probat Douza esse epistolas; quod etiam postea ex ipso Sallustio cognoscetur. Nam ejus esse eas idem, ut et ipse arbitror, contendit.

b *Populus Romanus.*] Ab imperitis, quibus vox *obtinebat* prospecta non esset, additas esse has duas voces *Pop. Romanus*, Casaubonus contendit; qui illustrissimam sententiam eâ additione tenebris involutam dicit. Tanto viro non possum non suffragari.

c *Id.*] Refertur ad sequentem sententiam.

d *Appius ait.*] Hic est, ut videtur, quem Cicero sapientem vocat poëtam.

e *Prætergressus.*] Omnes libri habent *prægressus*.. Carrio.

malo esse licet, formidatur. [a] Id evenit, quia plerique rerum potentes perversè consulunt: et eò se munitiores putant, quo illi, quibus imperitant, [b] nequiores fuêre. At contrà id eniti decet: cum ipse bonus, atque strenuus sis, utì quàm optimis imperites. Nam pessimus quisque asperrimè rectorem patitur. Sed tibi hoc gravius est, quàm ante te omnibus, armis parta componere. Bellum aliorum pace [c] mollius gessisti: ad hoc victores prædam petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates [d] evadendum est tibi; atque in posterum firmanda resp. non armis modò, neque adversum hostes; sed, quòd multò majus, multòque asperius est, bonis pacis [e] artibus. Ergo omnes magnâ [f] mediocrique sapientiâ res hùc vocat: quæ quisque optima potest, utì dicat. Ac mihi sic videtur; qualicumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia futura. Sed jam, quò meliùs faciliùsque constituas, paucis, quæ me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, Imperator, cum [g] homine claro, magnis opibus, avido potentiæ, majore fortunâ, quàm sapientiâ: quem secuti sunt pauci, per suam injuriam tibi inimici; item quos affinitas aut alia necessitudo, traxit. Nam particeps dominationis neque fuit quisquam; neque [h] si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus foret. Cætera multitudo vulgi, more magìs quàm judicio, post alius alium, quasi prudentiorem, secuti. Per idem tempus [i] maledictis iniquorum occupandæ reip. in spem adducti homines, quibus omnia probro, ac luxuriâ polluta erant, concurrere in castra tua; et apertè [k] quietis mortem, rapinas, postremò omnia, quæ corruptus animus jubebat, minitari. Ex quîs magna pars, ubi neque [1] creditum condonare, neque

INTERPRETATIO.

[1] *Ex quibus magna pars, ubi vident te neque pecuniam creditam condonare, aut novas tabulas proponere.*

NOTÆ.

a *Id.*] *Quòd* scilicet, *qui plùs potest formidatur.*

b *Nequiores.*] Id est, *homines nihili, quia nullâ sunt virtute; qui nihil nec possunt, nec audent.*

c *Mollius.*] Cæsari assentatur.

d *Evadendum.*] Id est, *Reipublicæ ità, ut et tibi consulas, providendum.*

e *Artibus.*] *Legum optimarum, quas tu sanxèris observatione, et vindicatione.*

f *Mediocrique.*] Sibi ipsi viam sternit, ne impudentur fecisse videatur, qui principi consulere satagat. Atque optimo fundamento nititur: non enim minimam præstant aliquando reipublicæ operam qui traditores sunt, et minùs perspicaces; quippe qui graviori passu progredientes ea advertunt quæ fervidiores prætererant.

g *Homine claro.*] *Pompeio* scilicet.

h *Si pati.*] Testatur Florus, neque parem Pompeium; neque superiorem Cæsarem ferre potuisse.

i *Maledictis.*] Hoc dicit, multos eò ad Cæsaris partes adductos fuisse, quòd malevolis quibusdam, qui eum rempublicam occupaturum prædicabant, finem haberent; et per ejus gratiam se potentes evasuros sperarent.

k *Quietis.*] *Iis qui nullis partibus erunt addicti.*

te civibus, sicuti hostibus, utì vident, defluxêre: pauci resistêre, quibus majus otium in castris, quàm Romæ, futurum erat: [a] tanta vis creditorum impendebat. Sed ob easdem causas, immane dictu est, quanti et quàm multi mortales posteà ad Pompeium discesserint; eoque, per omne tempus belli, quasi sacro, atque [b] inspoliato, fano debitores usi. Igitur, quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum est; hoc utì [c] civiliter deponas, illa ut quàm justissima, et diuturna sit; de te ipso primùm, [d] quia compositurus es, quod optimum factu est, existima. Equidem ego cuncta imperia crudelia, magìs acerba, quàm diuturna, arbitror; neque quemquam à multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: [e] eam vitam bellum æternum atque anceps gerere: [f] quoniam neque adversus, neque ab tergo, aut lateribus tutus sis; semper in periculo, aut metu agites. Contrà qui benignitate, et clementiâ imperium temperavêre, his læta et candida omnia visa; etiam hostes æquiores, quàm [g] aliis cives. An [1] qui me his dictis corruptorem victoriæ tuæ, nimisque in victos bona voluntate prædicent? [h] Scilicet quòd ea, quæ externis nationibus, naturâ hostibus, nosque majoresque nostri sæpè tribuêre, ea civibus danda arbitror; neque barbarico ritu cæde cædem, sanguine sanguinem, expiandum. [2] An illa, quæ paulò ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Syllanam increpabantur, oblivio abstulit? [i] Domitium, Carbonem, Brutum, alios item-

INTERPRETATIO.

[1] *An aliqui prædicent me corruptorem esse victoriæ tuæ his dictis?*

[2] An oblivio abstulit, *Domitium, Carbonem?* &c.

NOTÆ.

a *Tanta vis.*] Id est, *quia fœneratorum impotentiam experti essent.*

b *Inspoliato.*] Id est, *ex quo abstulisse quicquam nefas fuerit.* Vult plurimos ad Pompeium tanquam ad asylum concurrisse.

c *Civiliter deponas.*] Duabus hisce vocibus, quæ proponit propemodum conficit vir summè politicus. Curandum est enim ut bello tu, non alius, finem imponas, idque revera et bonâ fide præstes: curandum ut id civiliter, hoc est, quam maximè popularibus et civibus tuis parcendo. Atque ex ejusmodi exemplis discere debent balatrones quomodo loquendum, imò et legendum, sit.

d *Quia.*] Alii, *Qui eâ.*

e *Eam.*] Arbitratur Sallustius, ejus vitam, qui se aliis metuendum præbet, bellum æternum esse. Optimè, ut sunt ejus, propemodum, omnia.

f *Quoniam.*] Intelligit cum eo quo loquitur, nihil sperare posse in futurum, omnia timere ex præterito, et in præsenti turbatum esse.

g *Aliis.*] Illis nempe, qui per sævitiam imperium obtinent.

h *Scilicet.*] Ironicè sibi ex parte adversariorum illud affingit, quod ipsos maximè refellit.

i *Domitium.*] Hos tres Pompeius, primum quidem in Africâ, alterum in Siciliâ, tertium circa Lilybæum mori coëgit. Cæterùm tantorum virorum ludibrio fata habita auctor Cæsaris ob oculos ponit, ut ipsum ad misericordiam, in quam pronus erat, magìs inclinet; generosissimumque imperatorem, quâ facile capiebatur, uti par est, tentet.

[a] non armatos, neque in prœlio belli jure, sed posteà supplices, per summum scelus interfectos: plebem Romanam in [b] villâ publicâ, pecoris modo, conscissam. Heu quàm illa occulta civium funera, et repentinæ cædes in parentum, aut liberorum sinum, fuga mulierum, et puerorum, vastatio domorum. Ante partam à te victoriam omnia sæva, atque crudelia erant. Ad quæ te illi idem hortantur: [c] et scilicet id certatum esse [1] utrius vestrûm arbitrio, injuriæ utì fierent; [2] neque receptam, sed captam, à te remp. et eâ causâ exercitus, stipendiis confectis, optimos et veterrimos omnium, adversum fratres, parentesque, alii liberos, armis contendere; ut ex alienis malis deterrimi mortales venum, atque profundæ libidini sumptus quærerent; atque essent opprobria victoriæ, quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. Neque enim te præterire puto, quali quisque eorum more, aut modestiâ, etiam tum dubiâ victoriâ, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta, aut [d] convivia exercuerint nonnulli; quorum ætas ne, per otium quidem, tales voluptates sine dedecore attigerit. De bello satìs dictum. De pace firmandâ quoniam tuque, et omnes tui agitatis: primum id, quæso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis, malisque [e] dimotis, patenti viâ ad verum perges. Ego sic existimo; quoniam orta omnia [f] intereunt, quâ tempestate urbi Romanæ fatum excidii adventârit, cives cum civibus manus conserturos: ita defessos, et exsangues regi, aut nationi, prædæ futuros. Aliter non orbis terrarum, neque cunctæ gentes conglobatæ, movere, aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt concordiæ bona, et discordiæ mala expellenda. Id ita eveniet, si sumptuum, et rapinarum licentiam dempseris; non ad vetera [g] instituta revocans, quæ, jam pridem corruptis moribus,

INTERPRETATIO.

[1] *Et scilicet* illi volunt *certatum esse*, ut sciretur *utrius vestrûm arbitrio injuriæ fierent.*

[2] *Neque* volunt *receptam et liberatam, sed captam esse à te rempublicam; et eâ causâ exercitus optimos, et veterrimos omnium stipendiis confectis, contendere armis adversum fratres et parentes, alii* adversus *liberos.*

NOTÆ.

a *Non armatos.*] Animadversum in eos qui se sponte dediderant, inquit Florus.

b *Villâ.*] Ea fuit in Campo Martio, ubi quatuor, et secundum aliquos, octo et novem millia deditorum inermium civium Sylla interfici jussit.

c *Et scilicet.*] Adversariis rationes adscribit ridiculas, ut eorum institutum ridiculum videatur.

d *Convivia.*] De hoc omni castrorum Pomp. dedecore Plutarchus, et ipse Cæsar loquitur.

e *Dimotis.*] Id est, *seorsum positis, et accuratè pensiculatis.* Ita verò, quicunque decipi metuit, facto opus est.

f *Intereunt.*] Quàm apposité et ad ingenium Cæsaris accommodatè isthuc injecit.

g *Instituta.*] De sumptuariis legibus loquitur, quas adversus grassantem corruptionem satìs firmas non credit.

ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem, finem sumptuum [a] statueris: quoniam is incessit mos, homines [b] adolescentuli, sua atque aliena consumere, nihil lubidini, atque aliis rogantibus denegare, pulcherrimum putent; [c] eam virtutem et magnitudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordiâ æstiment. [1] Ergò animus ferox, pravâ viâ ingressus, ubi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modò, modò in cives: movet composita, et res novas [d] veteribus acquirit. Quare [e] tollendus fœnerator in posterum, uti suas quisque res curemus. Ea vera, atque simplex via est, magistratum populo, non creditori, gerere; et magnitudinem animi in addendo, [f] non demendo reip. ostendere. Atque ego scio, quam aspera hæc res in principio futura sit; præsertim iis, qui se in victoriâ licentiùs liberiùsque, quàm artiùs, futuros credebant: quorum si saluti, potiùs quàm lubidini consules; illosque, nosque, et socios, in pace firmâ constitues. Si [g] eadem studia, artesque juventuti erunt; næ ista egregia tua fama, simul cum urbe Româ brevi concidet. Postremò sapientes pacis causâ bellum gerunt, [h] laborem spe otii sustentant. Nisi illam firmam efficis, vinci, an vicisse, quid retulit? Quare capesse per deos remp. et omnia [i] aspera, utì soles, pervade. [k] Namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus. Neque [l] quisquam te ad crudeles pœnas, aut acerba judicia, in-

INTERPRETATIO.

[1] *Ob has causas animus ferox ingressus pravâ viâ, ubi consueta non suppetunt fertur accensus, modò in socios, &c.*

NOTÆ.

a *Statueris.*] Discordiæ vires maximas subtraxerit, qui hoc auctoris monitu uti dicerit: ut enim optime Florus, *Magnificus apparatus conviviorum, et sumptuosa largitio, nonne ab opulentiâ paritura mox egestatem? Hæc Catilinam patriæ suæ impegit.*

b *Adolescentuli.*] Utinam aliquando apud viros principes ea rerum humanarum cura exoriatur, ut post futuris consulant, dum venientium institutioni prospiciunt.

c *Eam.*] Id est, *in eo positam.*

d *Veteribus.*] Hoc est, *Aliena consumendo, nihil lubidini denegando.*] Cæterùm vide mihi, quæso, quomodo sententiam suam expresserit. Petita res ex ipsis naturæ visceribus, ubi omnia iisdem conservantur principiis quibus generata sunt. Verùm jocus est ex rerum veterum et novarum oppositione; quæ eò minùs benè composita videntur; quod ex veteribus nova non soleant emergere.

e *Tollendus.*] Istud certè maximæ est disquisitionis: multa enim incommoda ex fœnore tangit Sallustius, in eo abusus plurimus, attamen, quomodo in totum tolli possit, non video.

f *Non demendo.*] Magìs istud rhetoricè, quàm politicè dictum; nisi Sallustius nimiæ fœneratorum licentiæ obviàm ire conatus est. Quamvis enim aliquid videaris debitori per fœnus detrahere, per idem illi sæpè multùm addideris.

g *Eadem.*] De quibus suprà, *Sua scilicet, et aliena consumere, &c.*]

h *Laborem.*] Militarem præsertim intellige.

i *Aspera.*] Quæ videlicet in ordinandâ republicâ occurrunt.

k *Namque.*] Cæsari assentatur.

l *Quisquam.*] Bonus scilicet. Verùm ideò non addidit, quia rem ipsam terminis usque adeò invidiosis proposuit, ut qui maximè cupiant, eam non ausint defendere.

vocat; quibus civitas vastatur magis, quàm corrigitur: sed utì pravas artes, malasque lubidines, ab juventute prohibeas. Ea verò clementia erit, consuluisse, ne meritò cives patriâ [a] expellerentur; retinuisse ab stultitiâ, et falsis voluptatibus; pacem concordiamque stabilivisse: [b] non, si, flagitiis obsecutus, delicta perpessus, præsens gaudium cum mox futuro malo concesseris. Ac [1] mihi animus, quibus rebus alii timent, maximè [c] fretus est negotii magnitudine: et quia tibi [d] terræ, et maria simul omnia componenda sunt; (quippe res parvas [e] tantum ingenium attingere nequit) magnæ curæ magna merces est. [f] Igitur provideas oportet, utì plebes, largitionibus, et publico frumento [g] corrupta, habeat negotia sua, quibus [h] ab malo publico detineatur; [i] juventus probitati, et industriæ, non sumptibus, neque divitiis, studeat. Id ita eveniet, si pecuniæ, quæ maxima omnium pernicies est, [k] usum, atque [l] decus dempseris. Nam sæpè ego cum animo meo reputans, quibus quisque rebus [m] clarissimi viri magnitudinem invenissent: quæ res populos, nationesve magnis [n] auctoribus auxissent; ac deinde quibus causis amplissima regna et imperia corruissent: eadem semper bona, atque mala reperiebam; omnesque victores divitias contempsisse, et [o] victos cupivisse. Neque aliter quisquam extollere sese, et divina mortalis attingere potest; nisi

INTERPRETATIO.

[1] *Ac animus meus maximè nititur iis rebus quas alii timent, negotii, scilicet, magnitudine.*

NOTÆ.

a *Expellerentur.*] Ciacconius mallet *expellantur.*

b *Non.*] Supple, *Clementia fuerit.*

c *Fretus.*] Benè de Cæsare se ideò sperare innuit, quòd ille res soleat exequi difficillimas, viris enim cordatis difficultas animum auget.

d *Terræ.*] Potiùs est ut Sallustium, *Terrâ et mari,* scripsisse credamus. *Douza.*

e *Tantum.*] Cæsari iterum assentatur. Cæterùm maxima laus est, minima etiam cum maximis procurare.

f *Igitur.*] Non poterunt ad suum usum satìs hanc periodum excutere politici.

g *Corrupta.*] Supple *utì quidem nunc est:* neque verò intendit Sallustius, ut populus in eo permaneat.

h *Ab malo.*] Homines verò pravo otio perditi lues sunt et pestis reipublicæ.

i *Juventus.*] Optimè auctor, qui rerum caput attingit. Atque equidem haud istud dico per impudentiam, quasi in viro summè politico aliquid ausim alibi reprehendere; verùm quia quantùm in juventutem peccetur, pœnitet.

k *Usum.*] Non in totum sed illum quem antè habuit.

l *Decus.*] Cùm, non homines modò, sed omne quod est, esse porrò, et benè esse per naturam quærat; pronum est ut id illi ante omnia suum faciant, per quod reliqua comparantur. Ex quo perspicuum est, quàm pessimè et flagitiosè reipublicæ consulant; qui virtutem, honorem, omnia denique argento subjiciunt.

m *Clarissimi.*] In omnibus libris *clari* legi, auctor est Carrio.

n *Auctoribus.*] In quibusdam scriptum est *auctionibus,* pro quo Ciacconius reponit *auctibus,* phrasi Livio et Tacito usitatâ.

o *Victos.*] Scilicet in iis progressus facimus, quibus incumbibus; neque fieri potest ut, qui maximo cum labore accumulandis divitiis studuit, sine eo virtutem nactus fuerit.

omissis pecuniæ et corporis gaudiis, animo indulgens, non assentando, neque concupita præbendo, [a] perversam gratiam gratificans; sed in labore, patientiâ, bonisque præceptis, et factis fortibus exercitando. Nam domum, aut villam extruere, eamque signis, aulæis, aliisque operibus exornare, et omnia potiùs, quam semet visendum efficere; [b] id est, non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio est. Porrò ii, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem sine scorto quiescere, mos est; ubi animum, quem dominari decebat, servitio oppressêre: nequicquam eo posteà hebeti, atque claudo, pro exercitio uti volunt. Nam imprudentiâ pleraque, et se præcipitant. Verùm hæc, et omnia mala pariter cum honore pecuniæ desinent; si neque magistratibus, neque alia vulgo cupienda, venalia erunt. Ad hoc providendum est, quonam modo Italia, atque provinciæ tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. Nam idem omnia vastant, suas deserendo domos, et per injuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc, militia injusta, aut inæqualis sit; cùm alii triginta, pars nullum stipendium faciet: et frumentum id, quod anteà præmium ignaviæ fuit, per municipia, et colonias illis dare conveniet: cùm, stipendiis [c] emeritis, domos everterint. Quæ reipublicæ necessaria, tibique gloriosa ratus sum, quàm paucissimis absolvi. Non pejus videtur pauca nunc de facto meo disserere. Plerique mortales ad judicandum satìs ingenii habent, aut simulant; verùm tamen ad [d] reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus: vix satìs apertum os, aut lingua prompta videtur, quæ meditata pectore evolvat: quibus me subjectum haud pænitet, magìs [e] reticuisse pigeret. Nam sive hâc, seu meliore aliâ viâ perges; à me, quidem, pro virili parte dictum, et adjutum fuerit. Reliquum est optare, uti, quæ tibi placuerint, ea dii immortales approbent, benèque evenire sinant.

NOTÆ.

a *Perversam.*] Id est, Quæ plus doloris et mali afferat quàm voluptatis.

b *Id est.*] Utinam istud aliquando illi animo reputarent, qui se, per divitiarum abusum, non modò illustres fieri arbitrantur; sed, spretis insuper quibus gloriari velle videntur titulis, et Christi nomine, ejus membra sanguinemque, pro libitu, pedibus proculcant.

c *Emeritis.*] Id est, *postquam legibus destinatum tempus militiæ dedissent.*

d *Reprehendenda.*] Illos carpit qui suum studium et scripturam reprehendebant.

e *Reticuisse.*] Id est, *de iis non monuisse Cæsarem que optima esse credebat.*

DE REPUBLICA ORDINANDA.

ORATIO [a] II.

SCIO ego, quàm difficile, atque asperum factu sit, consilium dare regi, aut imperatori; postremò cuiquam mortali, cujus opes in excelso sunt: quippe cùm et illis consultorum [b] copiæ adsint; neque de futuro quisquam satìs callidus, satìsque prudens sit. Quin etiam sæpè prava magìs, quàm bona consilia prosperè eveniunt; [c] quia plerasque res fortuna ex lubidine suâ agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo rempublicam capessere, atque in eâ cognoscendâ multam, magnamque curam habui: non ita, utì magistratum modò caperem, quàm multi malis artibus adepti erant; [1] sed etiam utì rempublicam domi, militiæque, quantùmque armis, viris, opulentiâ posset, cognitum haberem. Itaque mihi, multa cum animo agitanti, consilium fuit, famam [d] modestiamque meam post tuam dignitatem habere; et cujus rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriæ accederet. Idque non temerè, aut ex fortunâ tuâ, decrevi; sed quia in te, præter cæteros, artem tuam egregiè mirabilem comperi; semper tibi majorem in adversis, quàm in secundis, rebus animum esse. Sed [e] per cæteros mortales illa res clarior est, quòd et priùs defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quàm tu faciendo quæ gloriâ digna essent. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promtu sit. Neque ego, quæ visa

INTERPRETATIO.

[1] *Sed etiam utì haberem rempublicam* cognitam, *et cognitum haberem quantùm* respublica *posset domi et militiæ*, *armis*, *viris*, *opulentiâ*.

NOTÆ.

a II.] Nemini, qui utramque orationem, seu epistolam legerit, dubium esse potest, quin hæc prior sit.

b *Copiæ.*] Maximam facit consulendi difficultatem consultorum numerus, dum ignarissimi loquacitate, aut pravo studio, bonorum consulto depravatum eunt.

c *Quia.*] Hinc fit ut imperiti perversa sua consilia veris anteponant, bonosque agitent.

d *Modestiamque.*] Iniqua plerumque hominum judicia et perversam voluntatem experiuntur qui aliis consulere satagunt: adeòque viam sibi munit Sallustius, ne per imprudentiam aut impudentiam Cæsari consilium dedisse videatur.

e *Per cæteros mortales.*] Alii habent *per deos immortales*.

sunt, de rep. tibi scripsi, quia mihi consilium, atque ingenium meum [a] ampliùs æquo probaretur; sed inter labores militiæ, interque prœlia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis urbanis. Namque tibi [b] si id modò in pectore consilii est, utì te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contrá [c] adversum consulem beneficia populi retineas: indigna virtute tuâ cogites. Sin in te ille animus est, qui jam à principio nobilitatis factionem disturbavit; plebem Rom. ex gravi servitute in libertatem restituit; in præturâ inimicorum arma inermis disjecit; domi militiæque tanta, et tam præclara facinora fecit, utì ne inimici quidem queri quidquam audeant, nisi de magnitudine tuâ: quin accipe tu ea, quæ dicàm [d] de summâ repub. quæ profectò aut tu vera invenies, aut certè haud procul à vero. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate, aut quia nihil eo maluit quàm quod tibi obesset, ita lapsus est, ut hostibus tela in manus jaceret: quibus ille rebus remp. conturbavit, eisdem tibi [e] restituenda est. Primùm omnium [f] summam potestatem moderandi, de vectigalibus, sumptibus, judiciis, senatoribus paucis tradidit; plebem Romanam, cujus anteà summa potestas erat, [g] nosque his quidem legibus, in servitute reliquit. Judicia, tametsi, [h] sicut anteà, tribus ordinibus tradita sunt: tamen iidem illi factiosi regunt, dant, adimunt, quæ lubet: innocentes circumveniunt: suos ad honorem extollunt. Non facinus, non probrum, aut flagitium obstat, quò miniùs magistratus capiant: quod commodum est trahunt, rapiunt; postremò, tanquam [i] urbe captâ, lubidine, ac licentiâ suâ, pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo [k] per servitium exercerent. Sed homines inertissimi, quorum omnis vis, virtusque in linguâ sita est; fortè, atque [l] alterius socordiâ dominationem oblatam insolentes agi-

NOTÆ.

a *Ampliùs æquo.*] Qui alteri consilium dat, superior esse videtur; illud excusat Sallustius.

b *Si id.*] Tacitè innuat injurias vindicandas, et supremam potestatem invadendam.

c *Adversum consulem.*] Marcellum intelligo, cùm Æmilium, alterum consulem pecuniâ Cæsar suum fecisset; his enim, non, ut quidam existimavit, Marcello, et Lentulo consulibus, scriptam fuisse hanc epistolam crediderim.

d *De summâ.*] Omnes libros *de summâ republica*, quomodo ferè prisci loquuti sunt, scriptum habere, testatur Carrio.

e *Restituenda.*] In omnibus libris *restituendam* legi testatur Carrio; phrasi antiquâ,

f *Summam.*] Si vera loquitur Sallustius, hinc, ideò tantum tribunitiam potestatem restituisse Pompeium intelligemus, quod eum anteâ fecisse vidimus, ut auram popularem captaret, volentibusque servitium imponeret.

g *Nosque.*] Ordinem equestrum intellige.

h *Sicut anteà.*] Lege Plautiâ plebi communicata judicia, ordini senatorio à Syllâ translata fuerant. Lege verò Aureliâ quam tulit L. Aurelius Cotta prætor, inter senatores, equites, et tribunos ærarios, judicia eadem, ex Pompeii voluntate divisa sunt.

i *Urbe captâ.*] *Ab hostibus,* scilicet, qui omnia pro libidine agunt.

k *Per servitium.*] Id est, *cum civibus, veluti cum servis, agendo.*

l *Alterius.*] Id est, *aliorum;* neque hìc quemquam singulatìm designat.

tant. Nam, quæ seditio, ac dissensio civilis, tot tamque illustres familias ab stirpe evertit? Aut quorum unquam victoriâ animus tam præceps, tamque immoderatus fuit? L. Sulla, cui omnia in victoriâ lege belli licuerunt; tametsi [a] â Sulpicio hostium partes muniri intelligebat: [b] tamen, paucis interfectis, cæteros beneficio, quàm metu, retinere maluit. At hercule nunc [c] cum Catone, L. Domitio, cæterisque ejusdem factionis; quadraginta senatores; multi præterea cum spe bonâ adolescentes; sicuti hostiæ, mactati sunt: cùm intereà importunissima genera hominum tot miserorum civium sanguine satiari nequiverunt: non orbi liberi, non parentes exactâ ætate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit: quin, acerbiùs indies malefaciendo, ac dicundo, dignitate alios, alios civitate, eversum irent. Nam quid ego de te dicam, [d] cujus contumeliam homines ignavissimi vitâ suâ commutare volunt? Scilicet neque illis tantæ voluptati est [e] (tametsi insperantibus accidit) dominatio, quanto mœrori tua dignitas; qui optatius habent, ex tua calamitate [1] periculum libertatis facere, quàm per te populi Rom. imperium maximum ex magno fieri. Quò magìs tibi etiam atque etiam animo prospiciendum est, quonam modo rem stabilias, communiasque. Mihi quidem quæ mens suppetit, eloqui non dubitabo. Cæterùm tui erit ingenii probare, quæ vera, atque utilia factu putes. In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut à majoribus accepi; in patres, et plebem. Anteà patribus summa auctoritas erat, vis multò maxima in plebe. Itaque sæpius

INTERPRETATIO.

1 *Qui magìs optant libertatem suam in discrimen adducere, ex calamitate tuâ, quàm Romanum imperium, ex magno, per te fieri maximum.*

NOTÆ.

a *â Sulpicio.*] Carrio veteribus libris, ut ille ait, manuductus pro *Sulpitio, supplicio* reposuit: idque auream correctionem vocat, quam quidem cuivis, qui sensum communem habeat, probatum iri non dubitat. Me verò minimè puduerit cum paucis, quibus sensus bonus fuerit, à communi recedere; eo præsertim inductus, quòd nisi, Sulpitii mentione, sententiam suam Sallustius, tanquam metis quibusdam coarctaverit, falsissima ejus oratio fuerit. Cæterùm, ad plenam hujus loci intelligentiam omnino videndus est Paterculus. Histor. lib. 2.

b *Tamen, paucis interfectis.*] Assumit auctor quod commodum, et, pro tempore, verum fuit; antequam Sylla in Asiam adversus Mithridatem proficisceretur. Illi verò in laudem vertit quod, tunc temporis, coactus fecit · alioqui post ultimam èt firmam victoriam, non alius unquam in cives Syllâ crudelior fuit.

c *Cum Catone.*] Intellige senatores à Catone, Domitio, aliisque ex factione Cæsari adversâ, interfectos fuisse; dummodo ne quid ex irâ et dolore, senatu motus Sallustius admisceat. Nota verò phrasim, quâ facilè, nec aliter quàm in re notissimâ utaris.

d *Cujus.*] Id est, *Qui neque vitam perdere dubitant, modò tibi aliquam faciant contumeliam.*

e *Tametsi.*] Major est autem ea voluptas quæ insperanti accidit.

in civitate [a] secessio fuit, semperque nobilitatis opes diminutæ sunt, et jus populi amplificatum. Sed plebes eò liberè agitabat, quia nullius potentia super leges erat; neque divitiis, aut superbiâ sed bonâ famâ, factisque fortibus, nobilis ignobilem anteibat: humillimus quisque in [b] armis, aut militiâ, nullius honestæ rei egens, satìs sibi, satìsque patriæ, erat. Sed, ubi eos paulatim expulsos agris, inertia, atque inopia incertas domos habere subegit; cœpêre alienas opes petere, libertatem suam cum republicâ venalem habere. Ita paulatim populus, qui dominus erat et cunctis gentibus imperitabat, dilapsus est; et pro communi imperio, privatìm sibi quisque servitutem peperit. Hæc igitur multitudo primùm malis moribus imbuta, deinde in artes, vitasque varias [c] dispalata, nullo modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capessandam rempub. Cæterùm, additis novis civibus, magna me spes tenet, fore, ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe cùm illis libertatis retinendæ, tùm his servitutis amittendæ, cura orietur. Hos ego censeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis constituas; ita et res militaris opulentior erit, et plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet. Sed non inscius neque imprudens sum, cùm ea res agetur; quæ sævitia, quæve tempestates hominum nobilium futuræ sint; cùm indignabuntur omnia funditùs misceri, antiquis civibus [d] hanc servitutem imponi, regnum denique ex liberâ civitate futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo, malum facinus in se committere, qui incommodo reip. gratiam sibi conciliet. [e] Ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id verò dubitare aggredi, socordiæ, atque ignaviæ duco. M. Livio [f] Druso semper consilium fuit, in tribunatu summâ ope niti pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores fierent: sed homines [g] factiosi, quibus dolus, atque malitia, fide cariora erant, ubi intellexerunt, per unum hominem [h] maximum beneficium multis mortalibus dari; videlicet et [1] sibi quisque conscius, malo

INTERPRETATIO.

[1] *Et scilicet quisque conscius sibi* se *esse animo malo atque infido, existimaverunt de Druso juxta ac de se.*

NOTÆ.

a *Secessio.*] De iis jam sæpiùs vidimus.

b *Armis.*] Ingeniosè, ad vitandam tautologiam, Sallustio indignam: Douza pro *armis*, unius literæ levi mutatione, *arvis* reposuit.

c *Dispalata.*] Id est, *dispersa*, cùm aliud alii genus vitæ sequerentur.

d *Hanc servitutem.*] Id est, *hæc omnia in civitatem induci, ut veteribus civibus servitus imponeretur.*

e *Ubi bonum.*] Directè dixisset, *Ubi bonum etiam publicè usui est*; verum honestiùs expressit, cùm primò publici boni rationem habuit.

f *Druso.*] Politicum virum de isto Velleium adivisse nequaquam pigebit.

g *Factiosi.*] De nobilibus loquitur, itemque senatu, qui Drusum senatui ipsi faventem per invidiam oppresserunt.

h *Maximum.*] Civitatem scilicet.

atque infido animo esse; de M. Livio Druso juxta, ac de se, existimaverunt. Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, [a] contrà eam nixi, [b] sua ipsius consilia disturbaverunt. Quò tibi, imperator, majore curâ fideque amici, et multa præsidia paranda sunt. Hostem adversum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare, bonis in promptu est. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem revocata plebes erit, in eâ re maximè animum exercitatio, utì colantur boni mores; concordia inter veteres et novos coalescat. Sed multò maximum bonum patriæ, civibus, tibi, liberis, postremò humanæ genti, pepereris; si studium pecuniæ aut sustuleris, aut, quoad res feret, minueris. Aliter neque privata res, neque publica, neque domi, neque militiæ, regi potest. Nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina, neque artes bonæ, neque ingenium ullum satìs pollet; quin animus magìs, aut minùs maturè, postremò tamen succumbit. Sæpè jam audivi, qui reges, quæ civitates et nationes, per opulentiam magna imperia amiserint; quæ per virtutem inopes ceperant. Id adeò haud mirandum est. Nam ubi bonus deteriorem divitiis magìs clarum, magìsque acceptum videt; primò æstuat, multaque in pectore volvit: sed ubi [c] gloria honorem magìs in dies, virtutem opulentia vincit; animus ad voluptatem à vero deficit. Quippe [d] gloriâ industria alitur; ubi eam dempseris, ipsa per se virtus amara, atque aspera, est. Postremò [e] ubi divitiæ claræ habentur, ibi omnia bona vilia sunt; fides, probitas, pudor, pudicitiā. Nam ad virtutem [f] una, et ardua via est; ad pecuniam, [1] quâ cuique lubet, nititur; et malis, et bonis rebus ea creatur. Ergò in primis auctoritatem pecuniæ demitto: [g] neque de capìte, neque honore, ex copiis quisquam magìs, aut minùs, judicaverit; si neque prætor, neque

INTERPRETATIO.

[1] Quisque *nititur ad pecuniam* viâ *quâ cuique lubet.*

NOTÆ.

a *Contrà eam.*] Adeoque reipublicæ qui benefacit illud quoque dissimulare debet; ne ipsius beneficii invidiâ, etiam ab iis quibus benefacit, opprimatur.

b *Sua ipsius.*] Alii, *Sua et ipsius*; Gronovius mallet. *Sua ipsorum.* Cæterùm locus politicorum, si alius uspiam, meditatione dignus.

c *Gloria.*] Inanis illa, scilicet, cujus fundamentum non est virtus.

d *Gloriâ.*] Hìc verò gloriam veram, aut quamlibet intellige.

e *Ubi.*] Jamdiu usque adeò istud comprobatum est, ut omnium sæculorum, et totius orbis, oraculum videatur: interim eo spreto, hodieque propemodum omnes pereunt.

f *Una.*] Et istud consideratione dignum simplex est siquidem et simplicissima virtus; atque in angustum ita coarctata, ut neque in hanc, neque in illam, partem deflectere queat.

g *Neque de capite.*] Id est, *nullus dignitatem, vel existimationem auxerit, vel minuerit; quòd divitiis auctus, vel destitutus, fuerit.*

consul, ex opulentiâ, verùm ex dignitate, creatur. [a] Sed de magistratu facilè populi judicium sit. Judices à paucis probari, regnum est; ex pecuniâ legi, inhonestum. Quare omnes primæ [b] classis [c] judicare placet, sed [d] numero plures quàm judicant. Neque [e] Rhodios, neque alias civitates, unquam suorum judiciorum pœnituit: ubi promiscuè dives, et pauper, [f] utì cuique fors tulit, de maximis rebus, juxtà ac de minimis, disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurdè placet lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat; ut ex confusis quinque classibus sorte [g] centuriæ vocarentur. Ita coæquati dignitate, pecuniâ, virtute anteire alius alium properabit: nec ego magna remedia contrà divitias statuo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum usus est: malitia præmiis exercetur. Ubi ea dempseris, nemo omnium [1] gratuitò malus est. Cæterùm avaritia, bellua fera, immanis, intoleranda est: quæ intendit, oppida, agros, fana, atque domos, vastat; divina cum humanis permiscet: neque exercitus neque mœnia obstant, quò minùs vi suâ penetret: famâ, pudicitiâ, liberis, patriâ, atque parentibus, cunctos mortales spoliat. Verùm, si pecuniæ decus ademeris; magna illa vis avaritiæ facile bonis moribus vincetur. Atque hæc ita sese habere, tametsi omnes æqui atque iniqui memorent; tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est; cujus si dolum caveris, alia omnia [2] in proclivi erunt. Nam hi, si virtute satìs valerent, magìs æmuli bonorum, quàm invidi, essent. Quia desidia, et inertia, et stupor eos, atque torpedo, invasit; strepunt, obtrectant, alienam famam suum dedecus existimant. Sed, quid ego plura, quasi de ignotis, memo-

INTERPRETATIO.

1 *Nemo omnium est malus pro nihilo.*
2 *Alia omnia erunt facilia.*

NOTÆ.

a *Sed de.*] Id est, *populus cognoscat quinam ad judicandum idonei fuerint.*

b *Classis.*] Classis pars est civium, ex censu in ordinem relata. In quinque verò classes cum capite censorum centuriâ universum populum Romanum Servius Tullius distribuit; quarum classium prima, ut opulentissima, ita et potentissima, erat.

c *Judicare.*] Id est, *Dignos reputare quibus judicandi munus conferatur.*

d *Numero.*] Id est, plures ex primâ classe constituendos, qui re ipsâ populo jus dicerent.

e *Rhodios.*] Rhodus nobilis est insula maris Mediterranei, inter Cyprum et Cretam.

f *Utì cuique.*] *Cuique* faciliùs toleraret Gronovius, si sequeretur *cecidit*, non *tulit*; itaque illi potiùs placet, *utcumque fors tulit*; nihil tamen necesse habeo mutare.

g *Centuriæ.*] Non modò in classes populum Romanum Servius divisit, sed et classes in centurias. Ut verò divitibus maximam faceret potestatem, primæ classi dedit prærogativam, ut prima suffragium ferret: ex quo plerumque eveniebat, cùm ea reliquis omnibus præpolleret ut rarò ab aliis classibus suffragium peteretur. Gracchus, ut plebi primum et antiquum suum jus restitueret, volebat ut sorte centuriæ ad suffragia vocarentur. Verùm de his omnibus omnino adire opus est eos, qui ea ex professo tractaverunt.

rem? M. Bibuli [a] fortitudo, atque animi vis, in consulatum erupit: hebes linguâ magìs malus, quam callidus, ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus, maximum imperium, maximo dedecori fuit? An L. [b] Domitii magna vis est, cujus nullum membrum à flagitio aut facinore vacat? Lingua vana, manus cruentæ, pedes fugaces; quæ honestè nominari nequeant, inhonestissima. Unius tamen M. Catonis ingenium versutum loquax, callidum, haud contemno. Parantur hæc disciplinâ [c] Græcorum. Sed virtus, vigilantia, labos, apud Græcos nulla sunt. Quippe, cùm domi libertatem suam, per inertiam amiserint; censesne eorum præceptis imperium haberi posse? Reliqui de factione sunt inertissimi nobiles; in quibus, sicut in statuâ, præter nomen, nihil est additamenti. L. Posthumius, et M. Favonius, mihi videntur quasi magnæ navis supervacua onera esse, ubi salvi pervenire [d] visi sunt; si quid adversi ccortum est, de illis potissimùm [e] jactura fit, quia pretii minimi sunt. Quoniam nunc, utì mihi videor, de plebe renovendâ, corrigendâque, disserui: de senatu, quæ tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi ætas ingeniumque adolevit haud fermè armis, atque equis, corpus exercui, sed animum in literis agitavi: quod naturâ firmius erat, id in laboribus habui. Atque ego in eâ vitâ multa legendo, atque audiendo, ita comperi; omnia regna, civitates, nationes, usque eò prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt: ubicumque gratia, timor, voluptas, ea corrupêre, post paulo imminutæ opes, deinde ademptum imperium, postremò servitus imposita est. Equidem ego sic apud animum meum statuo; cuicumque in suâ civitate amplior, illustriorque locus, quàm aliis est, ei magnam curam esse reip. Nam cæteris salvâ urbe, tantummodo libertas tuta est: qui per virtutem sibi divitias, decus, honorem, pepererunt; ubi paulùm inclinata resp. agitari cœpit, multipliciter animus curis, atque laboribus, fatigatur; aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem defensat; omnibus locis adest, festinat; quanto in secundis rebus florentior fuit tanto in adversis asperiùs, magìsque anxiè agitat. Igitur ubi plebes senatui, sicuti corpus animo, obedit, ejusque consilia consequitur; patres consilio valere decet, populo supervacanea est calliditas. Itaque majores nostri, cùm bellis asperrimis premerentur, equis, viris, pecuniâ amissâ, nunquam defessi sunt armati de imperio certare. Non inopia ærarii, non vis hostium, non

NOTÆ.

a *Fortitudo.*] Ironia est.

b *Domitii.*] Ænobarbi nomine, qui consul ante aliquot annos fuerat.

c *Græcorum.*] Certè non ita de Sallustio merita erat Græcia.

d *Visi sunt.*] Vetus editio, ut testatur Carrio, habet *usi sunt*, pro quo Vaticana corrigit *usui sunt:* Lipsius ingeniosâ sanè conjecturâ reponit *viri sunt.* Fortè nihil mutandum.

e *Jactura fit.*] Id est, *in profundum abjiciantur.*

adversa res, ingentem eorum animum subegit; quin, quæ virtute ceperant, simul cum animâ retinerent. Atque ea magìs fortibus consiliis, quàm bonis prœliis, patrata sunt. Quippe apud illos [a] una resp. erat: ei consulebant: factio contra hostes parabatur; corpus atque ingenium, patriæ, non suæ quisque potentiæ, exercitabat. At hoc tempore, contrà homines nobiles, quorum animos socordia, atque ignavia, invasit; ignari laboris, hostium, militiæ, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio anteà dubia resp. stàbiliebatur; oppressi, ex alienâ libidine, hùc atque illùc fluctuantes agitantur: interdum alia, deinde alia, decernunt: ut eorum, qui dominantur, simultas, ac arrogantia fert, ita bonum, malumque publicum existimant. Quòd si aut libertas æqua omnium, aut sententia [b] obscurior esset; majoribus opibus resp. et minùs potens nobilitas esset. Sed quoniam coæquari gratiam omnium difficile est; quippe cùm [c] illis majorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas; cætera multitudo pleraque inscia: sit sententia eorum à metu libera. Ita occultò sibi quisque alterius potentia [d] carior erat. Libertas juxta bonis, et malis, strenuis, et ignavis optabilis est. Verùm eam plerique metu deserunt, stultissimi mortales; [e] quod in certamine dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero auctus [f] per tabellam sententiam feret. Tabella [g] obtentui erit, quò magis animo libero facere audeat: [h] in multitudine, et præsidii plus et usûs amplior, est. Nam ferè his tempestatibus, alii judiciis publicis, alii privatis suis, atque amicorum negotiis implicati, haud sanè

NOTÆ.

a *Una.*] Id est, *quæ in factiones non erat diversa.* Salus est profectò omnium membrorum societas et communicatio; pestis discordia et abalienatio.

b *Obscurior.*] Obscurior est ipse Sallustius, dum minùs obscuram queritur aliorum sententiam. Badius intelligit de obsequio, quo omnes ferè ergà paucos tenebantur, quodque illis minùs cognitum fuisse auctor desideràsset. Ego verò hìc agi crediderim de suffragiis, quæ per tabellas, de quibus etiam posteà Sallustius loquitur, ferebantur; ne cujusquam sententia ab ullo cognosci posset.

c *Illis.*] Nobilibus, scilicet.

d *Carior.*] Id est, *cùm singulis per tabellam, nemine conscio sententiam suam dicere licuerit, omnes sibi et reipublicæ magìs quàm paucorum superbiæ, suffragio suo consulent.*

e *Quod.*] Servitutem intelligit, quæ, quam in partem cadat, quamdiu pro libertate certatur, nullius scire potest.

f *Per tabellam.*] Non unus fuit semper apud Romanos sententiam suam dicendi modus, ut neque apud alias gentes. Voce primò, deinde, ut major libertas esset, per tabellas, suffragium suum ferebant. Quâ de re, vide, in primis, Delectum Latinitatis Moneto Jesuitæ attributum.

g *Obtentui.*] Badius exponit *ad obtinendum.* Ego ita intelligo ut tabella quasi velum fuerit et operimentum, sub quo latitantes liberè suffragia sua dixerint. *Obtentui*, id est, *obtendendum et obtegendum.*

h *In multitudine.*] Istud verò disquisitione multâ opus habet, atque pro multiplici rerum et personarum ratione est limitandum.

[a] reip. consiliis adfuerunt; neque eos magìs occupatio, quàm [b] superba imperia destinuêre. Homines nobiles cum paucis senatoriis, quos [c] additamenta factionis habent, quæcumque libuit probare, reprehendere, decernere, ea, utì libido tulit, fecêre. Verùm ubi, numero senatorum aucto, per tabellam sententiæ dicentur; illi superbiam suam dimittent, ubi iis obediendum erit, quibus anteà crudelissimè imperitabant. Forsitan, imperator, perlectis literis desideres, quem numerum senatorum fieri placeat; quoque modo in multa, et varia officia distribuatur: et [d] quoniam judicia primæ classis mittenda putem, quæ [e] descriptio, qui numerus, in quoque genere, futurus sit. Ea mihi omnia generatim describere haud difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summâ consilii, idque tibi probandum verum esse. Si hoc [f] itinere uti decreveris, cætera in promptu erunt. Volo ego consilium meum prudens, maximèque usui esse. Nam ubicumque tibi res prospera cedet, ibi mihi bona fama eveniet. Sed me illa magìs cupido exercet, utì quocumque modo, et quamprimùm, resp. adjuvetur. Libertatem gloriâ cariorem habeo; atque ego te oro, hortorque, ne [1] clarissimus imperator, Gallicâ gente subactâ, populi Rom. summum atque invictum imperium tabescere vetustate, ac per summam discordiam dilabi, patiaris. Profectò, si id accidat, neque tibi nox, neque dies, [g] curam animi sedaverit; quin in somniis [2] exercitus, furibundus, atque amens, alienatâ mente feraris. Namque mihi pro vero constat, omnium mortalium vitam divino numine [3] invisi; neque bonum, neque malum facinus cujusquam pro nihilo haberi; sed ex naturâ, diversa præmia bonos, malosquè, sequi. Interea fortè ea tardiùs procedunt: suus cui-

INTERPRETATIO.

[1] *Ne cùm sis clarissimus imperator*, &c.

[2] *Quo minùs in somniis vexatus, furibundus, atque amens, emotâ mente feraris.*

[3] *Namque pro certo comperi, omnium mortalium vitam divino numine cerni.*

NOTÆ.

a *Reip. consiliis.*] Quibus de reipublicæ bono disceptabatur.

b *Superba.*] Quòd paucorum nollent subservire superbiæ.

c *Additamenta.*] Ita loquitur de ministris et satellitibus superbiæ paucorum, hoc est de iis, qui cæco obsequio potentioribus, in omnibus suffragabantur.

d *Quoniam.*] Id est, *quid de illis faciendum.*

e *Descriptio.*] Gall. *Qu'en sera le departement.*

f *Itinere.*] Id est, *si prout ego admonui, ita facere decreveris.*

g *Curam.*] Conscientiæ angores intelligit. Cæterùm summâ arte scopum suum Sallustius dissimulat. Eò spectat tota oratio, ut summum imperium Cæsar occupet, sperans se per eum, illos persecuturum, à quibus senatu motus fuerat. Plurimas ad hanc rem causas subtexuit, at gloriam potissimùm, quâ ferè solâ Julius movebatur. Neque id tantùm, cum virtute gloriam ita copulat, ut nisi obtemperet magnanimus imperator; non modò gloriæ, sed virtuti, sed patriæ, terga vertisse videatur.

que animus ex conscientiâ spem præbet. Quòd si tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet hæc tibi dicerent: O Cæsar, nos te genuimus, [1] fortissimi viri, in optimâ urbe, decus, præsidiumque nobis, hostibus terrorem. Quæ multis laboribus, et periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum animâ simul tradimus, patriam maximam in terris; domum, familiamque in patriâ clarissimam; prætereà bonas artes, honestas divitias: postremò omnia honestamenta pacis; et præmia belli. Pro his amplissimis beneficiis non flagitium à te, neque malum facinus, petimus; sed uti libertatem eversam restituas. Quâ re patratâ, profectò per gentes omnes fama virtutis tuæ volitabit. Namque hâc tempestate, tametsi domi militiæque præclara facinora egisti: tamen gloria tua cum multis viris fortibus æqualis est: si verò urbem amplissimo nomine, et maximo imperio, prope jam ab [2] occasu restitueris: quis te clarior, quis major, in terris fuerit? Quippe si morbo jam, aut fato huic imperio secus accidat; cui dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, cædes, oriantur? Quòd si tibi bona lubido fuerit, patriæ, parentibus, gratificandi; postero tempore, rep. restitutâ, super omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vitâ clarior erit. Nam vivos interdum fortuna, sæpè invidia, fatigat: ubi anima naturæ cessit, demptis obtrectationibus ipsa se virtus magìs magìsque extollit. Quæ mihi utilia factu visa sunt, Cæterùm deos immortales obtestor, uti, quocumq; modo ages, ea res tibi, reique publicæ, prosperè eveniat.

INTERPRETATIO.

[1] *Nos fortissimi viri genuimus te in urbe optimâ, ut sis nobis decus*, &c.

[2] *Si verò restitueris propè jam ab interitu urbem, cui nomen est amplissimum*, &c.

C. SALLUSTII CRISPI

IN M. TULLIUM CICERONEM

DECLAMATIO.

GRAVITER, et iniquo animo, maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem judicio magìs, quàm morbo animi, petulantiâ istâ utì. Sed, quoniam in te neque modum, neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi: utì, si quam maledicendo voluptatem cepisti, eam [a] male audiendo amittas. Ubi querar? Quos implorem, P. C. diripi

NOTÆ.

a *Male.*] De te, scilicet.

remp. atque [a] audacissimo cuique esse [b] perfidiæ! An apud populum Rom. qui ita largitionibus corruptus est, ut sese, ac fortunas suas venales habeat? An apud vos, P. C. quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo, ludibrio est? Ubi M. Tullius leges, judicia populi Rom. [c] defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familiâ viri clarissimi Scipionis Africani; ac non reptitius, accitus, ac paulò antè insitus, huic urbi civis. An verò, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? An non ita à pueritiâ vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri [d] collibuisset? Scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiæ jacturâ perdidicisti? Itaque minimè mirandum est, si eam flagitiosè venditas, quam turpissimè parâsti. Verùm, ut opinor, [e] splendor domesticus tibi animos attolit: uxor sacrilega, ac perjuris delibuta: filia matris pellex, tibi jucundior, atque [f] obsequentior, quàm parenti par est. Domum ipsam tuam vi, et rapinis, funestam tibi ac tuis comparasti: videlicet utì nos commonefacias, quam conversa sit resp. cùm in eâ domo habitas, homo flagitiosissime, quæ P. Crassii, viri consularis, fuit. Atque hæc cùm ita sint, tamen Cicero [g] se dicit in consilio deorum immortalium fuisse; indè missum huic urbi, civibusque, custodem, [h] absque carnificis nomine, qui civitatis [i] incommodum in gloriam suam ponit: quasi verò non illius conjurationis causa fuerit consulatus tuus, et idcirco resp. disjecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magìs extollunt, quæ post consulatum cum Terentiâ uxore de rep. consuluisti, cùm legis [k] Plautiæ judicia domi faciebas; ex conjuratis alios morte, alios pecuniâ condemnabas: cùm tibi alius [l] Tusculanam, alius [m] Pompeianam villam, ædificabat; alius

NOTÆ.

a *Audacissimo.*] Totum istud in unum Ciceronem recidit.

b *Perfidiæ.*] Badianus codex habet *perfidiæ locum.* Verùm optimè viderunt alii hanc ex margine irrepsisse in textum, imperitiâ, explicationem. Cæterùm sensus satis patet.

c *Defendit.*] Ut Ciceronem dedecoret, vult collapsam penitùs videri rempublicam, in quâ ille dominetur.

d *Collibuisset.*] Turpitudinem notat masculam.

e *Splendor.*] Ironia.

f *Obsequentior.*] Obscœna et flagitiosa honestè (modò et verè) carpit.

g *Se dicit.*] Perversè istud ex Ciceronis orationibus extortum.

h *Absque carnificis nomine.*] Ideo dicit, quòd Cicerone invigilante, Lentulus aliique Catilinæ populares in carcere necati fuerint.

i *Incommodum.*] Verum est ob imminentem reipublicæ à Catilinâ calamitatem, consulatum M. Tullio mandatum fuisse; eumque ex eo gloriam maximam nactum esse: at quam subtiliter, tam et perversè, crimen parricidarum cum Ciceronis laude quisquis hic est declamator, confundit.

k *Plautiæ.*] Hæc à Plautio, tribuno plebis, adjuvante Catulo, lata est; ut de eorum capite quereretur, qui adversus rempublicam conjuravissent, &c.

l *Tusculanam.*] Tusculum oppidum fuit Latii, non longè à Româ ad ortum, ubi Cicero villam illo nomine habuit.

m *Pompeianam.*] Duodecimo, plùs minùs à Neapoli, milliario.

domum emebat: qui verò nihil poterat, is erat calumniæ proximus; is aut domum tuam óppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat: denique de eo tibi [a] compertum erat. Quæ si tibi falsa objicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis; quid tibi litibus accreverit; quâ ex pecuniâ domum paraveris, Tusculanam, et Pompeianam infinito sumptu ædificaveris. Aut, si retices; cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et visceribus civium paraveris? Verùm, ut opinor, homo novus [b] Arpinas, [c] ex C. Marii familiâ, ejus virtutem imitatur: contemnit simultatem hominum nobilium, populi R. curam habet: neque terrore, neque gratiâ, commovetur. Illud vero amicitiæ tantum, ac virtutis [d] est animi? Immo verò homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus; modò harum, modò illarum, partium: fidus nemini; levissimus senator, mercenarius patronus; cujus nulla pars corporis â turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissimæ, gula immensa, pedes fugaces; quæ honestè nominari non possunt, [e] inhonestissima. Atque is, cùm ejusmodi sit, tamen audet dicere: [f] *O fortunatam natam me consule Romam!* Te consule fortunatam, Cicero? Immò verò infelicem et miseram, quæ crudelissimam [g] proscriptionem civium perpessa est: cùm tu, perturbatâ rep. metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuæ cogebas: cùm omnia judicia, omnes leges in tuâ lubidine erant; cùm tu, sublatâ lege [h] Porciâ, ereptâ libertate, omnium nostrûm vitæ, necisque, potestatem ad te unum [i] revocaveras. Atque parum est, quòd impunè fecisti, verùm etiam commemorando exprobras; neque licet [k] oblivisci servitutis suæ. [l] Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quod libet; satìs est perpessos esse; etiàmne aures nostras [m] odio tuo onerabis? Etiàmne molestissimis verbis infectaberis! *Cedant arma*

NOTÆ.

a *Compertum erat.*] Id est, *Certò sciebas eum conjurâsse; deinde et ipsum eundem morti addicebas.*

b *Arpinas.*] Irrisio est.

c *Ex C. Marii.*] Ideò dicit, quòd et Marius, cujus virtus maximè enituerat, Arpino oriundus esset.

d *Est animi.*] Id est, *an eas tantùm habet virtutes Cicero?*

e *Inhonestissima.*] Jam suprà eadem exprobravit.

f *O fortunatam.*] Versus scripsit Cicero de suo consulatu, quorum hic unus est, quem Juvenalis non obscurè tanquam ridendum reprehendit.

g *Proscriptionem.*] Dicit non justè multatos fuisse qui cum Catilinâ conjuraverant. Non irâ arbitrati sunt boni cives: interim ob servatam tunc temporis rempublicam à Clodio et aliis seditiosis ad exilium Cicero compulsus est.

h *Porciâ.*] De eâ vide suprà, p. 44.

i *Revocaveras.*] Per senatûs decretum, *Viderent consules ne quid respublica detrimenti caperet.* Nam ipse urbis præsidio relictus fuit, Antonius Collega conjuratos persequutus est.

k *Oblivisci.*] Hoc ideò dicit, quòd Cicero diligentiæ suæ in liberandâ republicâ sæpiùs mentionem fecerat.

l *Egeris.*] Quasi dicat, *Esto, quando ita placitum superis, rempublicam disjeceris; ne insuper calamitatem nobis toties objicias.*

m *Odio.*] Hîc vim habet peculiarem; significat enim odium, importunitatem ex re maximè òdiosâ.

togæ, [1] *concedat laurea linguæ*. Quasi verò togatus, et non armatus, ea, quæ gloriaris, confeceris; atque inter te, Syllamque dictatorem, præter nomen imperii, quidquam interfuit. Sed quid ego plura de tuâ insolentiâ commemorem, quem [a] Minerva omnes artes edocuit, Jupiter optimus maximus in consilio deorum admisit, Italia exulem humeris suis deportavit. Oro te, [b] Romule Arpinas, qui egregiâ tuâ virtute omnes [c] Paulos, Fabios, Scipiones, superasti; quem tandem locum in hâc civitate obtines? Quæ tibi [d] partes reip. placent? [e] Quem amicum, quem inimicum habes? [f] Cui in civitate fecisti insidias ancillares? Quo jure, cùm de exsilio tuo Dyracchio redîsti, eum sequeres? Quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiæ faves; qui tibi antè optimates videbantur, eosdem nunc dementes, ac furiosos, vocas. [g] Vatinii causam agis: [h] de Sextio malè existimas: [i] Bibulum petulantissimis verbis lædis: laudas Cæsarem: quem maximè odisti, ei maximè obsequeris: [k] aliud stans, aliud sedens, de rep. sentis: his maledicis, [l] illos fidisti, levissime transfuga: neque in hâc, neque in illâ, parte fidem habes.

INTERPRETATIO.

[1] *Corona ex lauro tradatur linguæ et eloquentiæ.*

NOTÆ.

a *Minerva.*] Alio nomine Pallas dicta est, dea belli et sapientiæ. Ciceronem verò irridet auctor, quasi se à Minervâ edoctum jactitâsset.

b *Romule.*] Per amaram irrisionem.

c *Paulos.*] Illustrissimos viros recenset, ut Ciceronem irrideat. Notiores verò sunt omnes, quàm ut quidquam de iis dicatur.

d *Partes.*] Vult auctor Ciceronem maximum videri tenebrionem, et, ut posteà dicit, levissimum transfugam; qui modò cum his, modò faciat cum illis; hodiè cum uno, cràs cum altero conjunctus sit.

e *Quem amicum.*] Hunc locum non intelligere se ingenuè fatetur Glareanus, vir alioqui doctissimus; quod quidem mirarer, nisi quotidie ad res apertissimas caligare oculos sentiremus. Sensus verò est, Ciceronem eo modo cum omnibus vixisse, ut quinam amici, quinam inimici, essent, nullus posset cognoscere; non enim placet Thysii expositio.

f *Cui.*] Videtur aliquem ante alios indicare, cui Cicero ancillarum more serviverit; eumque, cùm Cæsar tunc temporis Româ abesset, crediderim fuisse Pompeium; neque enim ejus semper et Ciceronis una et eadem fuit voluntas.

g *Vatinii.*] Tribunus fuit plebis, senatui maximè exosus, in quem Cicero orationem habuit.

h *De Sextio.*] Pro isto eam quam modò diximus Cicero habuit orationem.

i *Bibulum.*] Hic cum Cæsare consul fuit, eique frustrà restitit, cùm legem agrariam rogaret: tum verò inter Ciceronem et Cæsarem non conveniebat.

k *Aliud stans.*] Id est, *aliud dicis, aliud sentis*; stantes enim sententiam suam dicebant in senatu.

l *Illos odisti.*] Id est, *eos, quibus assentaris odisti.*

IN SALLUSTIUM DECLAMATIO:

Quæ Ciceroni falsè tribuitur.

EA demum magna voluptas est, Crispe Sallusti, æqualem, et parem verbis vitam agere; neque quidquam tam obscœnum dicere, cui non ab initio pueritiæ omni genere facinoris ætas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim, qui ita vivit, utì tu, aliter ac tu, loqui potest; neque, qui tam illoto sermone utitur, vitâ honestior est. Quò me vertam, P. C.? Unde initium sumam? Majus enim mihi dicendi onus imponitur, quò notior est uterque nostrûm. Quòd si aut de meâ vitâ, atque actibus nostris, huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si hujus facta, mores, omnem ætatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic objicio. Id vos, si fortè offendimini, justiùs huic, quàm, mihi, succensere debetis, qui [a] initium introduxit. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minimè mentitus esse videar. Scio me, P. C. in respondendo non habere magnam exspectationem, quòd nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recogniturós: quîs et meæ, et vestræ jam et ipsius, aures calent. Verùm eò magìs odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum; sed ita ingressus est, utì neque ab alio vinci possit, neque ipse se omninò reliquâ ætate [b] præterire. Itaque nihil aliud studet, nisi, utì lutulentus sus, cum quovis velitari. Longè verò fallitur opinione. Non enim procacitate linguæ vitæ sordes eluuntur, sed est quædam [c] calumnia, quam unusquisque nostrûm, testante animo suo, fert de eo, qui falsum crimen bonis objectat. Quòd si vita istius [d] memoriam vinceret, aliam P. C. non ex oratione ejus, sed ex moribus, spectare debetis. Jam dabo operam quàm maximè potero, utì breve id faciam. Neque hæc altercatio nostra vobis inutilis erit, P. C. Plerumque enim resp. privatis crescit inimicitiis, ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere. Primùm igitur, quoniam omnium majores Crispus Sallustius [e] ad unum

NOTÆ.

a *Initium introduxit.*] Queritur uterque et Sallustius et Cicero, quod, sibi ab altero injuriâ oblatâ, prior lacessitus fuerit: quod quidem, præter alia, me maximè movet ut credam, declamationes istas à quibusdam declamatoribus scriptas tantùm, non recitatas, fuisse. Sed eâ de re, quibus tantum erit otii, docti judicabunt.

b *Præterire.*] Malefaciendo, scilicet.

c *Calumnia.*] *Reproche.*

d *Memoriam.*] Id est, *Si obliti fueritis qualis fuerit vita istius, et quomodo anteà vixerit.*

e *Ad unum exemplum et regnum.*] Diu certè hîc hæsi, ut, quid sibi vellet, auctor, divinarem. Tandem arbitratus sum, ad ista Sallustii verba, *Oro te, Romule*

exemplum et regnum quærit; velim mihi respondeat, numquid, quos protulit, Scipiones, et [a] Metelli [b] antè fuerint aut opinionis, aut gloriæ, quàm eos res gestæ suæ, et vita innocentissimè acta commendavit? Quòd si hoc fuit illis initium nominis, et dignitatis; cur non æque de nobis existimetur, cujus et res gestæ illustres sunt, et vita integerrimè acta? Quasi verò tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus! Quòd si esses, nonnullos jam tuæ turpitudinis pigeret. Ego meis majoribus virtute mea præluxi, uti, si priùs noti non fuerint, à me accipiant initium memoriæ suæ: tu tuis vitâ, quàm turpiter egisti, magnas offudisti tenebras; ut etiam, si fuerint egregii cives, certè venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros objectare. Satiùs est enim, me meis rebus gestis florere, quam majorum opinione niti; et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium, et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, P. C. qui jam decesserunt, omnique odio carent, et invidiâ; sed cum iis, qui mecum unà in republicâ versati sunt. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus; (non hanc dico popularem ambitionem, cujus me principem confiteor; sed illam perniciosam contrà leges, cujus primos ordines Sallustius duxit) aut in gerendis magistratibus; aut in judicandis maleficiis tam severus; aut in tuendâ republicâ tam vigilans, [c] quàm tu proscriptionem vocas; credo quòd non omnes tui similes incolumes in hâc urbe vixissent. At quanto meliore loco respublica tuenda staret, si tu, par ac simili, scelestorum civium, unà cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falsò scripsi, *Cedant arma togæ;* qui togatus armatos, et pace bellum, oppressi; An illud mentitus sum, *Fortunatam me consule Romam;* qui tantum intestinum bellum, et domesticum urbis incendium, exstinxi? Neque te tui piget, homo levissime, cùm ea culpas, quæ in historiis mihi gloriæ ducis? An turpius est, P. C. scribentem mentiri, quàm illum palàm hoc ordine dicentem? Nam quod meam [d] ætatem increpuisti, tantùm me abesse puto ab impudicitiâ, quantùm tu abes à pudicitiâ. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam utì vitium objicere? Cujus semper

NOTÆ.

Arpinas, qui egregiâ tua virtute omnes Paulos, Fabios, Scipiones, superâsti, &c. Ciceronem respexisse; eumque significare voluisse, pravè et ineptè ab adversario factum, quòd sibi Ciceroni Romuli nomen imposuerit: quasi, ut clarus fieret necesse habuerat, vel majores claros ostendere, vel Romulum esse.

a *Metelli.*] Fortè istius, potiùs quàm Pauli aut Fabii, mentionem facit; quia præcipuè per ipsius Sallustii historiam clarissimus evasit.

b *Antè fuerint.*] Id est, *antè, hominum existimationem, aut gloriam, consequuti fuerint.*

c *Quam.*] Pro *quod. Quod; Tueri,* scilicet, *Rempublicam, tu, Crispe Sallusti, vocas proscriptionem.* Relativum *quam* cum *proscriptionem* construxit.

d *Ætatem.*] Id est, *adolescentiam.*

nocens eguisti patrocinio. An ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? An ulla alia putas esse rudimenta, et incunabula, virtutis, quibus animi ad gloriæ cupiditatem aluntur? Sed minimè mirum est, P. C. si homo, qui desidiæ, ac luxuriæ, plenus sit; hæc utì nova, atque inusitata, miratur. Nam quod istâ inusitatâ rabie petulanter in uxorem, et in filiam meam invasisti, [a] quæ faciliùs mulieres se à viris abstinuerunt, quàm tu vir à viris, satìs doctè, ac peritè, fecisti. Non enim me sperâsti mutuam tibi gratiam relaturum, et vicissim tuas compellaturum. Unus enim satìs es materiæ habens, neque quidquam turpius est domi tuæ, quàm tu. Multùm te verò opinio fallit, qui mihi putâsti parare invidiam ex meâ re familiari; quæ multò mihi minor est, quàm habere dignus sim. Atque utinam ne tanta quidem esset quanta est; utì potiùs amici mei viverent, quàm ego testamentis eorum locupletior essem. Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori tribuni pl. cessi: utiliùs duxi, [b] quamvis fortunam unus experire, quàm universo populo R. civilis essem dissensionis causa: qui, posteà quàm [c] ille suum annum in rep. perbacchatus est; omniaque quæ commoverat, pace, et otio, resederunt; hoc ordine revocante, atque ipsâ rep. manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cùm omni reliquâ vitâ conferatur, animo quidem meo [d] superet, cùm universi vos, populusque R. frequentes adventui meo gratulatus est. Tanti me fugacem, [e] mercenarium patronum hi æstimaverunt. Neque hercule mirum est, [f] si ego semper justas omnium amicitias æstimavi. Non enim uni privatìm ancillatus sum, neque me addixi; sed, quantùm quisque reip. studuit, tantùm mihi fuit; aut amicus, aut inimicus. Ego nihil plùs volui valere, quàm pacem: multi arma sua timeri voluerunt. Ego nunquam volui quidquam posse, nisi pro vobis: multi ex vobis, potentiâ freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitiâ usus sum, qui non perpetuò reip. amicus fuit; neque me pœnitet, si aut potenti [g] Vatinio reo patrocinium pollicitus sum; aut Sextii insolentiam repressi; aut [h] Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Cæsaris favi. [i] Hæ laudes

NOTÆ.

a *Quæ.*] *Tum uxor, tum filia mea.*

b *Quamvis.*] *Vel iniquissimam.*

c *Ille.*] Tribunus scilicet, Clodius.

d *Superet.*] Id est, *Præstantior et jucundior videatur.* Sed vide, mihi, quæso, quomodo, non tantùm objecta diluat, sed in gloriam vertat.

e *Mercenarium.*] Istud objectaverat Sallustius, seu quisquis fuit ejus loco declamator.

f *Si.*] Pro *Quandoquidem.*

g *Vatinio.*] Respondet ad id quod Sallustius dixerat, Ciceronem Vatinii causam agere, postquam orationem contrà ipsum habuisset.

h *Bibuli patientiam.*] Tanta fuit, referente Suetonio, ut nonnulli, quòd ita Cæsari in consulatu cesisset, non *Caio Julio Cæsare, et Bibulo, consulibus;* sed *Caio et Julio*, per jocum, scriberent.

i *Hæ laudes.*] Virtuti, nimirum, et viris probis, quomodocunque favere; inde tantùm sibi amicos parare: illos, si priorem sanctitatem et vitæ innocentiam flagitiis

enim egregii civis, et unicæ sunt. Quæ si tu mihi utì vitia objicis, [a] temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, P. C. non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed, ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? Nunc, ad te utì revertar, Sallusti, patremque tuum præteream; qui si nunquam in vitâ suâ peccavit, tamen majorem injuriam reip. facere non potuit, quàm quòd te talem filium genuit. Neque tu si quid in pueritiâ peccasti, exsequar; ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit; sed qualem adolescentiam egeris: hâc enim demonstratâ, facile intelligetur, quàm petulanti pueritiâ, tam impudicus, et procax, adoleveris. Posteà quàm immensæ gulæ impudicissimi corporis quæstus sufficere non potuit; et ætas tua jam ad ea [b] patienda, quæ alteri facere collibuisset, exoleverat: cupiditatibus infinitis efferebaris, utì, quæ ipse corpori turpia non duxisses, in aliis experireris. Ità non est facilè reputare, P. C. utrum inhonestioribus corporis partibus rem quæsierit, an amiserit. Domum paternam, vivo patre, turpissimè venalem habuit, vendidit. Et cui dubium potest esse, quin mori coëgerit eum, quo, hic, nondum mortuo [c] pro hærede gesserit omnia? Neque pudet à me eum quærere, quis in P. Crassi domo habitet; cùm ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paternâ domo. [d] At hercule lapsus ætatis tyrocinio, posteà se correxit? Non ita est: sed abiit in sodalitium sacrilegi Nigidiani: bis judicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit: et ita discessit, utì non hic innocens esse, sed judices pejerâsse, existimarentur. Primum honorem in quæsturâ adeptus, hunc locum, et ordinem, despectum reddidit, cujus aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora ejus clàm vos essent, cùm omnibus patribus familias opprobrio esset: confessus est, vobis audientibus, adulterium; neque erubuit ora vestra. Vixeris, utì libet, Sallusti; egeris, quæ volueris: satìs sit, unum te tuorum scelerum conscium esse; noli nobis languorem, et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuendâ pudicitiâ uxorum nostrarum: sed ita experrecti non sumus, ut à te cavere possimus. Audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc movere possit, P. C. factum ac dictum turpe; quem non puduit palàm, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quòd si nihil pro me tibi respondere voluissem,

NOTÆ.

maculaverint, relinquere. Uno verbo bene, et quòd laudandum sit, fecisse se profitetur Cicero, cùm nulli se ità addixit, quin, virtutis et reipublicæ causâ, ejusdem adversarium sequeretur.

a *Temeritas.*] *Cùm id tu vituperes quod laudi ducitur.*

b *Patienda.*] Obscœnissima et flagitiosissima reprehendit.

c *Pro hærede gesserit omnia.*] Id est, *rebus hereditariis omnibus, tanquam dominus usus sit.*

d *At hercule.*] Ironia est.

sed illum censorium [a] elogium [b] Ap. Claudii, et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem; nonne tibi viderer æternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum [c] delectum senatûs te unquam vidimus. [d] Nisi fortè in ea te castra conjecisti, quò omnis sentina reip. confluxerat. At idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat; posteà quàm resp. armis oppressa est, et [e] idem victores, qui exules, reduxit; in senatum post quæsturam [f] reductus est: quem honorem ita gessit, utì [g] nihil non venale in eo habuerit, cujus aliquis emptor fuerit. Ità igitur egit, utì nihil non æquum, ac verum, duxerit, quod ipsi facere collibuisset; [h] neque aliter vexavit, ac debuit, si quis prædæ loco accepisset magistratum. Peractâ quæsturâ, posteà quàm magna [i] pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitæ se conjunxerat; unus jam ex illo grege videbatur. Ejus enim partis jam exemplar erat Sallustius, [k] quò tanquam in imam voraginem cœtus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, [l] cillonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italiâ totâ, sicut in fretis, subsederant; nominis perditi, ac notissimi, nullâ in parte castris apti, nisi licentiâ vitiorum, et cupiditate rerum novarum. [m] At posteà quàm prætor factus est, modestè se gessit, et abstinenter? Nonne ita provinciam vastavit, utì nihil neque passi sint, neque expectarent graviùs socii nostri in bello; quàm experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? Unde tantùm hic exhausit, quantùm potuit aut [n] fide nominum transjici, aut in naves contrudi. Tantùm, inquam, P. C. exhausit, quantùm voluit: ne caussam diceret, [o] sestertio duodecies cum Cæsare paciscitur. Quòd si quippiam eorum falsum est, hìc palàm refelle; unde tu, qui modò ne paternam quidem domum redimere potueris, repentè, tanquam somnio beatus, [p] hortos pretio-

NOTÆ.

a *Elogium.*] Testificatio est censorum, vituperationis causa, cùm ab ipsis senatu motus est Sallustius

b *Ap. Claudii, et L. Pisonis.*] Hi duo Æmilio Paulo et Claudio Marcello consulibus censuram gravem exercuerunt.

c *Delectum.*] Moris erat, ut censores senatum legerent, eoque illos per ignominiam moverent, quorum depravatos mores cognoscebant.

d *Nisi.*] Pro *Sed.*

e *Idem.*] Cæsarem intellige.

f *Reductus.*] Sallustium intellige.

g *Nihil non.*] Fidem, puta, suffragia.

h *Neque aliter.*] Ideo tantùm Sallustium dicit quæsturam gessisse, ut ex eâ prædam aliquam consequeretur.

i *Pignora.*] *Des assurances.* Id est, *factis ostenderant se pessimis similem esse.*

k *Quò.*] Id est, *ad quem Sallustium.*

l *Cillonum.*] Id est, *cinædorum et turpiter viventium*, ut ait Cælius Rhodiginus; ab antiquo verbo *cellere*, quod est, *motitare:* unde etiam Plautus meretrices *appellat recelliclunas.*

m *At posteà quàm.*] Ironia.

n *Fide nominum.*] Id est, *permutatione.* Gall. *Par lettre d'échange.*

o *Sestertio.*] Alii habent Sestertium, Glareano teste; quanquam et illud licere multis elegantibus auctorum exemplis ostendit Budæus.

p *Hortos.*] Qui Sallustiani dicti sunt.

sissimos, villam Tiburti C. Cæsaris, reliquas possessiones, paraveris. Neque piguit quærere, cur ego P. Crassi domum emissem: cùm tu veteris villæ dominus sis, cujus paulò antè fuerat Cæsar? [a] Modò, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato; quibus rationibus repentè factus es tam affluens, et tam beatus? Nam quis te faceret hæredem, quam ne amicum quidem suum satìs honestum quisquam sibi ducit, nisi similis, ac par tui? At hèrcule egregia facta majorum tuorum te extollunt; quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus, ac nequitiam, addi potest. Verùm, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse [b] bis senatorem, et bis quæstorem fieri; quanti bis consularem, et bis triumphalem? [c] Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. [d] Is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in ætate [e] pellex, et idem posteà adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli [f] memoria. Quid enim graviùs pati potuimus, quàm quòd te incolumem in hoc ordine videamus? Desine bonos petulantissimâ consectari linguâ: desine morbo procacitatis isto uti: desine unumquemque moribus tuis estimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, P. C. Sæpè enim vidi graviùs offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia apertè dixerunt, quàm eos qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius meritò debeat audire: sed ut ea dicam, si quà ego honestè effari possum.

C. SALLUSTIUS CRISPUS EXPLICIT.

NOTÆ.

a *Modò.*] Id est, *non à longo tempore.*

b *Bis senatorem.*] Amara est irrisio: Sallustio acutè exprobat quòd senatu motus fuerit; atque insuper eum arguit, quasi ideò ineptè gloriaretur.

c *Carere.*] Postquàm satìs adversarium agitavit, ipsum, quod maximè perstringit, de imperitiâ, et quodammodo de officio, admonet.

d *Is demum maledicit.*] Id est, *sine suo detrimento maledicere potest.*

e *Pellex.*] Jam suprà, quòd muliebria passus esset, exprobravit.

f *Memoria.*] Id est, *qui omnia in memoriam revocat, quæ per civiles discordias passi sumus.*

INDEX

RERUM MAXIME MEMORABILIUM.

A.

D.

H.

I.

L.

M.

INDEX.

Q.

R.

S.

T.

V.

Z.

FINIS.

TYPIS B. GRAVES.

L

L S

J

J

J J

J J

J

Jattinte